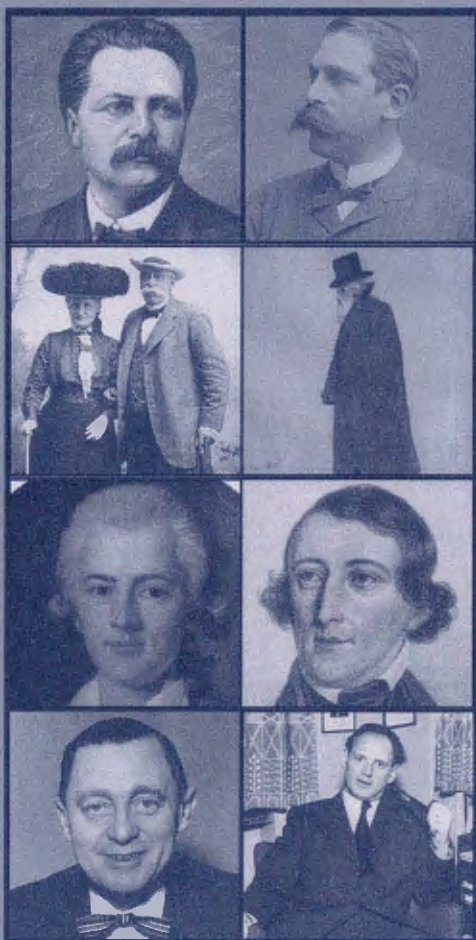

Personhistorisk

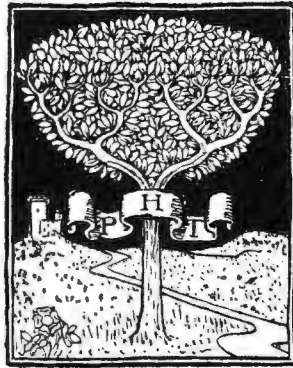
TIDSKRIFT

2005:2

Årgång 101

Personhistorisk tidskrift

Redaktör
Torbjörn Nilsson

Utgiven av Personhistoriska samfundet
2005:2

Personhistorisk tidskrift

utges av Personhistoriska samfundet genom tidskriftens redaktör,
Torbjörn Nilsson, Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola, 14189 Huddinge
E-post: torbjorn.nilsson@sh.se

Medlemsavgiften i samfundet är 180 kr/år och betalas
via inbetalningskort (postgironummer 25 38-7), vilket kommer medlemmarna
till handa under förra delen av utgivningsåret.

Ansvarig för medlemsregister och distribution är sekreteraren,
förste bibliotekarie Irma Ridbäck, Riksarkivet, Box 12541, 102 29 Stockholm.
irma.ridback@riksarkivet.ra.se
<http://www.personhistoriskasamfundet.se>

Äldre nummer av Personhistorisk tidskrift kan beställas från
SVAR, bokförsäljningen, Box 160, 880 40 Ramsele.
<http://www.svar.ra.se>

Redaktionsutskott: doc. Björn Asker, riksarkivarie, fil. dr Tomas Lidman (samfundets ordförande),
förste bibliotekarie Irma Ridbäck samt redaktören.

Referensgrupp: Prof. Tore Frängsmyr (Uppsala universitet), forhänvarende landsarkivar,
mag. art. Grethe Ilsøe (Köpenhamn), fil. dr Åsa Karlsson (Svenskt biografiskt lexikon, Stockholm),
prof. Bo Lindberg (Göteborgs universitet), förutvarande generaldirektören för Finlands riksarkiv,
fil. dr Kari Tarkiainen (Helsingfors), doc. Gunnar Åselius (Försvarshögskolan, Stockholm).

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av
Vetenskapsrådet
Kungl. Patriotiska Sällskapet.
Arla Coldinu-Orden

Tryck: Elanders Gotab

Manus till PHT ska vara skrivna på dator. De sänds till redaktören via mejl eller på diskett, i båda fallen
dessutom i utskrift (2 ex.) med dubbelt radavstånd och minst 2 cm marginal. Ange ordbehandlings-
program och filnamn.

Fotnoter placeras efter den tryckta texten i tidskriften. Namn på böcker, tidningar och tidskrifter
skall kursiveras i texten varje gång de förekommer. Namn på essäer, tryckta uppsatser, noveller, dikter
etc. omgärdas av citattecken. Använd kursiv stil om något skall ges särskild emfas eller relief i texten.

Bifoga gärna lämpliga bilder eller förslag till illustrationer. Därutöver gärna några rader till vår spalt
”Bland medarbetarna”.

Honorar för medverkan i PHT utbetalas inte. Däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio
ex. av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre ex.

PHT publicerar i huvudsak material med historisk eller biografisk inriktning. I fråga om texter av
renodlat släkthistorisk eller genealogisk karaktär hänvisas till publikationer med särskild täckning av just
dessa forskningsområden.

Från redaktören

Sedan i maj är undertecknad ny redaktör för *Personhistorisk tidskrift*. Även det här numret präglas dock av företrädaren Olof Hägerstrands högt kvalificerade arbete. PHT har under senare år förnyats och fått en utformning som motsvarar högt ställda krav. Min målsättning är förstås att fortsätta på den vägen.

Intresset för personhistoria är i stigande, både bland allmänheten och inom forskningen. Särskilt om personhistoria ses i vid bemärkelse. Också grupper av människor, såväl pigor och knektänkor som företagare, ryms inom det personhistoriska området. Ointresset för människan i historien tycks numera vara ett övervunnet stadium. Att knyta an till det växande forskningsintresset för individer och grupper i det förflutna och i nutid är därför ett angeläget mål.

Förutom denna redaktörens spalt innehåller numret ytterligare en ny avdelning. Efter recensionerna följer notiser om vad som rör sig på det personhistoriska fältet. Det kan handla om vetenskapliga konferenser, projekt, personhistoriska arkiv av intresse samt annat av intresse för läsekretsen. Notiser med denna inriktning kan liksom annat material mejlas till redaktören: torbjorn.nilsson@sh.se

Föreliggande nummer bjuder på artiklar med skiftande utgångspunkter och perspektiv. Här visas hur Artur Hazelius under motstånd från det kulturhistoriska etablissemangets byggde upp Nordiska museet. Vad som kännetecknar svenska statsråd efter 1945, den danskfödde bageriföretagaren Schumachers liv, myterna kring handelsmannen John Halls konkurs 1807 och koreografen August Bournonvilles gärning belyses också.

Torbjörn Nilsson

Innehåll

Artiklar

<i>Ulf Hamilton</i>	Varför kom Nordiska museet till?	135
<i>Erik Wångmar</i>	Svenska statsråd 1945–2003.	153
<i>Björn Schumacher</i>	C.W. Schumacher – Dansken som grundade ett bageri-företag i Stockholm 1864.	171
<i>Lars Gahrn</i>	John Halls uppgörelse med konkursförvaltarna – en mytomspunnen historia.	197
<i>Åke Lilliestam</i>	August Bournonville – en kristen koreograf.	215

Recensioner

<i>Mats Svegfors</i>	Dag Hammarskjöld. Den förste moderne svensken.	227
<i>Owe Samuelsson</i>	Johan Ternströms levnadsminnen.	229
<i>Ingmar Lundkvist</i>	Kulturprosten. Torsten Fogelqvist som DN-publicist och folkbildare.	232
	Sveriges medeltida personnamn. Häfte 14. Holmger-Ingeborgh.	234
<i>Stig-Björn Ljunggren</i>	En konservativ i skjortärmarna. En politisk biografi över Jarl Hjalmarson.	236
<i>Tommy Möller</i>	Mellan ljusblå och mörkblå. Gunnar Heckscher som högerledare.	239
	Axel Oxenstiernas Album amicorum und seine eigenen Stammbucheinträge.	242

Personhistoriska nyheter	244
Bland medarbetarna	246
Personregister	247

Varför kom Nordiska museet till?

ULF HAMILTON

I jubileumsboken *Nordiska museet under 125 år* berör inte mindre än tre uppsatser Nordiska museets tillkomst 1873.¹ Ingen av dem tar emellertid upp den konflikt som hade stor och kanske avgörande betydelse för museets start, inriktning och vidare utveckling. Sörlin ser i sitt bidrag i stället museets skapelse som en frukt av mer allmänna och odramatiska förhållanden i samtiden. Detta hör kanske till jubileumsböckers regelverk men för Artur Hazelius (1833–1901), som gav sig in på museibanan nästan med livet som insats, torde denna blodlösa beskrivning ha tett sig högst främmande.

Om man studerar biografier, minnesord och liknande om Hazelius framgår att den unge Artur var en student av sin tid vid mitten av 1800-talet. Han svärmade för skandinavismen, vandrade på landsbygden om somrarna och var en uppenbart liberal yngling. Arvet från fadern – Johan August Hazelius (1797–1871) militär, pedagog, tidningsman, politiskt liberal men ändå med goda kontakter med kungahuset – formade

i hög grad också sonen. Under studierna i Uppsala inriktade sig – den enligt Eli Heckscher dock till skillnad från fadern ”humorfrie” – Artur på nordiska språk där han disputerade 1860 medan grundexamen innehöll en bred uppsättning humanistiska ämnen.²

Även om han kanske var mindre uppsluppen utvecklade Artur Hazelius redan under studenttiden en enastående social förmåga. Detta var sannolikt en nyckel till senare framgångar i livet. Det berättas att fadern en gång reste till Uppsala för att uppvakta sonen på en bemarkelsedag och möttes av ett sällskap på hundratalet personer. Han blev då upplyst av den blivande estetikprofessorn Carl Rupert Nyblom (1832–1907) – en av Arturs studentkamrater – att sonen samlat sina ”närmaste” vänner. ”Alla” innebar en betydligt högre siffra.³

En händelse långt senare visar att den sociala förmågan följde Hazelius livet igenom. Tidningsmannen Gustav Aldén refererar följande från riksdagen 1900 ett år före Hazelius bort-

gång. P. P. Waldenström m.fl. hade väckt motio-
ner om större anslag till Nordiska museet och
Aldén gick upp på riksdagsläktaren för att åhöra
debatten. ”Åtskillig kritik vankades på grund av
museets enskilda karaktär. Anslaget bifölls emel-
lertid i båda kamrarna och genast gick jag till te-
lefonen, att underrätta Hazelius om den lyckade
utgången. Men döm om min förvåning, då han
svarade: Ja tack du, men det visste jag förut. –
Hur är det möjligt, då man nyss slutat votera? –
Jo, ser du, jag har telefonerat och fått löfte om
bifall från mer än halva antalet ledamöter i var-
dera kammaren och sedan var jag ju säker”.⁴

Efter uppsalastudierna blev Artur Hazelius
lektor vid faderns pedagogiska skapelse Nya Ele-
mentar i Stockholm där Artur tidigare varit elev
och författaren och pedagogen Carl Jonas Love
Almqvist (1793–1866), en av faderns nära vän-
ner, rektor. Efter några år som lärare – det fram-
går i det biografiska materialet att lärar-
tjänstgöringen var en eftergift för faderns önske-
mål, medan Artur själv nog ville bli forskare –
önskade sig emellertid sonen vidare och mer
spännande verksamhetsfält.⁵ Inledningsvis gäll-
de detta den då aktuella språkfrågan som hand-
lade om hur ren och korrekt svenska skulle defi-
nieras, språkrensningsprinciper mm. Här enga-
gerade sig den unge lektorn och språkvetaren
under slutet av 1860-talet. En karriär som jour-
nalist/skriftställare – inte olik faderns – lekte
möjligen i hågen. Så blev det nu inte utan när
språkstriden var avklarad tog Hazelius enligt
gängse biografiska uppgifter bestämda steg rakt
in i museernas lejonkula.

Den 1 december 1883 porträtterades Artur Hazelius i veckotidningen Ny Illustrerad Tidning och blev därmed känd för en större allmänhet. Bakom presentationen stod Uppsalavännen och medicinprofessorn Frithiof Holmgren. Teckning av Gunnar Forsell.

Hildebrand och Historiska museet

Den store museimannen i Sverige vid mitten av 1800-talet var, om man försiktigtvis undantar konstområdet, Bror Emil Hildebrand (1806–1884) riksantikvarie redan 1837. En av hans bedrifter var att öppna Historiska museet i nya lokaler i Gamla stan på 1840-talet. Detta bildade epok i svensk museiutveckling fram till skapandet av Nationalmuseum på 1860-talet. Även här tog Hildebrand del genom att överföra Historiska museets samlingar till de nya lokalerna på Blasieholmen.

Under mitten och senare delen av 1800-talet växte historieintresset betydligt i Sverige, särskilt

regionalt och lokalt. Föregångare till nutida läns museer och kommunala museer började dyka upp på olika håll i landet. Detta oroade emellertid Hildebrand och de institutioner han företrädde. Vapen mot de gryende kulturhårdarna var blockering av statliga anslag till regionala och lokala kulturarvsändamål och beslut om fyndreglering som i korthet gick ut på att arkeologiska föremål av betydelse alltid skulle tillfalla Historiska museet i Stockholm oavsett var i landet de grävdes fram.⁶

Protesterna lät inte vänta på sig. Med konstnären och kulturhistorikern Nils Månsson Mandelgren (1813–1899), en av Hildebrands svurna fiender, som viktig inspiratör bildades under senhösten 1869 Svenska fornminnesföreningen. Syftet – ibland missförstått i sentida litteratur men väl genomlyst av Gösta Berg (1933) och Åke Stavenow (1972) – var att få en plattform för att kunna hävda lokala och regionala kulturarvsintressen gentemot Historiska museet och Riksantikvarieämbetet.⁷ Efter några år neutraliserades emellertid föreningen då den enligt Gösta Berg ”väsälle och smidige” Oscar Montelius (1843–1921), då amanuens vid Historiska museet, 1874 valdes till föreningens sekreterare. Den ”revolutionära” perioden då föreningen vände sig mot det etablerade museiväsendet varade alltså bara några år.⁸

Vilken var då den museistruktur som Fornminnesföreningen fronderade mot? Av statliga museer intog tre – alla lierade med akademier – en tätposition. Det i vart fall utåt förnämsta var konstområdet. Här vilade samlingarna i hög grad på kungliga förvärv. Dessa överfördes under 1860-talet från Kungliga slottet till den nya nationalmuseumbyggnaden på Blasieholmen där

konsten fick samsas med Historiska museets och Livrustkammarens utställningar. Som vetenskapligt stöd för det blivande Nationalmuseum verkade Konstakademien. Ett annat museiområde var naturhistorien. Detta stod under Vetenskapsakademiens beskydd och ett museum – Naturhistoriska riksmuseet – hade skapats redan i början av 1800-talet. Sedan 1860-talet fanns museet i ny lokaler på Drottninggatan i Stockholm. Det tredje statliga museiområdet var så Historiska museet/Riksantikvarieämbetet med Vitterhetsakademien som vetenskaplig bas.

Bland de statliga museerna fanns emellertid en brist som de kulturhistoriska och romantiska strömningarna vid mitten av 1800-talet framhävde allt tydligare. Historiska museet hade den svenska historien och kulturhistorien intill samtiden som ansvarsområde.⁹ Den uppgiften klarade man emellertid inte av fullt ut eller om nu intresse saknades för helheten. Samlingarna byggde nästan uteslutande på arkeologiska fynd och myntsamlingar. Hildebrand var från början numismatiker och mynt skulle länge spela en stor roll i museet.¹⁰ Lakunen var den stora bristen på föremål och annan kulturell kontext från tiden efter Gustav Vasa och särskilt kulturella lämningar efter samhällets breda lager. Med romantik och nationalism hade inte minst folklig kultur och kulturhistoria kommit i ropet. Bl.a. Viktor Rydberg (1828–1895) och senare August Strindberg (1849–1912) skulle popularisera fälten som flitiga journalister och författare, liksom Düsseldorfmålare som Joseph Wilhelm Wallander (1821–1888), Kilian Zoll (1818–1860), August Malmström (1829–1901) och andra. Också Mandelgrens många undersökningar – som Hildebrand försökte stoppa eftersom han ansåg

dem ovetenskapliga och utan intresse – skulle gälla särskilt allmogens kulturhistoria.¹¹

En annan men mindre besvärande lakun i den statliga museistrukturen var att Naturhistoriska riksmuseet visserligen hade en rik samling etnografiska föremål men ingen utställning. Detta förverkligades först 1878 då arkeologen Hjalmar Stolpe (1841–1905), i hög grad inspirerad av Hazelius, skapade en filial till Riksmuseet i Arvfurstens palats vid Gustav Adolfs torg.

Historiska museets brister/ointresse för sitt inmutade insamlingsområde utmanades av bl.a. Nils Gabriel Djurklou (1829–1904) i Närke som låg bakom stiftandet av landskapsvisa fornminnesföreningar från 1850-talet. En annan frondör var smålänningen Gunnar Olof Hylltén-Cavallius (1818–1889) – senare operachef och diplomat – som stod bakom öppnandet av ett betydande kulturhistoriskt, regionalt museum i Växjö 1867. Till dessa opponenter kan man också lägga ovan nämnde Mandelgren. Denne skulle också fördjupa sin kritik. Några år senare, 1876 när Svenska fornminnesföreningen var på väg att neutraliseras, gav han ut en frän debattskrift betecknande nog på eget förlag. Här blev B H Hildebrand och också efterföljaren som riksantikvarie – sonen Hans (1842–1913) utnämnd 1879 – offentligt hudflängda och inkompetensförklarade. Ett av Mandelgrens mer målande exempel där riksantikvarien inte brytt sig om att ingripa för att skydda det svenska kulturarvet var när ägaren till Araslöv i Skåne låtit sina bönder med spett och slägga gå löst på ett stort bautastensfält med ca 200 två meter höga stenar och där fornminnena klövs i lämplig storlek för att skapa en rejäl stengårdsgård. Ett annat var den mässshake med broderier från 1500-talet som Mandelgren

ritat av 1846 och som han vid ett senare besök fann sönderklippt och där bitarna nyttiggjorts för ”vidskepligt begagnande som medicin emot sjukdom”.¹²

Så långt den museistrid som stod som hetast under 1870-talets första år. Den skulle emellertid följas av en annan kulturarvskonflikt där Artur Hazelius skulle spela en huvudroll.

Hazelius egna vandringsmyter

Persontraditionen kring Arthur Hazelius – i hög grad skapad av honom själv – uppger att han under en resa till Dalarna 1872 tog så starka intryck av den kultur han mötte att han beslutade sig för att samla på detta kulturhistoriska arv, inrätta ett museum och bli museiman. Hazelius hade visserligen vandrat i Dalarna tidigare och var väl bekant med dess kultur. 1872 uppger han emellertid att han mötte ett åldrigt bondesamhälle i upplösning beroende på annalkande industrialism, skiftesreformer och andra faror. Detta kulturarv måste räddas genom en omfattande brandkärsuttryckning.¹³

Det finns emellertid anledning att tvivla på om detta är hela sanningen om Nordiska museets tillkomst. I relation till museets struktur, mål och utveckling är tiden mellan konkret tanke – sommaren 1872 – och öppnande av ett färdigt museum mycket kort och bara något mer än ett år.¹⁴ Uppgifterna om när museitankarna dök upp första gången och som brukar citeras i det biografiska materialet publicerades också långt senare eller i slutet av 1890-talet. Möjligheten att redovisa en anpassad historik har alltså varit goda. Något stöd i samtida källmaterial som dagböcker och brev att just *museitanken* skapades

sommaren 1872 är också svårt att tolka in med större tydlighet. Frågan som uppstår är om idén kring ett nytt verksamhetsfält mognat fram för Hazelius under en längre tidsperiod för att utåt konkretiseras en bit in på 1870-talet.¹⁵

Nyårsafton 1869 tog Hazelius i ett brev till sin svärfar upp framtiden. Det framgår att Hazelius tänkte lämna sin lärartjänst och ge sig in på författar- och journalistbanan. Detta behövde emellertid inte innebära ekonomisk otrygghet hävdade svärsonen där han exemplifierar med en del lönande uppdrag och också att fadern lovat träda in ekonomiskt om det skulle bli kärtvt med försörjningen. Till detta lägger också Hazelius till följande som kan tolkas som en nyckelmening för hans kommande verksamhet: "Åtskilligt annat, än hvad jag här omnämmt, har jag väl ock i tankarna, men därom skall jag skriva då tid kan blifva för äfven dettas förverkligande".¹⁶ Något stöd för att just museifrågan ingår i "åtskilligt annat" finns inte i källmaterialet men man kan ändå tolka formuleringen så att det rör sig om flera möjliga verksamhetsfält. När han skriver brevet var emellertid Svenska fornminnesföreningen – där Hazelius var en av stiftarna – någon månad gammal. En museikarriär kan alltså ha ingått i "åtskilligt annat".

I detta sammanhang finns anledning att ta upp källläget kring Hazelius person. Gösta Berg som en gång ingående studerat bl.a. brevmaterialet noterar att även om detta är rikt och skiftande så avslöjar det ändå ingenting om Hazelius inre tankar.¹⁷ Funderingar kring växlande karriärer, striden med Historiska museet, hans faktiska syn på far och son Hildebrand var alltså ingenting som Hazelius fäste på papper. Den

granskning man i hög grad är hänvisad till är alltså att kartlägga Hazelius "yttre" och säkert dokumenterade gärningar och utifrån detta försöka få grepp om den "inre" tankevärlden.

Studerar man det biografiska materialet kring Artur Hazelius är 1868–1873 brytningsåren då pedagogen och språkexperten slutligen blir museiman. I Gösta Bergs och framför allt Fredrik Bööks biografi som är ingående avseende denna period kan man hyggligt ringa in den tid som Hazelius ägnade åt utgivningen av uppbygglig litteratur, det nordiska rättstavningsmötet och den följande striden med språkforskaren J. E. Rydqvist (1800–1877) liksom hur han underhand avvecklade sin lärartjänstgöring. Verksamheter med anknytning till språkfrågan, bokutgivning och annat genomfördes från i huvudsak 1868 till hösten 1870 där rättstavningsmötet 1869 – med Henrik Ibsen som norsk reservdelegat och Hazelius i praktiken huvudansvarig för den svenska insatsen – verkar ha varit det mest betydande och tidsbundna.¹⁸ Som lektor slutade Hazelius hösten 1868, för att definitivt avveckla sin lärarbana 1870; den sista tiden som skoladministratör.¹⁹ Sammantaget fanns alltså rika tillfällen till ytterligare verksamhet för Hazelius under brytningsåren och särskilt efter 1870.

Under perioden inträffade också familjära händelser som påverkade. Fadern dog under våren 1871, modern två år senare och hustrun i barnsäng 1874. Denna familjära katastrof betydde bl.a. förlust av faderns stöd och omsorger men också större frihet och en tryggad/tryggare ekonomi. Möjligheten att starta ett museum med krav på kapital för lokaler, föremålsinköp m.m. var sannolikt direkt beroende av denna

nya ekonomiska situation. Helt utan en nära familjekrets – så när som på sonen Gunnar (1874–1905) – låg det också nära till hands att forma en total livsuppgift. För den knappt 40-årige Hazelius blev detta skapandet av Nordiska museet och Skansen.

Som framgått ovan var Artur Hazelius en av stiftarna av Svenska fornminnesföreningen senhösten 1869. Han tillhörde knappast kärntruppen men var ändå verksam i föreningen de första åren. Här knöt han sin vana trogen också många för framtiden viktiga kontakter. Om man jämför de inledande diskussionerna i föreningen och det museum som Hazelius senare skapade kan man också se stora likheter. Detta antyder att det kan ha varit från den då ”radikala” fornminnesföreningen som Hazelius fick sin första museiinspiration och att han i Dalarna 1872 redan hade frågan aktuell.²⁰ Någon alternativ miljö som passar in i tid och inriktning och som Hazelius kan kopplas till lyser också med sin frånvaro.

Man kan tidigt se tre tydliga mål i Hazelius museiprojekt. Museet skulle samla på kulturhistoria och detta i bred mening; adel, präster, borgare såväl som allmoge för att använda samtida begrepp.²¹ Nivån var nationell – i huvudsak Sverige-Norge. Ett tredje mål var slutligen att bilda en institution med statlig/offentlig anknytning.²² Det sista var en till synes våghalsig utmaning av den etablerade museistrukturen. Sammantaget var projektet vidlyftigt och betydligt bredare än dalaintryckens logik. Dessa borde snarare ha lett till ett regionalt museum för detta landskap, kanske i samarbete med dess fornminnesförening stiftad tio år tidigare.

Det finns också en rad exempel från samtiden där Hazelius kunnat ta över kända och enklare institutionskoncept och inte stöta sig med etablissemangen; bli privatsamlare som Christoffer Eichhorn (1837–1889) och Christian Hammer (1818–1905), eller lokal/regional museiman som Hyltén-Cavallius och Djurklou. Hazelius skapade sig emellertid en egen roll. Den självklara placeringen av museet i Stockholm – en överföring till Göteborg avvisades trots goda villkor – innebär sannolikt redan från början en inriktning mot ett nationellt museum.²³ Tidiga administrativa åtgärder tyder också på viljan att bilda en offentlig institution. Allt detta leder mot att målet för Hazelius var att skapa det museum/den museidel som man i Svenska fornminnesföreningen under sin revolutionära period ansåg att Historiska museet negligerade. Man kan förstås också spekulera i om kontakten med den konservativa motståndaren Rydqvist i språkfrågan underhand stimulerade Hazelius till att också utmana ”mörkermannen” Bror Emil Hildebrand.²⁴

Att gå med mössan i hand till Historiska museet och be att få arbeta upp den ”glömda” avdelningen var förstås ogörligt. Överläggningarna i fornminnesföreningen antydde också att arbetsplatsen inte var så behaglig om man hade Hazelius, Djurklou, Hyltén-Cavallius eller Mandelgrens insamlingsambitioner. Det enda praktiskt möjliga var alltså att öppna eget och ”bakvägen” arbeta för att få statlig konfirmation. Utan yrkespraktik och med sin språkprofil ansågs väl heller inte Hazelius kompetent för tjänstgöring vid Historiska museet.²⁵

En åtgärd från Hazelius sida för att bli offentligt etablerad var att skapa goda relationer med Naturhistoriska riksmuseet/Vetenskapsakademien. En vanlig tolkning är att de Skandinavisk-etnografiska samlingarna placerades på Drottninggatan eftersom det var Stockholms ledande affärsgata där publiken var lätt tillgänglig. Till detta bör man nog lägga att närheten till Naturhistoriska riksmuseet också spelade roll. Det är logiskt att tänka sig att det var där – på Riksmuseet något kvarter från Drottninggatan 87 där Hazelius först slog upp sina museiportar i november 1872 för att bli ”permanent” ett år senare en bit längre ner på gatan – som han gjorde en rad praktiska lärospån för den nya verksamhet som skulle starta och som Hazelius gjorde i stort självlärd.²⁶ Det första museinamnet ”Skandinaviskt-etnografiska samlingarna” – om man följer Claes Lundins benämning och stavning i ”Nya Stockholm” – antyder också det närheten till Riksmuseet och dess samling av etnografiska föremål. I rubriken fanns ju en möjlighet att få ta hand om den etnografiska samling som Riksmuseet då inte ställde ut.²⁷ Inspirationen från grannen på Drottninggatan återkom också senare när Skansen utformades under 1890-talet som en kombination av levande natur- och kulturhistoria.

Kamp för officiell status

Samarbetet mellan det naturhistoriska museiområdet och Hazelius projekt skulle emellertid också – som antytts ovan – äga rum på det administrativa området. Vetenskapsakademien blev kort efter öppnandet 1873 garant för Skandina-

Hazelius som den gode herden på Skansen. Karikatyren av Albert Engström anspelade på den stora mängd projekt som Hazelius ständigt hade på gång.

visk-etnografiska samlingens revision. Därmed fick Hazelius skapelse status av åtminstone halv-officiell institution. Detta skulle definitivt knä-sättas när riksdagsmannen Johan Nordenfalk (1830–1903) i januari 1874 motionerade om statsbidrag till det nyöppnade museet. Den normala tidtabellen för riksdagsmotioner gör det troligt att Hazelius och Nordenfalk diskuterat saken långt innan museet öppnade officiellt i oktober 1873. Yrkandet i motionen, 5 000 kr årligen, var heller inget litet belopp utan ungefär

en tiondel av Riksmuseets hela stat. Motionen hade fullständig framgång i riksdagen, vilket var en remarkabel händelse i sig. Den antogs av statsutskottet utan diskussion och beviljades sedan av riksdagens båda kamrar utan debatt våren 1874 för att betalas ut första gången under 1875.²⁸ Reaktionen från Historiska museet uteblev i vart fall i riksdagsbehandlingen. Möjligen trodde man inte på Hazelius projekt eller så kanske man avvaktade för att införliva institutionen längre fram. Med beslutet var emellertid Hazelius på den offentliga "banan" med sitt museum.

Med statsbidrag i ryggen kunde Hazelius fullfölja ytterligare delar av sin plan. Oscar II (1829–1907), generationskamrat med den några år yngre Hazelius, vanns för verksamheten och redan 1874 donerade kungen medel och föremål till institutionen.²⁹ Två år senare inrättades en fond för att skapa en ny byggnad för museets växande samlingar.

Samtidigt med denna taktiska planering mot en offentlig institution påbörjade Hazelius omgående ett enastående insamlingsarbete, inte bara i egen regi. Ett stort kontaktnät byggdes snabbt upp där allehanda kulturhistoriska föremål strömmar in till Drottninggatan från "skaffare" placerade i både Norge och Sverige. Studerar man argumenteringen för statsbidraget till museet i riksdagen genom åren är också ett återkommande skäl till bidraget – inte publiksiffror som aldrig nämns – men att samlingen hade en betydande storlek och omfattade si och så många föremål. Både kontaktnätets omfattning och med den snabbhet det började fungera antyder att Hazelius nog funderat kring detta innan "uppenbarelsen" i Dalarna. Också Hazelius pro-

gramskrift för det blivande museet *Skandinavisk-etnografisk samling i huvudstaden*, tryckt under våren 1873 och med en noggrann redovisning av insamlingsområden, rutiner vid föremålsförvärv m.m. antyder att grundidén till museet legat åtskilligt tillbaka i tiden.³⁰

Under slutet av 1870-talet togs så det avgörande steget mot en statlig institutionsetablering. I september 1879 erbjöd Hazelius staten att ta över samlingarna. Ett framträdande villkor var emellertid att institutionen skulle organiseras direkt under departementet och alltså komma på jämställd fot med t.ex. Historiska museet. Förslaget gick på remiss och tillstyrktes i sin helhet av Vetenskapsakademien där Hazelius bl.a. genom medicinaren Axel Key (1832–1901) etablerat utmärkta och förtroliga relationer. Key – också en av Svenska fornminnesföreningens stiftare 1869 och rektor för Karolinska institutet – blev ledamot i Nordiska museets nämnd från starten 1880 och ordförande från 1894. Han blev också Hazelius bollplank då museifrågor diskuterades via intensiv brevväxling och vid regelbundna nattliga samtal hemma hos medicinprofessorn.³¹

Vitterhetsakademien som också fick yttra sig var likaledes positiv till förslaget men uppfattade Hazelius organisationsidé som märklig. Enligt akademien borde i stället Hazelius samling infogas som en avdelning i Historiska museet.³² Dessa motsatta svar från de två tunga remissinstanserna ställde beslutsfattarna inför ett svårt dilemma. Lite kryptiskt ansåg slutligen departementschefen Carl Gustaf Malmström (1822–1912) att saken ställde sig för dyr och erbjudandet avböjdes. I detta instämde sedan statsutskott och riksdag.³³ Eftersom Hazelius förslag snarast var nä-

rande för staten – hela samlingen samt rätt betydande fonder ingick i erbjudandet – vågade väl departementet inte köra över Historiska museet, beröva institutionen en avdelning och därmed erkänna att museet inte gjorde sitt jobb fullt ut.³⁴

Hazelius hade sannolikt räknat med avslag och troligen var förslaget bara ett spel för galleriet för att få ryggen fri att agera i egen regi. Nästa steg lät heller inte vänta på sig. I april 1880 skapades stiftelsen Nordiska museet ägd inte av staten men av det ”allmänna” och ledd av en styrelse bestående av oförvitliga och i samhället väl etablerade personer.³⁵ För riksdagens del innebar detta heller ingen förändring utan statsbidrag beviljades som tidigare för att till och med öka väsentligt några år senare. Till den nya alltmär statslika institutionen kunde så Oscar II, från 1880 museets beskyddare, 1882 i nåder donera en stor tomt på Djurgården till en kommande museibygnad. Också detta betydelsefulla nådebevis, som Historiska museet aldrig kom i närheten av, torde ha förberetts långt innan det formella stiftelsebeslutet togs.

Museer i konflikt

Med 1880-talets ingång skulle man på Historiska museet på allvar inse att man hade en ”motståndare” som, i vart fall med riksdagens stöd, var på väg att ta över stora delar av museets ämnesområde. De hyggliga relationer som Hazelius tidigare haft åtminstone med Hans Hildebrand försvann och Historiska museet förde nu en aggressiv linje mot Nordiska museet. Vid några tillfällen nådde konflikterna till och med regering och riksdag. Hazelius anklagades för att

mot uttryckligt förbud samla in kyrkliga föremål – vilket han också gjorde i rätt stor omfattning – eller genom sin inköpspolitik trissa upp priserna så att Historiska museet med sina knappa medel inte kunde köpa in viktiga föremål.³⁶ Ett citat från Claes Lundins vitt spridda upplysningsbok om huvudstaden *Nya Stockholm* (1890) torde väl illustrera hur man allmänt såg på konflikten under 1880-talet: ”Man måste beklaga att nordiska museet icke utgör en del af statens historiska museum, *dit det väl egentligen hör* (kursiverat här) och tillsammans med hvilket det skulle bilda det kanske förnämsta af alla sådana museer” fann författaren anledning att framhålla då stadens ledande museer skulle beskrivas.³⁷

En bit in på 1880-talet hade emellertid Hazelius förverkligat den idé som sannolikt formats under de inledande diskussionerna i Svenska fornminnesföreningen drygt tio år tidigare. Nordiska museet var ett respekterat, i praktiken nationellt kulturhistoriskt museum med växande samlingar, stor publik och lysande framtidsutsikter.

Hazelius frimodighet och framgång skulle emellertid också ha ett pris. Historiska museet glömde inte sin ”förlupna” avdelning utan arbetade fortsatt för en förening i det tysta. Också yttre omständigheter pressade på. Historiska museet fick allt svårare att få plats inom Nationalmuseibygnadens väggar även om Livrustkammaren lämnat lokalerna 1884 och flyttat in i Kungliga Slottet. Samtidigt tog planerna för en magnifik museibygnad allt fastare form på Djurgården för Nordiska museets samlingar. På öns högsta kulle hade Hazelius också lyckats med konststycket att etablera Skansen som snabbt fick nimbus av nationalklenod. Det låg

därför i tiden mot slutet av seklet att Oscar Montelius – nu professor och andre man vid Historiska museet – i en artikel i *Nordisk tidskrift* 1897 lanserade idén att slå samman Historiska museet och Nordiska museet till ett nytt nationalmuseum i byggnaden på Djurgården.³⁸ Den alltmer arbetstyngde Hazelius kan knappast ha varit road av förslaget. Dessutom visade det sig att nybyggnaden skulle bli väsentligt mindre än planerat. Att ens få plats med Nordiska museets samlingar och övriga lokalbehov skulle visa sig svårt när planeringen kom in i en reell fas mot slutet av 1800-talet.

Fyra år senare skulle emellertid allt vara anorlunda. Våren 1901 dog den utarbetade Hazelius och senare samma år nämndordföranden Axel Key. Detta gjorde institutionen vidöppen för nytt inflytande och allehanda maktspel. Riksantikvarieämbetet och Historiska museet var heller inte sena att bevaka sina intressen och i första hand sannolikt försöka förverkliga Montelius idé från 1897.

Denna om man så vill tredje strid – nu om arvet efter Hazelius – är väl känd av forskningen och också ingående beskriven i *Nordiska museets jubileumsbok* (1998), av Ernst Folke Lindberg (1957) och andra. Kort uttryckt avgick väl Historiska museet med en halv seger. I stället för Historiska museet fick den nya byggnaden – trots den väsentligt krympta lokalytan – ta emot Livrustkammaren som under lång tid lade beslag på stora utställningsutrymmen. I nämnden tog kretsen kring Historiska museet över en rad poster. Bl.a. blev riksantikvarien Hans Hildebrand ledamot, medan en del Hazeliustrognas som civilingenjören Claes Norström kvarstod. I den installationskommitté som under nämnden

skulle ge förslag på utställningar i nybyggnaden blev Oscar Montelius ordförande medan Hazeliusanhängare och tjänstemän vid Nordiska museet som Edvard Hammarstedt (1861–1939), Per Gustaf Vistrand (1852–1912) och sonen Gunnar Hazelius (1874–1905) var ledamöter.³⁹

I kommittén och även i den kommande styresmanfrågan skulle två synsätt om bl.a. utställningsteknik brytas mot varandra: Vetenskapliga utvecklingsserier av föremål kontra den hazelianska utställningstekniken med ”frusna ögonblick” via föremålsrika dioramor och andra metoder. Här hävdade Hammarstedt/Vistrand/Hazelius med viss framgång hazelianskt färgade utställningsidéer.

Om det blev en hel del kompromisser i installationskommittén hade Historiska museets intressesfär en fullständig framgång när det gällde den sega frågan om ny styresman. Som möjlig efterträdare hade Artur Hazelius i sitt testamente nämnt sonen Gunnar. Denne var väl egentligen inte så road om man får tro Eli Heckscher (1937) men plikten bjöd att han måste ställa upp och föra faderns arv vidare. Han blev emellertid utmanövrerad och förpassad till det mer lättviktiga Skansen. I stället lanserades en påläggskalv från Historiska museet – Bernhard Salin (1861–1931) som blev ny styresman för Nordiska museet och Skansen från 1905. Med detta ansåg man sig också ha fått garanti för en mer vetenskaplig hållning inom Nordiska museet vilket i praktiken innebar en anpassning till Historiska museets värdegrund.

Karl X Gustav eller Hazelius som staty?

Om man vill dramatisera kan man påstå att Gunnar Hazelius – som dog strax efter att styresmannafrågan avgjorts – fick plikta för de ”oförrätter” fadern tidigare tillfogat Historiska museet. Minnet av Artur Hazelius skulle emellertid också drabbas längre fram under 1900-talet genom en egenartad statyaffär.

Strax efter Artur Hazelius död 1901 donerade nämndledamot Claes Norström – också kontrollant för museibygget på Lejonslätten – medel till en monumentfond med avsikt att ”i eller vid museets nya byggnad anordna en bild af museets skapare för att på så sätt hugfästa hans minne”.⁴⁰ Denna donation var förmodligen en tickande bomb för en hel del nämndledamöter som ville begrava Hazeliusepoken och minst av allt resa en staty över denna framför museibyggnadens entré, vilket sannolikt var donators avsikt.

Tiden skulle emellertid spela donationsmotståndarna i händerna. Med Livrustkammaren inom Nordiska museets väggar närmade sig 350-årsminnet av freden i Roskilde. 1908 arrangerade också Livrustkammaren en minnesutställning om Karl X Gustav. För att få ett blickfång restes en provisorisk staty av kungen framför Nordiska museet. I samband med detta anade förstås donator oråd. I nämnden arbetade dock en del ledamöter för att statyn skulle permanentas, sannolikt för att undvika ett Hazeliusmonument, medan andra ville stödja donationen. Saken blev till slut ett mycket infekterat nämndärende där man för ovanlighets skull fick ta till omröstning och reservationer gjordes till protokollet. ”Hazelianerna” förlorade med siffrorna 3–4 och resul-

tatet blev att en permanent kungastaty restes framför museibyggnaden 1917 inför en oförstående allmänhet.⁴¹

När de två tyngre skrifterna om Artur Hazelius kom ut – först Fredrik Böök 1923 och Gösta Berg tio år senare i samband med 100-årsjubileet av Hazelius födelse – respekterade författarna Hazelius egna minnesbilder av hur initiativet till museet en gång formades.⁴² Litteraturvetaren Böök var naturligt nog mest intresserad av språkmannen Hazelius och framställningen om Hazelius museimannagärning är inte så djuplodande. För museimannen Berg är emellertid detta det centrala. Han tar också upp en rad yttre omständigheter som låg i tiden för museets skapande. Berg nämner Svenska fornminnesföreningen och dess konflikt med B. H. Hildebrand. Detta sätts emellertid inte i samband med själva museibildningen utan Berg låter som sagt Hazelius egen utsaga om dalaintrycken 1872 vara en bas för varför museet skapades. I båda biografierna förmedlas också intrycket av avgränsade perioder i Hazelius liv. Skolperioden följs av folkbildning/språkstrid som i sin tur följs av tiden som museiman. Sannolikt låg i stället de två senare parallellt i tid under några år innan Hazelius blev museiman på heltid från kanske 1872/73.

Går man till Nordiska museets jubileumsskrift från 1998 har man fjärrmat sig från Hazelius egna uppgifter om museibildningen, dess orsaker och förlopp. Personen, hans vilja och intressen har skjutits i bakgrunden. Det är i stället samhällsförändringen som står i fokus och där Hazelius och hans verk får karaktär av att vara en naturlig del i den byråkratiska organisationen, formandet av nationalstaten och andra sam-

När Karl X Gustavsstatyn avtäcktes 1917 protesterade Social-Demokraten. Tidningen ansåg det taktlöst att i en tid av skandinaviskt samarbete "resa statyn över Sveriges mest typiska erövringskung och slagskämpe" framför kulturens boning Nordiska museet.

hållsrörelser under senare delen av 1800-talet. I viss mån blir Hazelius och hans eget initiativ passiviserat och inordnat i en större samhällsförändring. Betecknande är Sverker Sörlins uppgift: "Att det skulle bli en institution, och vilket slags institution det skulle bli fråga om, visste han (Hazelius) knappast 1873." Detta ter sig emellertid märkligt när man undersökt Hazelius många och väl avvägda åtgärder för att skapa en tydlig offentlig institution redan under tidigt 1870-tal.⁴³

Utgår man från de fyra konflikterna – Svenska fornminnesföreningens revolutionära period

1869–1873, Hazelius kamp mot Historiska museet som i huvudsak utspelas under 1880-talet, striden om det hazelianska arvet 1901–1905 och slutligen statyfrågan 1901–1917 – pekar detta mot en annorlunda skapelseprocess för Nordiska museet. Den nya tidsandan med romantik, nationalism, allmän folklighet och institutionalisering var förstås en förutsättning. Att Svenska fornminnesföreningen skapades 1869 berodde emellertid på uppfattningen i vissa kretsar att ansvariga för kulturarvet negligerade den nya och bredare definitionen av detta varför man fann anledning att gripa in och protestera. Ha-

zelius omfattade redan den nya samhällssynen genom sitt engagemang i folkbildning, språkkrensning osv. Det professionella kulturarvsvärdet var emellertid nytt för honom. En rimlig tolkning är väl att han lockades av "revolutionärerna" i Svenska fornminnesföreningen att om-sätta sitt nationella patos och sin folkbildnings-iver till museiområdet. Här fanns enligt fornminnesföreningen en lockande möjlighet, om inte serverad på silverfat så i vart fall tillräckligt intressant för att Hazelius med sin breda begä-ning skulle nappa, att utmana Historiska mu-seets okänslighet för de nya kulturströmninga-na i samhället och ta dess plats.

Fokuserar man på konflikterna när man skall förklara Nordiska museets framväxt och utveck-ling vinner man också annan klarhet. Den sedan länge kända striden om Hazeliusarvet, som svä- vat en smula fritt, blir förstäelig och inlemmad i en logisk historisk kontext där man kan göra tydliga kopplingar både framåt och bakåt i ti-den.

Det är också viktigt att framhålla att Hazelius egentligen inte skapade något helt nytt. Insam-lingsområdet – kulturhistoria efter Gustav Vasa – låg sedan länge inom Historiska museet som ett offentligt uppdrag. I det vakuum som upp- stått gjorde Hyltén-Cavallius en lokal variant. Man kan väl tänka sig att Christian Hammer

med sin privata samling också gjorde inbryt-ningar på området, liksom ytterligare andra. Hazelius tänkte emellertid i vidare banor och hade sannolikt redan från början åtminstone två mål utstakade. Ämnesmässigt ville han fylla la-kunen på Historiska museet med innehåll men också få sin "variant" erkänd som offentlig insti-tution och helt enkelt ta över delar av Historiska museets offentliga uppdrag. Det senare var det nya och djärva som ingen annan vågat sig på. Detta skapade förstås strider med Historiska museet; en konflikt som man också kan följa långt efter statyfrågan i början på 1900-talet.⁴⁴ Att idag stå och betrakta ryttarstatyn framför Nordiska museet är en märklig upplevelse om man känner museets innehåll och statyns inne-börd. Än mer sällsamt blir det när man kan leda i bevis att statyn står där eftersom en riksantik-varie för 150 år sedan inte ville låtsas om ett vik-tigt paradigmskifte i svensk samhällsutveckling och inrätta sitt museum därefter. Om så hade Svenska fornminnesföreningen inte blivit av, byggnaden bakom statyn aldrig uppförts och Hazelius sannolikt fortsatt sin bana som littera-tör och folkbildare i samma anda som sin stora förebild – dansken Nicolai Fredrik Severin Grundtvig (1783–1872). En gång skandinavist – alltid skandinavist.

Noter

1. Sverker Sörlin, "Artur Hazelius och det nationella arvet under 1800-talet", Bengt Nyström, "Att göra det förflutna levande" och Elisabeth Stavenow-Hidemark, "Museitankar i tiden". Samtliga från Medelius/Nyström/Stavenow-Hidemark, *Nordiska museet under 125 år*, 1998. Polemiken i det följande gäller främst Sörlin.
2. Hazelius avlade sin doktorsexamen/magisterexamen i nordiska språk vid Uppsala universitet 31/5 1860. I hans examen ingick även akademiska betyg i latin, österländska språk, estetik med litteratur- och konsthistoria, historia, botanik och praktisk filosofi. Om Hazelius som "humorfri" se Heckscher 1937 passim.
3. Böök s. 60f, se också Dietrichson s. 16 och Berg 1933 s. 10.
4. Berg 1933 s. 83f.
5. Böök s. 110 och Berg 1933 s. 16.
6. Detta reglerades i fornminneslagen från 1867. Mot detta reagerade bl.a. Djurklou i sin debattskrift från 1872 där han propagerade för ett bredare ansvar när det gällde fyndfördelning och annan kulturarvsverksamhet. En av Svenska fornminnesföreningens framgångar var att man följande år 1873 lyckades förändra fornminneslagen så att bronser undantogs från hembud.
7. Se bl.a. Berg 1933 s. 49. Ändamålsparagrafen i Fornminnesföreningens stadgar hade förstås en mer allmän formulering som också förändrades över tid. I protokoll från ett förberedande möte 11/11 1869 är formuleringen följande: "... för upspårande och bevarande af de traditionella och materiella kulturminnesmärken, hvilka ännu i vårt land kunna finnas qvar med fara att under inflytande af vår tids nya kulturförhållanden inom kortare tid förstöras och försvinna". I en tryckt stadgeutgåva från 1872 är formuleringen följande: "att efterforska, undersöka och bekantgöra svenska minnesmärken och muntliga öfverlämningar från äldre tider, för så vidt de äro af intresse i etnologiskt, kulturhistoriskt eller konsthistoriskt hänseende samt äfven att i sin mån bidra till bevarande af landets fornlämningar". I versionen från 1872 har alltså fornminnesmärken ett svagare intresse. Arcadius s. 74 framhåller i strid med Berg och Stavenow att föreningen främst ville verka för att konsthistoriska aspekter skulle ingå vid bedömningen av fornminnen. Jmf också Medelius/Nyström/Stavenow-Hidemark s. 61f.
8. Berg 1933 s. 49. Mandelgren gör också en tolkning av orsaken till föreningens bildande och senare neutralisering: ... i sanning högsta tid att, icke partisinet, utan nationalkänslan och aktningen för vetenskapens frihet, sökte finna ett uttryck för en kraftig protest. Stiftandet af Svenska fornminnesföreningen var en sådan protest... sannolikt kommer ock föreningens verksamhet genom detta schackdrag (att Bror Emil Hildebrand blivit hedersledamot av Svenska fornminnesföreningen) att för framtiden neutraliseras... Mandelgren 1876 s. 5.
9. Gösta Berg formulerar detta på följande sätt: För honom – Bror Emil Hildebrand – fanns heller ingen tidsbegränsning i samlingsverksamheten. Han åsyftade ett svenskt universal-museum, som skulle innehålla allehanda föremål även från nyare tid och just därigenom ge skäl åt sitt namn, Historiska museet. Berg 1933 s. 48.
10. Hildebrand 1949 och 1971 passim.
11. Mandelgren utverkade ofta medel för sina undersökningar via regering och riksdag. Detta motarbetades underhand av B E Hildebrand med viss framgång så att Mandelgren i en del fall blev utan understöd. Detta var en orsak till Mandelgrens "drapa" från 1876.
12. Mandelgren 1876 passim. Episoden med bauthastenfålet se s. 28 och mässhaken s. 29f.
13. Se bl.a. Böök s. 270f.
14. Till saken hör att Hazelius också öppnade en tillfällig kulturhistorisk utställning med folkdräkter som huvudattraktion redan hösten 1872.
15. Hazelius 1900 s. iff. En tolkning av denna framställning kan vara att Hazelius när han ser hur kultur och föremål håller på att försvinna

- snarast blir övertygad om behovet av insamling av ett kulturarv i farozonen. Att det skulle röra sig om en museibildning har däremot inte stöd i samtida material. En annan tolkning är att tanken om ett museum och med vilken inriktning, status osv. väcktes via umgänget i Svenska fornminnesföreningen från 1869 medan Hazelius i Dalarna sommaren 1872 upptäckte lämpligt material som kunde ingå i ett kommande museum och därför såg resan som en födelse för institutionen.
16. Böök s. 207–213.
 17. Om detta gör Gösta Berg följande bedömning: Vad som innerst rörde sig hos honom behöll han för sig själv och till och med i breven till hans närmaste kommer man mera sällan på spåren de djupare intentionerna och de personliga känslorna Berg 1933 s. 31.
 18. Berg 1933 s. 17–23.
 19. Böök s. 184f och Bergman s. 12.
 20. Jmf not 15
 21. Se tabell Berg 1933 s. 63 och Hammarlund-Larsson passim. Båda framställningarna verifierar Hazelius redan från början breda insamlingskoncept.
 22. Förutom Hazelius administrativa agerande meddelar han själv i minnesskriften från 1899: Redan från början av 1873 hade jag tillkännagivit, att alla till museet lämnade gåvor vore att anse såsom en svenska statens egendom... Böök s. 332.
 23. I början av 1870-talet hade Oscar Dickson erbjudit Hazelius 5 000 kronor i donation till sin verksamhet. Detta avböjde Hazelius eftersom donationen var förknippad med en flyttning av samlingarna till Göteborg. Se bl.a. Hazelius 1900 s. 2.
 24. Att Hazelius tagit över ett allmänt museikoncept från diskussionerna i Svenska fornminnesföreningen styrks också av hans kontakter med bl.a. Mandelgren och Hyltén-Cavallius under museets uppbyggnadsperiod. Se bl.a. Böök s. 252–331 och Stavenow s. 150–152.
 25. Studerar man de tidiga protokollen i Svenska fornminnesföreningen framgår också klart att Hazelius till en början är en "andraplansfigur". Han blir inte invald i styrelsen utan fick med ett väsentligt lägre röstetal nöja sig med att bli revisor. Våren 1872 erbjöds Hazelius emellertid att bli sekreterare i Svenska fornminnesföreningen men avböjde eftersom han hade andra planer. Berg 1933 s. 50.
 26. Medelius/Nyström/Stavenow-Hidemark s. 59. Hazelius öppnade en tillfällig kulturhistorisk utställning på denna adress hösten 1872. Jmf not 14.
 27. Jmf Ibid. s. 62f.
 28. Motion 25 till FK 29/1 riksdagen 1874, Statsutskottets utlåtande 20a punkt 107 16/4 1874, beslut i FK 23/4 1874 och i AK 25/4 1874. För budgetåret 1875 fick som jämförelse institutionerna Kungliga biblioteket, Riksarkivet och Naturhistoriska museet årliga anslag över statsbudget på 20 000–40 000 kronor.
 29. Oscar II donerade detta år 650 kronor till museets verksamhet och sina norska skidor som i samlingarna fick nummer NM 4119 och NM 4120. Ytterligare mått på kunglig välvilja och statlig acceptans som kom Hazelius till del var hans ordensbehängning. Redan 1878 utnämndes han till RNO – som främst tilldelades statstjänstemän – för att bli kommendör av samma orden 1892 och kommendör med stort kors 1897.
 30. Hazelius gav för övrigt redan 1872 ut en liknande – men tunnare – skrift med titeln: Några anvisningar vid insamlandet av folkdräkter, bohag m.m.
 31. Skrivelse från Artur Hazelius till Kungl. Majt./Ecklesiastikdepartementet 30/9 1879, skrivelse – undertecknad av bl.a. Axel Key – från Kungliga Vetenskapsakademien till Kungl. Majt./Ecklesiastikdepartementet 10/11 1879.
 32. Skrivelse från Kungliga Vitterhetsakademien till Kungl. Majt./Ecklesiastikdepartementet den 2/12 1879
 33. Proposition 1 bilaga 7 s. 35–40 9/1, Statsutskottets utlåtande 12 s. 36–38 15/3, beslut i FK och AK 3 april riksdagen 1880.

34. Jmf Medelius/Nyström/Stavenow-Hidemark s. 63 där man i formuleringen snuddar vid den konkurrens som skulle uppstå mellan Nordiska museet och Historiska museet.
35. Ordförande var justitierådet Carl Gustaf Hernmarck (1830–1901) och bland ledamöterna ingick förutom Hazelius själv Axel Key och också den blivande arkitekturprofessorn vid KTH Magnus Isaeus (1841–1890). Beträffande Hazelius bedömning av beslutet från regering och riksdag i anledning av hans erbjudande, se Böök s. 334.
36. Se bl.a. skrivelse från Kungliga vitterhetsakademien till Ecklesiastikdepartementet den 23/11 1886. Saken upptogs tydligen med största allvar i departementet vilket innebar att Nordiska museet fick en skrivelse i ärendet från departementet den 6/12 1886 som i sin tur besvarades 4/1 1887. Svaret var uppenbarligen tillfredsställande då departementet inte hörde av sig vidare i saken.
37. Lundin s. 488. Ser man över hela Lundins redogörelse för de dåvarande ledande Stockholmsmuseerna bekräftas i stora drag de brister som bl.a. fornminnesföreningen framförde i början av 1870-talet. Enligt Lundin är Historiska museets styrka dess fornminnen medan t.ex. medeltiden och tiden efter Gustav Vasa är avgjort svagare (ibid s. 474 ff). När det gäller Nyare tid hänvisas dessutom till att Historiska museet när man ville skapa en sådan avdelning inte ville konkurrera med Hazelius avseende detta tidsavsnitt åtminstone inte när det gällde framställningen av allmogens kultur (ibid s. 476).
38. Montelius 1897 "Ett framtida svenskt nationalmuseum" *Nordisk tidskrift*.
39. I kommittén ingick också skalden Verner von Heidenstam, konstnären A. H. Gellerstedt, några ledamöter i Svenska akademien m.fl.
40. Nordiska museets nämnds protokoll paragraf 31 30/9 1901. De 10 000 kronorna – i dagens penningvärde i miljonklassen – utgjorde fyra årslöner som Norström erhållit som byggnadskontrollant vid uppförandet av museets nybyggnad på Leijonslätten.
41. Nordiska museets nämnds protokoll paragraf 35 12/3 1909. Ärendet med tre reservanter till protokollet av sju närvarande hade först tagits upp vid nämndsammanträde den 8/3 då det bordlagts. Av de delvis beska tidningskommentarerna bl.a. Socialdemokraten 7/6 1917 och en insändare av skribenten Hugo Edvard Uddgren i Nya dagligt allehanda 6/6 1917 några dagar innan statyinvigningen kan man dra den slutsatsen att alternativet med en staty över Hazelius i anslutning till museibygnaden inte var känd utanför museet. Uddgren föreslog i sitt inlägg att statyn över kungen borde placeras på Karlaplan för att inte behöva konkurrera med Nordiska museets byggnad. Avtäckningen av ryttarstatyn, som skedde i första världskrigets skugga, hade enligt tidningsreportagen en tydlig militär framtoning. Jmf Medelius/Nyström/Stavenow-Hidemark s. 119.
42. Berg 1933 s. 60 och Böök s. 262. Också Ingrid Bergman följer Hazelius egen utsaga i sin korta biografi från 1999.
43. Medelius/Nyström/Stavenow-Hidemark s. 18.
44. Här kan man nämna den rätt brutala skilsmässan mellan Nordiska museet och Skansen på 1960-talet liksom de många senare statliga utredningarna på museiområdet där man emellanåt föreslagit ett samgående mellan Historiska museet och Nordiska museet – dvs. Oscar Montelius idé från 1897.

Källor och litteratur

Otryckta källor

ATA:s arkiv

Svenska fornminnesföreningens arkiv

Nordiska museets arkiv

Artur Hazelius arkiv

Nordiska museets nämndprotokoll

Stockholms stadsarkiv

Mantalslängder Klara norra 1871

Tryckta källor

Almqvist, Victor, "Artur Hazelius", *Meddelanden från Nordiska museet 1901*. Stockholm, 1903.

Arbman/Hildebrand 1949 "Hans Hildebrand", *Svenska män och kvinnor*. Stockholm, 1949.

Arcadius, Kerstin, *Museum på svenska. Länsmuseumerna och kulturhistorien*. Nordiska museets handlingar 123. Stockholm, Nordiska museets förlag, 1997.

Baeckström, Arvid, "Artur Hazelius: mannen – gärningen", *Konsthistorisk tidskrift* 1933.

Bachrendtz, Nils Erik, *Boken om Skansen*. Höganäs, Bokförlaget Bra Böcker, 1980.

Beckman, Jenny, *Naturens palats. Nybyggnad, vetenskap och utställning vid Naturhistoriska riksmuseet 1866–1925*. Stockholm, Atlantis, 1999.

Berg, Gösta, *Artur Hazelius mannen och hans verk*. Stockholm, Bokförlaget Natur och Kultur, 1933.

– "Artur Hazelius", *Svenskt biografiskt lexikon*. Stockholm, 1969.

– "Artur Hazelius utländska museistudier", *Fataburen. Nordiska museets och Skansens årsbok* 1967.

Bergman, Ingrid, *Artur Hazelius Nordiska museets och Skansens skapare*. Stockholm, Nordiska museets förlag, 1999.

Björnstad, Arne (red), *Tror fröken att det klarnar? Sigrid Millroths minnen från Oscar II:s tid och Artur Hazelius Skansen*. Stockholm, Nordiska museets förlag, 1993.

Bringéus, Nils Arvid, *Gunnar Olof Hyltén-Cavallius som etnolog. En studie kring Wärend och Virdarne*. Stockholm, Nordiska museets handlingar 63, 1966.

– "Artur Hazelius och Nordiska museet", *Fataburen Nordiska museets och Skansens årsbok* 1972.

Böök, Fredrik, *Artur Hazelius en levnadsteckning*. Stockholm, P A Norstedt och söners förlag, 1923.

Curman, Sigurd, "Artur Hazelius: Ett hundraårsminne", *Ord och Bild* 1933.

Dietrichson, Lorentz, *En Norrmans minnen från Sverige*. Stockholm, Wahlström & Widstrand, 1901–1902.

Hammarlund-Larsson, Cecilia, "I denna tid af slapp nationalkänsla". Om Artur Hazelius, vetenskapen och nationen", i Hammarlund-Larsson, Cecilia, Nilsson Bo G & Silvé, Eva, *Samhällsideal och framtidsbilder. Perspektiv på Nordiska museets dokumentation och forskning*. Stockholm, Carlssons Bokförlag, 2004.

Handlingar rörande installationen i Nordiska museets nya byggnad bilagda nämndens protokoll af den 24 april och 6 maj 1902. Stockholm 1902.

Hazelius, Artur, *Fosterländsk läsning för barn och ungdom*. Stockholm, P.A. Norstedt & Söner, 1868–1869.

– *Om rättstafningens grunder med särskilt avseende på svenska språket*. Stockholm, P.A. Norstedt & Söner, 1870.

– *Redogörelse för Nordiska rättstafningsmötets förslag till ändringar i det svenska språket jämte berättelse om mötet*. Stockholm, P.A. Norstedt & Söner, 1871.

– *Några anvisningar vid samlandet af folkdräkter och bohag m.m.* Stockholm, 1872.

– *Skandinavisk-etnografisk samling i hufvudstaden. Tryckt såsom handskrift*. Stockholm, P.A. Norstedt & Söner, 1873.

– *Dr A Hazelii öfverlåtelsebref af den 18 april 1880 samt Nordiska museets stadgar*. Stockholm, P. A. Norstedt & Söner, 1890.

– *Nordiska museets tjugofemårsminne 1873–1898*. Stockholm, P. A. Norstedt & Söner, 1900.

Heckscher, Eli F., "Tre generationer Johan August – Artur – Gunnar Hazelius", *Ord och Bild*, 1937.

Hildebrand, Bengt, "Bror Emil Hildebrand", *Svenskt biografiskt lexikon*. Stockholm, 1971.

– 1971 "Hans Hildebrand", *Svenskt biografiskt lexikon*. Stockholm, 1971.

- "Bror Emil Hildebrand", *Svenska män och kvinnor*. Stockholm, Albert Bonniers förlag, 1949.
- Holmgren, Ann Margret, *Artur Hazelius Nordiska museets skapare*. Stockholm, Albert Bonniers förlag, 1928.
- Holmgren, Fritjof, "Artur Hazelius", *Ny Illustrerad tidning* 48/1883.
- Hyltén-Cavallius, Gunnar Olof, *Ur mitt framfarna liv. Hågkomster och anteckningar*. Stockholm, Norstedts, 1929.
- Jacobsson, Bengt, *Nils Månsson Mandelgren. En resande konstnär i 1800-talets Sverige*. Stockholm, LT:s förlag, 1983.
- "Johan August Hazelius", *Biographiskt lexicon öfver namnkunnige svenska män*. Upsala: P.M. Lindhs förlag, 1840.
- "Johan August Hazelius", *Biografiskt lexikon öfver namnkunnige svenske män ny reviderad upplaga*. Stockholm, F. & G. Beijers förlag, 1876.
- "Johan August Hazelius", *Svenskt biografiskt lexikon ny följd*. Örebro, N.M. Lindhs boktryckeri, 1863–1864.
- Klein, Ernst. "Nordiska museet – svenska folkets egendom, ett 50-årsminne", *Nordisk tidskrift*, 1930.
- Lewin, Visen, "Från Artur Hazelius dagar. Minnen från 79 Drottninggatan". *Fataburen Nordiska museets och Skansens årsbok* 1933.
- Lindberg, Ernst-Folke, "Gunnar Hazelius och Nordiska museets installationsfråga", *Rig* 1957.
- Lindblom, Andreas, "Hazeliusminnet. Tal den 30 november 1933", *Fataburen Nordiska museets och Skansens årsbok* 1933.
- Lundin, Claës, *Nya Stockholm*. Stockholm, Hugo Gebers förlag, 1890.
- Mandelgren, Nils Månsson, *Några bidrag till den svenska arkeologiska forskningen under den tid [...] Herr D:r Bror Emil Hildebrand innehaft riksantikvarie-embetet, och tillika varit sekreterare i Kongl. Vitterhets-, Historie- och Antiquitets-Akademien. Historisk interiör*. Stockholm, eget förlag, 1876.
- Medelius/Nyström/Stavenow-Hidemark, *Nordiska museet under 125 år*. Stockholm, Nordiska museets förlag, 1998.
- Montelius, Oscar, "Ett framtida svenskt nationalmuseum", *Nordisk tidskrift* 1897.
- Naturhistoriska riksmuseets historia dess uppkomst och utveckling*. Kungliga vetenskapsakademien. Stockholm, Almqvist & Wiksell, 1916.
- Nerman, Birger, *Svenska fornminnesföreningen, en skildring av de första åren till föreningens 100-årsjubileum*, Stockholm, 1970.
- Nettelbladt, Sölve, "Artur Hazelius". *Svenska män och kvinnor*. Stockholm, Albert Bonniers förlag, 1949.
- Riksdagens protokoll och handlingar 1874–1890*.
- Romberg, Bertil, "Johan August Hazelius". *Svenskt biografiskt lexikon*. Stockholm, 1969.
- Söderberg/Olsson/Heckscher, *Johan August Hazelius. En levnadsteckning*. Stockholm, P.A. Norstedt & Söners Förlag, 1936.
- Stavenow, Åke, *Nils Månsson Mandelgren, Nordiska museets handlingar nr 79*. Stockholm, Nordiska museets förlag, 1972.
- Stridsberg, Laura, "Några bref till och från Artur Hazelius". Stockholm, Nordiska museet. *Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift* 1916.
- Strömholm, Stig, *Nostalgi eller framtidstro? Om Artur Hazelius gärning*. Stockholm, Nordiska museet, 1998.
- Swensson, Sven, "Johan Nordenfalk", *Svenska män och kvinnor*. Stockholm, Albert Bonniers förlag, 1949.
- Tengbom, Ulf, *Lille doktorn Sveriges störste tiggare en bok för Sveriges ungdom om Artur Hazelius*. Stockholm, Wahlström & Widstrand, 1946.
- Östergren, Stefan, "Carl Bernhard Salin", *Svenskt biografiskt lexikon*. Stockholm, 2002.

Svenska statsråd 1945–2003

ERIK WÅNGMAR

De svenska riksdagsledamöterna har under senare år varit föremål för omfattande biografiska kartläggningar. Biografiska uppgifter om tvåkammarriksdagens ledamöter 1867–1970 utgavs i fem band under åren 1985–1992.¹ Även ledamöterna i enkammarriksdagen har undersökts på samma sätt, dels genom en större publikation i två band som omfattade åren 1971–1993/94, dels genom böcker som har gjorts för varje mandatperiod med början 1982.² I *Personhistorisk tidskrift* har Björn Asker skrivit en artikel om utlandsfödda riksdagsledamöter under tvåkammarperioden.³ Eftersom flertalet statsråd har varit riksdagsledamöter finns alltså dessa kartlagda i egenskap av riksdagsledamöter i de ovannämnda verken. När det gäller statsråden specifikt är forskningen däremot mindre. Eftersom statsråden dessutom är mer inflytelserika än riksdagsledamöterna har jag funnit det intressant att undersöka denna exklusiva kategori av svenskar lite närmare. En fullständig förteckning över statsråden med smärre kommentarer

har gjorts av Ulf Larsson på uppdrag av regeringskansliet.⁴

Föreliggande artikel har framförallt två syften. För det första handlar det om att undersöka och kategorisera statsråden utifrån partitillhörighet, kön, ålder och tjänstetid, utbildning och yrken, utlandsfödda ledamöter, samt andelen riksdagsledamöter och politisk geografi. Detta stämmer delvis med de undersökningar som har gjorts i fråga om riksdagsledamöterna i de ovan berörda publikationerna. För det andra gäller det att lyfta fram tre av de många statsråd som enligt mitt förmenande har förblivit ganska okända. Att undersökningsperioden börjar 1945 hänger samman med att samlingsregeringen då avlöstes av en rent socialdemokratisk regering. Med tanke på det väl inarbetade begreppet efterkrigstiden, syftande på perioden efter andra världskriget, bör detta vara en rimlig avgränsning för denna typ av studie. Alternativa periodiseringar hade varit att undersöka alla statsråd som har suttit efter 1840 års departementalre-

form eller de som har tillhört regeringen efter parlamentarismens fulla genombrott år 1917.⁵ I båda fallen hade emellertid artiklarna blivit mer omfattande än vad föreliggande artikel nu är. Ett annat metodmässigt problem som skulle ha uppstått är att kunna fastställa fördelningen mellan de statsråd som tillhörde politiska partier och de som var partilösa.

Under perioden 1945–2003 har Sverige haft nio statsministrar: Per Albin Hansson (1885–1946) 1945–1946, Tage Erlander (1901–1985) 1946–1969, Olof Palme (1927–1986) 1969–1976 och 1982–1986, Thorbjörn Fälldin (f. 1926) 1976–1978 och 1979–1982, Ola Ullsten (f. 1931) 1978–1979, Ingvar Carlsson (f. 1934) 1986–1991 och 1994–1996, Carl Bildt (f. 1949) 1991–1994 samt Göran Persson (f. 1949) sedan 1996.⁶ I dessa regeringar har sammanlagt 201 olika personer varit statsråd.⁷

Partitillhörighet

De 201 statsrådets partitillhörighet framgår av följande tabell:

Tabell 1 Statsrådets partitillhörighet 1945–2003

Parti	Antal statsråd	Andel (%)
S	124	62
Fp	24	12
Bf/C	23	11
H/M	19	9
KdS/Kd	3	1
Partilösa	8	4
Summa	201	99

Källa: Larsson 2003, Statsrådsprotokoll över justitieärenden 1945–1974, Statsministerns protokoll 1975–2003, Norberg, Tjerneld och Asker 1985–1992, Asker och Norberg 1996, *Vem är det* 1943, 1955, 1967,

1973, 1991 och 1999, Stockholm 1943–1998, *Fakta om folkvalda. Riksdagen* 1994–1998, 1998–2002 och 2002–2006, 1995–2003.

Eftersom Sverige under merparten av perioden har haft socialdemokratiska regeringar är det tämligen logiskt att huvuddelen av statsråden har varit socialdemokrater. Bland de 124 socialdemokratiska statsråden ingår Carl Tham (f. 1939) som både varit statsråd för folkpartiet 1978–1979 och för socialdemokraterna 1994–1998. Bland de mer framträdande socialdemokratiska statsråden utöver statsministrarna kan nämnas Gustav Möller (1884–1970), Ernst Wigforss (1881–1977), Per Edvin Sköld (1891–1972), Gunnar Sträng (1906–1992), Torsten Nilsson (1905–1997), Sven Andersson (1910–1987), Kjell-Olof Feldt (f. 1931), Sten Andersson (f. 1923), Thage Peterson (f. 1933), Lena Hjelm-Wallén (f. 1943) och Anna Lindh (1957–2003). Kända statsråd från bondeförbundet/centerpartiet vid sidan av Fälldin har varit Gunnar Hedlund (1900–1989), Nils Åsling (f. 1927), Karin Söder (f. 1928) och Olof Johansson (f. 1937). Framträdande folkpartistatsråd utöver Ullsten har varit Per Ahlmark (f. 1939), Ingemar Mundebo (f. 1930), Bengt Westerberg (f. 1943), Birgit Friggebo (f. 1941) och Anne Wibble (1943–2000). Statsråd från moderaterna som jämte Bildt har varit välkända är Gösta Bohman (1911–1997), Ulf Adelsohn (f. 1941), Staffan Burenstam-Linder (1931–2000), Margareta af Ugglas (f. 1939), Per Unkel (f. 1948) och Gun Hellsvik (f. 1942). Av de kristdemokratiska statsråden är Alf Svensson (f. 1938) mest känd.⁸

Tre av de partilösa statsråden, Sven Romanus (1906–2005), Carl Axel Petri (f. 1929) och

Reidunn Laurén (f. 1931), har ingått i borgerliga regeringar och får närmast ses som obundet borgerliga personer. Alla tre var jurister.⁹ De övriga fem ingick i socialdemokratiska regeringar, inklusive koalitionen med bondeförbundet 1951–1957. Dessa var Dag Hammarskjöld (1905–1961), Nils Quensel (1894–1971), Björn Kjellin (1910–1986), Carl Henrik Nordlander (f. 1909) och Sven af Geijerstam (1913–1990). Den siste av dessa som lämnade regeringen var af Geijerstam, vilket skedde 1963. Därefter har alla statsråd i de socialdemokratiska regeringarna haft partitillhörighet. Hammarskjöld och Quensel hade båda en ganska klar borgerlig politisk åskådning. Samtliga fem var konsultativa statsråd och hade med undantag för Hammarskjöld framförallt juridiskt granskande uppgifter (juristkonsulter). Även flera av de andra konsultativa statsråden under Erlanders regeringsperiod, bl.a. Allan Nordenstam (1904–1982) och Rune Hermansson (1917–1994), saknade stark partipolitisk koppling.¹⁰ Detta hängde delvis samman med att den dåvarande regeringsformen från 1809 krävde att justitieministern och ytterligare två statsråd skulle ha juridisk examen.¹¹ Dessa regler försvann när den nya regeringsformen trädde i kraft år 1975.¹² Det kan noteras att samtliga personer som var opolitiska statsråd under perioden 1945–2003 var jurister. Detta kan delvis ses som ett uttryck för den juridiska sakkunskapens betydelse i lagstiftningsprocessen. Att juristkonsulterna dels framförallt hade interna uppgifter i regeringen och därför inte syntes så mycket utåt, dels att de i vissa fall var opolitiska ämbetsmän, medförde att de inte blev särskilt kända hos allmänheten. Mot bakgrund av detta har jag funnit det lämpligt att lyf-

ta fram en av dessa personer i slutet av denna artikel.

Med tanke på att socialdemokraterna har suttit i regeringsställning under 49 av de 58 år som studien omfattar kan det tyckas vara lite förvånande att ”bara” 62 procent av statsråden har varit socialdemokrater. Det finns framförallt två orsaker till detta. För det första var omsättningen av statsråd under Erlanders mycket långa regeringsperiod förhållandevis låg. Flera personer var statsråd utan avbrott under exceptionellt lång tid. Till detta återkommer jag nedan. För det andra satt det tre olika borgerliga regeringar under åren 1976–1982, vilket medförde att den personella omsättningen på statsråd blev hög. Den rena folkpartiregeringen var en viktig orsak till att detta parti har kunnat hålla jämna steg med centern och moderaterna i fråga om antalet statsråd. Det skall vidare betonas att omsättningen av statsråd i de socialdemokratiska regeringar som har suttit sedan 1994 har varit relativt hög. Detta har bidragit till att den socialdemokratiska övervikten i fråga om andelen statsråd åter har ökat.¹³

Kön

Sett till hela undersökningsperioden blir fördelningen 148 män (74 procent) och 53 kvinnor (26 procent). Bakom dessa siffror döljer sig en tämligen sned fördelning över tiden. Om undersökningsperioden delas upp i två lika långa delar blir andelen kvinnor under de första 29 åren utomordentligt låg. Under åren 1945–1974 var det nämligen bara åtta kvinnor som blev statsråd. Av dessa utnämndes dessutom tre under år 1973. Den första kvinnan som blev statsråd var

Karin Kock-Lindberg (1891–1976) som blev konsultativt statsråd i april 1947. Hennes statsrådstid blev dock bara knappt tre år lång. Under senare delen av tiden i regeringen var hon folkhushållningsminister. Nästa kvinnliga statsråd var Hildur Nygren (1896–1962), som i mars 1951 blev ecklesiastikminister. Hennes statsrådstid blev ännu kortare och varade bara fram till oktober 1951, då hon tvingades att avgå när socialdemokraterna bildade koalition med bondeförbundet. Det tredje kvinnliga statsrådet, Ulla Lindström (1909–1999), som utnämndes 1954 kom däremot att tillhöra regeringen under mer än 12 år. Lindström var hela tiden konsultativt statsråd och ansvarade för konsumentfrågor, hem- och familjefrågor samt biståndsfrågor. Ur ett genusperspektiv var Lindströms ansvarsområde tydligt kvinnligt. Vid hennes avgång 1966 kom två nya kvinnor in i regeringen, Alva Myrdal (1902–1986) och Camilla Odhnoff (f. 1928). 1974 steg antalet kvinnor till tre av totalt 19 statsråd (16 procent). Ingen av dessa tre var dock departementschef.¹⁴

Den nya borgerliga trepartiregeringen 1976 innehöll fem kvinnor av totalt 20 statsråd (25 procent). Av särskilt intresse var att en kvinna, Karin Söder (c), fick utrikesministerposten, vilken får betraktas som en tung ministerpost. Ytterligare en centerpartistisk kvinna, Elvy Olsson (f. 1923), blev departementschef. I den rena folkpartiregeringen 1978–1979 fanns det sex kvinnor, varav två var chefer för departement. Då denna regering bara bestod av 19 statsråd blev andelen kvinnor nu hela 32 procent. I den borgerliga trepartiregering som bildades 1979 var fem av 21 statsråd kvinnor (24 procent). Två av dessa var departementschefer. I koalitionen

mellan centern och folkpartiet som regerade 1981–1982 var fem av 18 statsråd kvinnor (28 procent). Även denna gång var två av dem chefer för departement.¹⁵

När socialdemokraterna återkom till regeringsmakten 1982 ingick fem kvinnor i regeringen, som efter en komplettering i början av 1983 bestod av sammanlagt 20 statsråd, vilket innebar att andelen kvinnor var 25 procent. Två kvinnor, Anna-Greta Leijon (f. 1939) och Lena Hjelm-Wallén, blev nu departementschefer. När den socialdemokratiska regeringen förlorade valet 1991 fanns det åtta kvinnliga statsråd i en regering som bestod av totalt 22 ministrar. Andelen kvinnor var därmed 36 procent. Fyra kvinnor var nu chefer för departement. Av dessa kan justitieminister Laila Freivalds (f. 1942) och arbetsmarknadsminister Mona Sahlin (f. 1957) nämnas.¹⁶

I den borgerliga fyrpartiregering som bildades 1991 var åtta av 21 ministrar kvinnor (38 procent). Av kvinnorna var fem departementschefer. Bland dessa fanns utrikesminister Margareta af Ugglas (m) och finansminister Anne Wibble (fp). När regeringen avgick till följd av valnederlaget 1994 var åtta av 20 statsråd kvinnor (40 procent). Av dessa var sex chefer över departement. Detta var den dittills högsta andelen kvinnor i en regering.¹⁷

Den borgerliga regeringens rekordnotering i fråga om andelen kvinnliga statsråd slogs emellertid direkt av den ny tillträdde socialdemokratiska regeringen 1994 som innehöll 11 kvinnor i en regering som bestod av sammanlagt 22 statsråd. Därmed hade det uppnåtts åtminstone formell jämställdhet mellan könen. Av kvinnorna var åtta chefer för ett departement. Kvinnorna

besatte nu tunga poster som vice statsminister (Mona Sahlin), utrikesminister (Lena Hjelm-Wallén) och socialminister (Ingela Thalén, f. 1943). Under perioden 1994–2003 har andelen kvinnor hela tiden legat runt 50 procent. Under kortare perioder har det t.o.m. funnits en knapp majoritet av kvinnor i regeringen. Av de 22 statsråd som satt vid utgången av år 2003 var 11 kvinnor (50 procent). Fem av de 10 departementen, bl.a. utrikes- och försvarsdepartementen, hade kvinnliga chefer. En smått symbolisk händelse var när Leni Björklund (f. 1944) hösten 2002 utnämndes till försvarsminister.¹⁸ Ännu återstår det dock att välja en kvinnlig statsminister.

Ökningen av andelen kvinnliga statsråd under framförallt den senare delen av undersökningsperioden är antagligen den viktigaste och enligt mitt förmenande den mest positiva förändringen som har skett i fråga om statsråden under efterkrigstiden. Förändringen kan ses som en följd av den allmänna utvecklingen i fråga om jämställdheten mellan män och kvinnor i hela samhället. Det skall också påpekas att det antagligen är lättare att uppnå full kvantitativ jämställdhet mellan könen i en enpartiregering än vad som är fallet i regeringar som består av statsråd från flera partier.

Ålder och tjänstetid

Det stora flertalet av statsråden, 149 stycken (74 procent), har vid första utnämningen till statsråd varit mellan 40 och 59 år. Den genomsnittliga åldern vid tillträdet har varit knappt 47 år. Detta kan inte ses som särskilt förvånande. Det intressanta är alltså de som har varit under 40 år och de som har varit minst 60 år gamla vid förs-

ta tillträdet. 36 statsråd (18 procent) var under 40 år när de inträdde i regeringen första gången. Två av dessa var även under 30 år vid utnämningen. Det gällde de båda socialdemokraterna Ulrica Messing (f. 1968) och Lena Hallengren (f. 1973) som båda var 28 år gamla vid utnämningen till statsråd. Vidare var socialdemokraterna Ylva Johansson (f. 1964) och Lena Hjelm-Wallén 30 år gamla. Däremot har det varit mer tunnslätt med yngre personer i de borgerliga regeringarna. Den yngste var moderaten Georg Danell (f. 1947) som var 32 år gammal vid inträdet i regeringen. Det finns förmodligen främst två skäl till att fler yngre personer har tagits in i de socialdemokratiska regeringarna. För det första har dessa, med undantag för koalitionen med bondeförbundet 1951–1957, varit enpartiregeringar där statsministern/partiledaren har haft åtminstone formell makt att disponera samtliga platser i regeringen. I de borgerliga regeringarna, som alla utom en har varit koalitionsregeringar, har respektive parti haft sista ordet om det egna partiets statsråds kandidater. På detta sätt blir konkurrensen rimligen hårdare. Här finns det en tydlig koppling till resonemanget ovan om möjligheten att uppnå full jämställdhet mellan könen i en regering. För det andra hade de borgerliga partierna varit borta från regeringsmakten under lång tid när de kom till makten 1976. Detta bör ha medverkat till att det fanns förhållandevis många äldre personer som länge hade varit aktuella att bli statsråd i händelse av borgerlig valseger.

I fråga om personer som var över 60 år när de första gången tog plats i regeringen handlade detta om totalt 16 stycken (sju procent). En av dessa, den opolitiske Sven Romanus, var faktiskt

70 år fyllda när han 1976 blev justitieminister. Andra personer som har blivit statsråd vid ganska hög ålder är moderaten Gösta Bohman, bondeförbundaren Bernhard Näsgård (1891–1957) och folkpartisten Erik Huss (f. 1913), som alla var 65 år vid utnämningen. I Näsgårds fall fick detta en olycklig utgång, då han avled bara knappt ett halvår efter tillträdet. Vidare var socialdemokraten Alva Myrdal 64 år gammal när hon blev statsråd. När det gäller hög levnadsålder vid avgången ur regeringen intar socialdemokraten Östen Undén (1886–1974) en tätposition. Han var vid avgången som utrikesminister 1962 76 år gammal. Det speciella med Undén var att han hade blivit statsråd första gången redan 1917 vid bara 31 års ålder, vilket även med nutida mått är mycket ungt. Undéns första tillträde och avgång som statsråd omspände alltså en tid av 45 år. Antalet tjänstår uppgick dock till 26. Dessutom låg delar av tjänstgöringen utanför min undersökningsperiod. Till lång tjänstgöringstid återkommer jag nedan. Ytterligare tre statsråd var över 70 år vid avgången ur regeringen, nämligen de tre ovannämnda Romanus, Bohman och Myrdal.

Den långa oavbrutna socialdemokratiska regeringsperioden 1945–1976 gjorde att flera statsråd kom att sitta under mycket lång tid. Allra längst satt Gunnar Sträng som var statsråd oavbrutet 1945–1976 och därmed tillhörde regeringen i 31 år. Sven Andersson var statsråd i 28 år (1948–1976) och Torsten Nilsson i 26 år (1945–1971). Tage Erlander var statsråd i 25 år mellan 1944–1969, varav alltså 24 inföll under undersökningsperioden. Östen Undén, Gustav Möller, Ernst Wigforss och Per Edvin Sköld hade också många tjänsteår, men delar av tiden faller utanför min undersökningsperiod. Andra

mer sentida socialdemokratiska statsråd med många tjänsteår var Lena Hjelm-Wallén som tillhörde regeringen i nästan 20 år (1973–1976, 1982–1991 och 1994–2002), Ingvar Carlsson som var med i drygt 17 år (1969–1976, 1982–1991 och 1994–1996) och Rune Johansson (1915–1982) som var minister i över 16 år (1957–1969 och 1971–1976). På den borgerliga sidan leder folkpartisten Birgit Friggebo med nio år (1976–1982 och 1991–1994). Därefter följer centerpartisten Olof Johansson med åtta år (1976–1978, 1979–1982 och 1991–1994).¹⁹

Sex statsråd har tillhört regeringen under mindre än ett års tid. Allra kortast tjänstgöringstid hade socialdemokraten Sture Henriksson (1917–1957), som blev kommunikationsminister i mars 1957 och avled i april 1957, alltså efter bara en månad som statsråd. Socialdemokraten Börje Andersson (1930–1994) blev försvarsminister i oktober 1982, men avgick efter knappa två månader, då han uppgav att han vantrivdes i Stockholm. Bondeförbundaren Nils Hansson (1902–1981) var jordbruksminister i tre månader under 1957. Han avgick till följd av att hans parti lämnade koalitionen med socialdemokraterna. Socialdemokraten David Hall (1898–1957) var finansminister under tre och en halv månad, mellan juli och oktober 1949. Hall tvingades avgå efter att han hade engagerat sig alltför hårt och även försökt utnyttja sin auktoritet som statsråd i en intern partikonflikt i landstinget i sitt hemlän Västmanland. Den tidigare nämnde bondeförbundaren Bernhard Näsgård var jordbruksminister under drygt fem månader, mellan februari och juli 1957, då han avled. Han efterträddes då av Nils Hansson. Ytterligare ett statsråd satt bara under en del av 1957. Det gällde

bondeförbundaren Lars Eliasson (1914–2002), som var konsultativt statsråd mellan februari och oktober 1957. Liksom Hansson lämnade han regeringen då bondeförbundet bröt koalitionen med socialdemokraterna. Det kan alltså konstateras att det slumpade sig så att flertalet mycket korta statsrådsperioder ägde rum just under år 1957. Det skall också framhållas att folkpartiregeringen 1978–1979 bara satt nästan precis ett år.²⁰

I fråga om levnadsålder och tjänstgöringstid uppvisas det alltså mycket stora variationer mellan olika statsråd. De nyutnämnda statsråden har varit mellan 28 och 70 år gamla. Ett statsråd satt kvar i regeringen till 76 års ålder. Tjänstgöringstiden i regeringen har under den studerade tidsperioden varierat mellan 1 månad och dryga 31 år.

Utbildning och yrken

Att fastställa statsrådets formella utbildning innebär inga större svårigheter. Däremot är det avsevärt mycket svårare att hantera uppgifter om yrken. Detta hänger framförallt samman med att en hel del statsråd under lång tid har varit heltidsengagerade politiker, inte minst som riksdagsledamöter. Jag har valt att kategorisera statsrådets utbildningsnivå i tre grupper, de med högskoleexamen, de som ej avslutat högskolestudier samt de som saknar utbildning på högskolenivå. 131 statsråd (65 procent) har haft högskoleexamen. I dessa siffror ingår också bl.a. folkskollärare, socionomer och journalister med utbildning på det tidigare journalistinstitutet. Sådana utbildningar räknades förr inte med automatik till högskolan, men ingår numera

bland den högre utbildningen. Av statsministrarna hade Tage Erlander, Olof Palme, Ola Ullsten och Ingvar Carlsson examen från högskola. 16 statsråd (åtta procent) har bedrivit högskolestudier utan att avsluta dessa. Bland dessa fanns statsministrarna Carl Bildt och Göran Persson. De resterande 54 statsråden (27 procent) saknade helt högskoleutbildning. I denna grupp ingick de båda statsministrarna Per Albin Hansson och Thorbjörn Fälldin. Sett över hela tidsperioden har utbildningsnivån bara höjts i relativt begränsad omfattning. Centerpartiet är det parti där högst andel statsråd har saknat högskoleutbildning. Det är inte orimligt att koppla detta till att partiet långt fram i tiden har haft en stark lantbruks- och landsbygdsförankring. Utbildningsnivån hos de socialdemokratiska statsråden har påverkats positivt av att en hel del statsråd har rekryterats från den offentliga förvaltningen, istället för att tas ur partiets riksdagsgrupp. Till detta återkommer jag nedan.

Av de statsråd som hade högskoleexamen var det 15 som också hade avlagt doktorsexamen och sju som hade tagit licentiatexamen. Detta innebär alltså att 11 procent av statsråden hade examen från forskarutbildning. Bland doktorerna fanns socialdemokraterna Ernst Wigforss, Karin Kock-Lindberg, Camilla Odhnoff, Björn von Sydow (f. 1945) och Lena Sommestad (f. 1957), centerpartisten Gunnar Hedlund, moderaten Staffan Burenstam-Linder, samt folkpartisterna Hans Blix (f. 1928) och Björn Molin (f. 1932). Av statsråden med licentiatexamen kan socialdemokraterna Krister Wickman (1924–1993) och Kjell-Olof Feldt, samt folkpartisterna Ingemar Mundebo och Anne Wibble nämnas.

När det gäller yrken har jag med hänvisning till problemen med långvarig verksamhet som heltidspolitiker valt att avstå från någon kategoriindelning. Detta kan ganska väl illustreras med den titel som moderaten Anders Björck (f. 1944) hade vid tillträdet som försvarsminister 1991. Björck titulerades då, enligt publikationen *Sveriges regeringar*, förbundsordförande. Detta syftade på att Björck under åren 1966–1971 var ordförande i högerns ungdomsförbund/moderata ungdomsförbundet. Denna post hade han alltså lämnat 20 år före det han blev statsråd. Vid samma regeringsskifte hade centerpartisten Börje Hörnlund (f. 1935) titeln landstingsråd, ett uppdrag som han hade lämnat 15 år tidigare. I fråga om fördelningen mellan privatanställda och ofientligt anställda kan det emellertid konstateras att centerpartiet och moderaterna är de partier där högst andel statsråd har varit privatanställda. Detta hänger rimligen samman med centerpartiets koppling till lantbruket och moderaternas relativt nära band med näringslivet. Av de socialdemokratiska statsråden har en del rekryterats från fackföreningsrörelsen.²¹

Utlandsfödda

Det var först när den nya regeringsformen trädde i kraft 1975 som det blev möjligt för personer som inte var infödda svenska medborgare att bli statsråd. Det krävs numera att personen har varit svensk medborgare i minst 10 år. Den gamla regeringsformen från 1809 stipulerade att alla statsråd skulle vara infödda svenskar.²² Efter att det nya regelverket trädde i kraft har det funnits två statsråd som var födda utomlands. Den första var folkpartisten Anitha Bondestam (f. 1941)

som var kommunikationsminister 1978–1979. Hon föddes i Danzig, nuvarande Gdansk i Polen, som då var under tysk ockupation. Hennes far Gerard Kaull var född i Pleskau i Ryssland, medan modern var svenska. Den andra var Laila Freivalds som har varit justitieminister 1988–1991 och 1994–2000 samt utrikesminister sedan 2003. Freivalds föddes i Riga i Lettland, som vid denna tidpunkt också var under tysk ockupation. Båda de utlandsfödda statsråden har alltså varit födda i Östersjöområdet.²³ Utifrån att andelen utlandsfödda personer i Sverige har ökat mycket kraftigt under den studerade perioden har detta ännu alltså inte gett några större avtryck vid rekryteringen av statsråd.²⁴

Andelen riksdagsledamöter och politisk geografi

Andelen statsråd som vid olika tidpunkter samtidigt har varit ledamöter av riksdagen framgår av tabell 2.

Sett över hela tidsperioden visar det sig att andelen statsråd som samtidigt var riksdagsledamöter ofta har uppgått till runt 70 procent. Det högsta värdet uppvisades i Olof Palmes regering 1973 då hela 95 procent av statsråden var riksdagsledamöter. Den lägsta andelen riksdagsledamöter återfanns i den rena folkpartiregering som trädde till 1978. En bidragande orsak till den låga andelen riksdagsledamöter i denna regering var med stor sannolikhet att folkpartiet under denna valperiod bara hade 39 mandat i riksdagen. Om hela regeringen hade bestått av riksdagsledamöter hade alltså halva riksdagsgruppen blivit statsråd. Syftet var sålunda antagligen att behåll-

Tabell 2 Statsråd som var riksdagsledamöter
1945–2003

År	Regering	Antal statsråd	Statsråd i riksdagen	Andel (%)
1945	S	16	11	69
1951	S+Bf	16	11	69
1957	S	15	12	80
1969	S	19	13	68
1970	S	19	15	69
1973	S	19	18	95
1976	C+Fp+M	20	18	90
1978	Fp	19	7	37
1979	C+Fp+M	21	18	86
1981	C+Fp	18	17	94
1982	S	19	13	68
1986	S	20	17	85
1990	S	22	14	64
1991	M+Fp+C+Kd	21	15	71
1994	S	22	10	45
1996	S	22	10	45
1998	S	20	13	65
2002	S	22	15	68
2003	S	22	13	59

Källa: Larsson 2003, Statsrådsprotokoll över justitieärenden 1945–1974, Statsministerns protokoll 1975–2003, Norberg, Tjerneld och Asker 1985–1992, Asker och Norberg 1996, *Vem är det. Svensk biografisk handbok 1943, 1955, 1967, 1973, 1991 och 1999*, Stockholm 1943–1998, *Fakta om folkvalda. Riksdagen 1994–1998, Fakta om folkvalda. Riksdagen 1998–2002, samt Fakta om folkvalda. Riksdagen 2002–2006, 1995–2003*.

la erfarenhet och kompetens i riksdagsgruppen. Bland de folkpartistatsråd som inte satt i riksdagen fanns utrikesminister Hans Blix och industriminister Erik Huss.

De tämligen låga värden som uppvisades i de socialdemokratiska regeringarna 1994 och 1996 var egentligen mer anmärkningsvärda med tanke på att socialdemokraterna vid dessa tidpunkter hade 161 riksdagsledamöter, varför valmöjligheterna rimligen borde ha varit stora. Med en

illvillig tolkning skulle detta kunna tyda på att den socialdemokratiska riksdagsgruppen var en form av "B-lag", där det fanns otillräckligt med personer som var kompetenta att bli statsråd. Exempel på statsråd utan riksdagsplats i den socialdemokratiska regering som tillträdde 1994 var Jörgen Andersson (f. 1946), Leif Blomberg (1941–1998), Anna Hedborg (f. 1944), Jan Nygren (f. 1950) och Marita Ulvskog (f. 1951). Att andelen riksdagsledamöter i den socialdemokratiska regeringen ökade 1998 och 2002 berodde framförallt på att statsråd som vid inträdet i regeringen hade saknat riksdagsplats nu blev riksdagsledamöter. De blev alltså först statsråd och sedan riksdagsledamöter, vilket kan tyckas vara en i vissa avseenden lätt bakvänd ordning. Det skall dock betonas att detta förfarande på inget sätt är nytt. Ett tidigt exempel på detta under den studerade perioden var socialdemokraten Gunnar Sträng, som blev statsråd när samlingsregeringen upplöstes sommaren 1945. Den 1 januari 1946 tog Sträng sedan plats i riksdagens första kammare för Älvsborgs län. Ett inval i första kammaren låg rent allmänt särskilt nära till hands, då denna kammare saknade bostadsband, d.v.s. personen behövde inte vara bosatt i valkretsen, vilket gällde för inval i andra kammaren. I enkammarriksdagen finns det däremot inget bostadsband. Detta har framförallt utnyttjats av socialdemokraterna till att placera statsråd som har varit bosatta i Stockholmsområdet. Exempelvis på sådana socialdemokratiska placeringar i modern tid är Thomas Bodström (f. 1962) i valkretsen Örebro län och Bengt Göransson (f. 1932) i valkretsen Göteborgs kommun. Både Bodström och Göransson blev riksdagsledamöter först efter utnämningen till statsråd.

De båda partier som har varit mest benägna att ta in riksdagsledamöter i regeringen är centerpartiet och kristdemokraterna. Det senare partiet har dock bara haft totalt tre statsråd, varför det har marginell betydelse. Av de 23 bondeförbunds-/centerstatsråden hade samtliga plats i riksdagen vid tillträdet som statsråd. En av dessa, Hjalmar Nilsson (1901–1979), åkte emellertid ur riksdagen bara drygt ett år efter det han hade blivit statsråd 1951. Trots detta kvarstod han i regeringen fram till 1957. Övriga 22 statsråd från bondeförbundet/centerpartiet satt i riksdagen under hela sin tid i regeringen.

När det gäller den politiska geografin, d.v.s. statsrådets geografiska fördelning över landet, visar det sig att det rent allmänt har funnits en tydlig tendens att statsråden framförallt var bosatta i Stockholmsområdet. Detta har varit mest uppenbart i de socialdemokratiska regeringarna. Även i detta avseende är det bondeförbundet/centerpartiet som i störst utsträckning har avvikit från det allmänna mönstret. Med tanke på partiets starka landsbygdsförankring ter sig detta tämligen logiskt. Av de sju statsråd som satt för bondeförbundet 1951–1957 var ingen hemmahörande i Stockholmsområdet. Åren 1976–1978, 1979–1982 och 1991–1994 var totalt 16 personer från centerpartiet statsråd. Av dessa var fyra bosatta i Stockholms län. Det handlade om Karin Söder, Elvy Olsson, Olof Johansson och Karin Andersson (f. 1918). Att dessa blev statsråd kan i viss mån ses som ett uttryck för den inbrytning som partiet gjorde i storstadsområdena under slutet av 1960-talet och början av 1970-talet. Utöver centern har moderaterna också lyckats hålla en viss balans mellan statsråd från Stockholmsområdet och från övri-

ga landet. Exempel på moderata statsråd som har varit bosatta utanför Stockholmsområdet är Bo Turesson (1914–1996) från Kopparbergs län, Eric Krönmark (f. 1931) från Kalmar län och Anders Björck från Jönköpings län. Folkpartiet har däremot, med ett visst undantag för när partiet på egen hand bildade regering 1978–1979, haft en tydlig dominans för statsråd som har varit bosatta i Stockholms län. I detta avseende har folkpartiet klara beröringspunkter med socialdemokratin. Att socialdemokraterna i betydande utsträckning har rekryterat statsråd utanför riksdagsgruppen har knappast medverkat till att få en bättre balans i fråga om den politiska geografin.²⁵

Mindre kända statsråd

Att välja ut statsråd som får betraktas som mindre kända blir i vissa avseenden ett subjektivt urval. Jag har valt att lyfta fram tre statsråd som utan tvekan måste räknas till de mindre framträdande statsråden. Urvalet har skett på grundval av att olika tidsperioder, partier och kön skall bli representerade.

För det första handlar det om bondeförbunden Bernhard Näsgård, som tidigare har omnämnts som kortvarig jordbruksminister under år 1957. Näsgård föddes 1891 i Österfärnebo församling i Gävleborgs län. Föräldrarna var lantbrukare. Efter att ha börjat studera i mer vuxen ålder tog han studentexamen i Göteborg vid 29 års ålder. Därefter påbörjade han akademiska studier vid Stockholms högskola, vilka avslutades med en fil-kand-examen 1926. Vid sidan av studierna var han från 1914 verksam som journalist vid olika tidningar, bl.a. *Umebladet* och

Lantmännens tidning. 1924 började han arbeta inom bondeförbundets riksorganisation. Han innehade bl.a. befattningar som sekreterare i riksdagsgruppen och som partikassör. När bondeförbundet på egen hand bildade regering på sommaren 1936 blev Näsgård statssekreterare i socialdepartementet. När partiet på hösten samma år ingick i en koalitionsregering med socialdemokraterna utnämndes Bernhard Näsgård till statssekreterare i jordbruksdepartementet. Denna befattning var utan tvekan betydelsefull, dels med tanke på att bondeförbundets ledare Axel Pehrsson-Bramstorp (1883–1954) var chef för detta departement, dels utifrån att jordbrukspolitiken var av central betydelse för bondeförbundet, då partiet vid denna tidpunkt var ett tydligt intresseparti för lantbruksnäringen. Bernhard Näsgård kvarstod på denna befattning under huvuddelen av samlingsregeringens tid. 1944 slutade han som statssekreterare för att från den 1 januari 1945 ta plats i riksdagens första kammare som representant för sitt hemlän Gävleborg. Han var då ännu bosatt i Äppelviken i Stockholm, men flyttade senare till sin gård i Österfärnebo. Han kom att tillhöra första kammaren fram till sin död 1957. Under åren 1953–1956 var han ordförande i partiets förstakamargrupp, d.v.s. gruppleddare.²⁶

När partikamraten Sam Norup (1896–1973) skulle avgå som jordbruksminister i januari 1957 blev Näsgård aktuell som efterträdare. Näsgård ansågs från ledande bondeförbundshåll i och för sig duglig, men det uttrycktes samtidigt stor tveksamhet om inte hans bräckliga hälsa skulle lägga hinder i vägen för en regeringspost.²⁷ Det skall dock betonas att Näsgårds duglighet inte var helt oomtvistad inom partiet, då Erik von

Heland ansåg att han var ganska lat som statssekreterare och även hade tendenser till att vara en intrigmakare.²⁸ Det skall i detta sammanhang emellertid påpekas att von Heland i många fall intog en kritisk inställning till sina partikollegor. Från socialdemokratisk sida framfördes uppfattningen att Näsgård med sina 65 år var väl gammal för att inträda i regeringen. Istället borde bondeförbundet försöka ta in en yngre kraft. Att Näsgård trots detta blev aktuell hängde samman med att andra kandidater, bl.a. Nils Hansson, tackade nej till posten som jordbruksminister. Näsgård var själv, trots den klena hälsan, beredd att inträda i regeringen. Att partiets förtroenderåd godkände denna linje hängde också samman med att det redan vid denna tidpunkt fanns starka krafter inom bondeförbundet som inom en snar framtid ville bryta regeringskoalitionen med socialdemokraterna. I denna situation var det inte helt olämpligt att välja ett äldre statsråd med klen hälsa som kunde ge intryck av att vara en temporär lösning. I egenskap av gruppleddare i första kammaren anses Näsgård ha haft ett gott rykte i partiets samlade riksdagsgrupp.²⁹ Tage Erlander gav i sina memoarer Näsgård bra betyg för insatserna som statsråd, men påpekade att denne inte hann uträtta särskilt mycket under den korta tiden i regeringen.³⁰ Näsgård dog den 8 juli 1957, 66 år gammal, efter att ha drabbats av en magblödning på tjänsterummet. Statsrådskollegan Ulla Lindström blev inte förvånad över dödsfallet, då hon redan i maj hade förstått att hans hälsa var dålig.³¹ Även om Näsgård inte hade dött, hade hans tid som statsråd blivit kort, då bondeförbundet bara knappt fyra månader efter hans bortgång bröt koalitionen. Med facit i hand var

det självklart oklokt av Näsgrård att acceptera en statsrådspost när han var nästan 66 år gammal och dessutom inte var frisk. Samtidigt var det ändå ganska mänskligt att han gärna ville kröna en lång politisk karriär med att bli statsråd.

Det andra statsrådet som skall beröras närmare är socialdemokraten Sven-Eric Nilsson (f. 1925) som var konsultativt statsråd med främst juridiskt granskande uppgifter under perioden 1964–1973. Nilsson föddes i Lund i Malmöhus län, men växte upp i Hästveda i Kristianstad län. Fadern var fabrikör. Under ungdomsåren i Hästveda var han aktiv i socialdemokratiska ungdomsförbundet (SSU). År 1945 tog Nilsson studentexamen i Hässleholm. Därefter påbörjade han juridiska studier i Lund som resulterade i en jur-kand-examen 1951. Tingstjänstgöringen fullgjorde han i Sollentuna och Färentuna domsaga utanför Stockholm åren 1952–1954. 1955 inträdde Nilsson som assessor i Svea hovrätt i Stockholm, där han 1960 blev adjungerad ledamot och 1961 assessor. Vid sidan av tjänstgöringen i hovrätten var Nilsson dels sekreterare i arbetsdomstolen, dels biträdande lärare i juridik vid Stockholms universitet. 1962 blev han chef för lagbyrå i finansdepartementet. Efter det han utnämnts till statsråd blev han 1965 departementsråd i finansdepartementet.

Nilssons tid som statsråd omspände drygt nio år, från den 1 maj 1964 till den 30 juni 1973. Som juristkonsult i regeringen var hans arbete mestadels av intern karaktär. Det får rent allmänt anses att Nilsson höll en ganska låg profil utåt. Han var som tidigare har nämnts socialdemokrat ända sedan ungdomen, men framtoningen hade mer karaktären av ämbetsman än politiker. Alla juristkonsulter i de socialdemokratiska re-

geringarna agerade emellertid inte som Nilsson. Det tydligaste exemplet på detta var troligen den kollega som Nilsson arbetade ihop med under den senare delen av sin statsrådstid, nämligen Carl Lidbom (1926–2004). Lidbom får anses ha varit avsevärt mer politiskt inriktad under sin tid som juristkonsult än vad Sven-Eric Nilsson var. Lidbom blev därför till skillnad från Nilsson en välkänd person och kan definitivt inte anses uppfylla kriterierna för att ha varit ett mindre känt statsråd. Detta bidrog antagligen till att Lidbom blev riksdagsman och avancerade från juristkonsult till handelsminister, för att slutligen bli ambassadör i Frankrike.³²

Sven-Eric Nilsson lämnade alltså regeringen vid halvårsskiftet 1973. Detta skedde några månader innan statsminister Olof Palme gjorde sin regeringsombildning på hösten 1973. Det skall också noteras att den nya regeringsformen hade beslutats en första gång av riksdagen i juni 1973. Enligt denna fanns det inte längre något lagstadgat krav på juristkonsulter i regeringen. I samband med avgången som statsråd utnämndes Sven-Eric Nilsson till svensk ambassadör i Schweiz med placering i Bern. Efter nio år på denna befattning återkom Nilsson till Sverige och tillträdde 1983 som generaldirektör för kammarkollegiet. Kammarkollegiet var ett av landets allra äldsta ämbetsverk och ansvarade då bl.a. för frågor om statlig och kyrklig egendom, samt rikets indelning och prästerliga organisation. I detta ingick också olika former av medels- och fondförvaltning samt bevakning av statens rätt och allmänna intressen. Kollegiets ansvarsområden bör ha varit ganska väl lämpade för Nilsson med tanke på hans juridiska bakgrund. Nilsson kvarstod som generaldirektör för kam-

markkollegiet fram till sin pensionering 1991 vid 66 års ålder.³³ Sven-Eric Nilsson kan alltså sammanfattningsvis ses som en ganska traditionell svensk ämbetsman med gedigen juridisk skolning som under sin tid i regeringen till största delen fungerade som juridisk expert utan att göra några stora politiska avtryck. Att han efter statsrådstiden var verksam inom den statliga förvaltningen, inklusive utrikesförvaltningen, kan därför ses som tämligen logiskt.

Det tredje statsrådet är folkpartisten Eva Winther (f. 1921). Hon föddes i Adolf Fredriks församling i Stockholm. Fadern Martin Fornander var kapten och direktör i systembolaget. Winther tog realexamen 1936 och blev 1945 legitimerad sjuksköterska vid Röda korsets sjuksköterskeskola i Stockholm. Hon arbetade sedan periodvis inom den öppna sjukvården, bl.a. som barnsjuksköterska i Kiruna. Vidare engagerade hon sig i föreningslivet som ordförande i Fredrika Bremerförbundet i Kiruna och i Rädda barnen. I mitten av 1960-talet blev hon aktiv inom folkpartiet i Kiruna och ingick i styrelsen för partiets lokalavdelning. Detta ledde till att hon valdes in i stadsfullmäktige vid valet 1966. Hon tillhörde sedan stads-/kommunfullmäktige fram till 1976 och ingick i olika sociala organ. Vidare var hon åren 1974–1976 ledamot av kommunstyrelsen. Det skall betonas att socialdemokraterna och vänsterpartiet kommunisterna hade en mycket stark ställning i Kiruna kommun under denna tidsperiod. Den borgerliga minoriteten i kommunen hade alltså en tämligen svag ställning sett utifrån antalet mandat i fullmäktige.

1971 valdes Eva Winther in i folkpartiets partistyreelse. Den rikspolitiska karriären tog på all-

var fart när hon vid valet 1976 valdes in i riksdagen för Norrbottens län på ett så kallat utjämningsmandat. 1976 års val innebar en smärre valframgång i förhållande till 1973, både i riket som helhet och i Norrbottens län. Som nyvald riksdagsledamot blev hon suppleant i finansutskottet och arbetsmarknadsutskottet. När hennes partikollega Rolf Wirtén (f. 1931) våren 1978 blev ny arbetsmarknadsminister efterträdde Winther honom som ordförande i arbetsmarknadsutskottet. Att bli ordförande i ett riksdagsutskott efter att bara ha varit riksdagsledamot i ett och ett halvt år var då och är fortfarande mycket ovanligt. När den borgerliga trepartiregeringen upplöstes i oktober 1978 efterträdde denna av en ren folkpartiregering. I denna blev Winther konsultativt statsråd i arbetsmarknadsdepartementet med ansvar för invandrar- och jämställdhetsfrågor. Arbetsmarknadsminister och chef för departementet var den ovan nämnde Rolf Wirtén. Winther kvarstod som minister fram till dess att regeringen avgick och ersattes av en ny borgerlig trepartiregering i oktober 1979. Hon kom därmed att sitta nästan precis ett år som statsråd. Riksdagen var dock som vanligt bara samlad fram till juni 1979, varför hennes möjligheter att lägga förslag till riksdagen var relativt begränsad.³⁴

Att Winther blev statsråd berodde antagligen inte minst på att hon hade två meriter som inte var oviktiga, dels var hon kvinna, dels representerade hon ett län och en valkrets som i högsta grad tillhörde periferin i landet. Att hon ingick i partistyrelsen bör också ha varit en fördel i sammanhanget. Folkpartiregeringen var som tidigare har nämnts den dittills mest jämställda regeringen. Vidare var det förhållandevis många

statsråd som inte var bosatta i Stockholmsområdet.

Efter avgången som statsråd satt Winther kvar i riksdagen ytterligare en mandatperiod, även denna gång på ett utjämningsmandat. 1982 lämnade hon riksdagen och partistyrelsen. Därefter flyttade hon från Kiruna till Kullavik utanför Kungsbacka i Hallands län. Vid folkpartiets framgångsval 1985 valdes hon in i Hallands läns landsting. Rollen som landstingspolitiker var dock inte helt ny. Valperioden 1977–1979 hade hon nämligen tillhört Norrbottens läns landsting. Winther var aktiv i landstingspolitiken fram till 1991, då hon var 70 år gammal. Hennes politiska gärning kom därmed att omfatta ungefär 25 år.³⁵

Att Bernhard Näsgård och Eva Winther inte blev så välkända som statsråd bör framförallt kopplas samman med att de tillhörde regeringen under kort tid. Att Sven-Eric Nilsson förblev relativt okänd, trots nio år som statsråd, hörde framförallt samman med uppdraget som juristkonsult, där arbetsuppgifterna främst var interna. Till skillnad från partipolitikerna Näsgård och Winther var Nilsson alltså i första hand ämbetsman.

Sammanfattande analys

Sett över den nästan 60 år långa undersökningsperioden har en del intressanta förändringar ägt rum. Den mest påfallande av dessa är att den gamla snedfördelningen mellan manliga och kvinnliga statsråd numera är helt avhjälpt i så motto att sedan 1994 har hälften av statsråden varit kvinnor. Under den senare delen av perio-

den har också två utlandsfödda personer tagit plats i regeringen. På detta område har dock utvecklingen inte legat i fas med den kraftiga ökningen av antalet utlandsfödda personer i Sverige. Rimligen kommer det inom en ganska snar framtid att ske en ökning av antalet statsråd som inte är födda i Sverige. En annan förändring är att omsättningen av statsråd har ökat i betydande omfattning sedan mitten av 1970-talet. Den genomsnittliga tjänstgöringstiden i regeringen har sålunda sjunkit klart. Av de totalt 201 personer som har varit statsråd under perioden 1945–2003 har nästan två tredjedelar tillhört regeringen under tiden efter 1976. Det finns framförallt tre orsaker till detta. För det första har socialdemokratiska och borgerliga regeringar avlöst varandra. Den gamla socialdemokratiska kontinuiteten har inte varit lika påtaglig. För det andra satt tre olika borgerliga regeringar under åren 1976–1982. För det tredje har de sentida socialdemokratiska statsministrarna Ingvar Carlsson och i synnerhet Göran Persson varit mer benägna att byta ut statsråd än vad som gällde på Tage Erlanders och Olof Palmes tid. Detta kan både hänga samman med att tempot i politiken har ökat och därmed också medias bevakning och granskning och med en annan och något mindre fördragsam ledningsfilosofi från regeringschefernas sida.

En annan tendens som har märkts under periodens senare del var att andelen statsråd som samtidigt har varit ledamöter av riksdagen tidvis har sjunkit till anmärkningsvärt låga nivåer. Med tanke på riksdagens karaktär av folkvalt och lagstiftande organ kan detta te sig något betänkligt. I detta avseende finns det också vissa

skillnader mellan partierna. Socialdemokraterna har under periodens senare del haft en lägre andel statsråd med plats i riksdagen än vad som har varit fallet i de borgerliga regeringarna. Folkpartiet hade också en mycket låg andel riksdagsledamöter i sin regering 1978–1979. I det fallet fanns det emellertid speciella omständigheter. Centerpartiet och kristdemokraterna har dock aldrig under hela tidsperioden rekryterat något statsråd som inte har haft egen plats i riksdagen. Ett centerpartistiskt statsråd förlorade dock sin plats i riksdagen under den tid han var statsråd. När det gäller kristdemokraterna har detta parti endast haft totalt tre statsråd, varför underlaget för generaliseringar får anses vara ganska svagt.

Det finns också områden där förändringarna är mer blygsamma. I fråga om statsrådets utbildningsnivå har andelen statsråd med högskoleexamen bara ökat i relativt begränsad utsträckning. En betydande majoritet av statsråden har under en följd av år innan de trädde in i regeringen sysslat med politisk verksamhet på heltid, bl.a. som riksdagsledamöter eller som kommunal- eller landstingsråd. Att kartlägga statsrådets egentliga yrken är därför inte särskilt enkelt. Även i fråga om den genomsnittliga ålder som statsråden har haft när de första gången tog plats i regeringen har det varit en ganska stor stabilitet under den studerade tidsperioden. I någon mån har dock benägenheten att ta in riktigt unga personer i regeringen ökat under den senare delen av perioden. Vidare har det under i stort sett hela perioden funnits en kraftig övervikt av statsråd som har varit bosatta i Stockholmsområdet. De partier som främst har medverkat till detta utfall är socialdemokraterna och folkpartiet. Dock ha-

de folkpartiet en relativt bra balans när partiet på egen hand bildade regering. I borgerliga flerpartiregeringar, där folkpartiet bara har fått möjlighet att tillsätta ett mindre antal statsråd, har däremot övervikten för personer bosatta i Stockholms län varit överväldigande. Centerpartiet, med sin tydliga landsbygdsförankring, har dock föga förvånande varit ett klart undantag från detta. Även moderaterna har i viss mån lyckats upprätthålla en balans mellan statsråd från Stockholms län och från andra delar av Sverige. Sett till hela undersökningsperioden var de borgerliga regeringarna under åren 1976–1982 de mest decentraliserade i fråga om statsrådets hemort. Detta hängde delvis samman med att centerpartiet, som då hade sin storhetstid, hade relativt många statsråd under denna tidsperiod. Det kan alltså konstateras att bondeförbundet/centerpartiet i flera olika avseenden har valt att gå sina egna vägar vid tillsättningen av partiets statsråd.

Bland de 201 statsråden finns det en hel del som har förblivit ganska okända även för forskare och andra personhistoriskt intresserade personer. Jag har i den senare delen av artikeln valt att lyfta fram tre av dessa. Urvalet måste självklart ses som subjektivt. Utan tvekan kunde avsevärt fler statsråd ha kunnat inordnas i gruppen av mindre kända ministrar. Med tanke på de många relativt okända statsråden kanske det skulle finnas motiv till att ge ut någon form av personhistorisk publikation där samtliga statsråd från 1840 och framåt får en presentation utöver de kortfattade uppgifter som återfinns i den inledningsvis behandlade skriften *Sveriges regeringar 1840–2003*.

Noter

Ett särskilt tack till doktorand Börje Björkman, Växjö universitet, för relevanta synpunkter på det första utkastet av föreliggande artikel.

1. Anders Norberg, Andreas Tjerneld och Björn Asker, *Tvåkammarriksdagen 1867–1970. Ledamöter och valkretsar*, band 1–5, Stockholm 1985–1992.
2. Björn Asker och Anders Norberg, *Enkammarriksdagen 1971–1993/94. Ledamöter och valkretsar*, band 1–2, Stockholm 1996, *Riksdagen 1982–1985. Biografiska uppgifter om ledamöterna*, Vagnhärad, 1984, *Fakta om folkvalda. Riksdagen 1985–1988*, *Fakta om folkvalda. Riksdagen 1988–1991*, *Fakta om folkvalda. Riksdagen 1991–1994*, *Fakta om folkvalda. Riksdagen 1994–1998*, *Fakta om folkvalda. Riksdagen 1998–2002 och Fakta om folkvalda. Riksdagen 2002–2006*, Stockholm 1986–2003.
3. Björn Asker, "Invandrare i Tvåkammarriksdagen 1867–1970", *Personhistorisk tidskrift* 1993, s. 73–80.
4. Ulf Larsson, *Sveriges regeringar 1840–2003*, Stockholm 2003.
5. Larsson 2003.
6. Larsson 2003, s. 4.
7. Larsson 2003, Statsrådsprotokoll över justitieärenden 1945–1974 och Statsministerns protokoll 1975–2003.
8. Larsson 2003, Statsrådsprotokoll över justitieärenden 1945–1974 och Statsministerns protokoll 1975–2003.
9. Gösta Bohman, *Maktskifte*, Stockholm 1984, s. 155, 161, Thorbjörn Fälldin (samtalar med Arvid Lagercrantz), *En bonde blir statsminister*, Stockholm 1998, s. 159ff, och *Fakta om folkvalda. Riksdagen 1991–1994*, s. 351–357. Anitha Bondestam, som var statsråd i folkpartiregeringen 1978–1979, hade också en ganska svag koppling till folkpartiet.
10. Tage Erlander, *1949–1954*, Stockholm 1974, s. 189f, 260–266, samt telefonsamtal med Ulf Larsson 24/3 2004.
11. Nils Andrén, *Från kungavälde till folkstyrelse*, Stockholm 1965, s. 188ff.
12. SFS 1974:152, Regeringsformen, kapitel sex, och Erik Holmberg och Nils Stjernquist, *Vår författning*, Stockholm 1988, s. 119.
13. Larsson 2003, Statsrådsprotokoll över justitieärenden 1945–1974 och Statsministerns protokoll 1975–2003.
14. Larsson 2003, s. 47–55, Statsrådsprotokoll över justitieärenden 1945–1974, Statsministerns protokoll 1975–2003, *Tage Erlander. Dagböcker 1945–1949* (utg. Sven Erlander), Hedemora 2001a, s. 154, 438ff, 470, *Tage Erlander. Dagböcker 1950–1951* (utg. Sven Erlander), Hedemora 2001b, s. 246ff, 353–366, 481ff, Tage Erlander (samtal med Arvid Lagercrantz), *1960-talet*, Stockholm 1982, s. 184f, Ulla Lindström, *I regeringen. Ur min politiska dagbok 1954–1959*, Stockholm 1969, s. 23ff, och Ulla Lindström, *Och regeringen satt kvar! Ur min politiska dagbok 1960–1967*, Stockholm 1970, s. 335–353.
15. Larsson 2003, s. 55ff, Statsministerns protokoll 1975–2003, Olof Petersson, *Regeringsbildningen* 1978, Stockholm 1979, s. 169, Fälldin 1998, s. 153–164, Britt Mogård, *Summa summarum. Rötter, levnad, ståndpunkter. Självbiografi*, Stockholm 1991, s. 187ff.
16. Larsson 2003, s. 59ff, Statsministerns protokoll 1975–2003, Björn Elmlund, *Palme*, Stockholm 1989, s. 263ff, Kjell-Olof Feldt, *Alla dessa dagar... I regeringen 1982–1990*, Stockholm 1991, s. 37–51, och Mona Sahlin, *Med mina ord*, Stockholm 1996.
17. Larsson 2003, s. 63, Statsrådsprotokoll över justitieärenden 1945–1974, Statsministerns protokoll 1975–2003, Fälldin 1998, s. 153–164, och Christer Isaksson, "Världens bästa regering..." *Tusen dagar som förändrade Sverige*, Stockholm 1994, s. 88–110.
18. Larsson 2003, s. 64–73, Statsministerns protokoll 1975–2003, och Sahlin 1996, s. 193ff.
19. Larsson 2003, Statsrådsprotokoll över justitieärenden 1945–1974, Statsministerns protokoll

- 1975–2003, Norberg, Tjerneld och Asker 1985–1992, Asker och Norberg 1996, *Vem är det. Svensk biografisk handbok 1943, 1955, 1967, 1973, 1991 och 1999*, Stockholm 1943–1998, *Fakta om folkvalda. Riksdagen 1994–1998, Fakta om folkvalda. Riksdagen 1998–2002 och Fakta om folkvalda. Riksdagen 2002–2006, 1995–2003*.
20. Larsson 2003, Statsrådsprotokoll över justitieärenden 1945–1974, Statsministerns protokoll 1975–2003, Norberg, Tjerneld och Asker 1985–1992, Asker och Norberg 1996, *Vem är det. Svensk biografisk handbok 1943, 1955, 1967, 1973, 1991 och 1999*, Stockholm 1943–1998, *Fakta om folkvalda. Riksdagen 1994–1998, Fakta om folkvalda. Riksdagen 1998–2002, Fakta om folkvalda. Riksdagen 2002–2006, 1995–2003*, Erlander 1974, s. 54–67, Erlander 2001a, s. 367–398, Lindström 1969, s. 146–199, Gustaf Jonasson, *I väntan på uppbrott? Bondeförbundet/Centerpartiet i regeringskoalitionens slutskede 1956–1957*, Uppsala 1981, s. 38–98, Hans O Sjöström, *Klassens ljus. eller hur man hamnar i en socialdemokratisk regering*, Stockholm 1987, s. 211f, 257, samt Feldt 1991, s. 49.
 21. Larsson 2003, Statsrådsprotokoll över justitieärenden 1945–1974, Statsministerns protokoll 1975–2003, Norberg, Tjerneld och Asker 1985–1992, Asker och Norberg 1996, *Vem är det. Svensk biografisk handbok 1943, 1955, 1967, 1973, 1991 och 1999*, Stockholm 1943–1998, *Fakta om folkvalda. Riksdagen 1994–1998, Fakta om folkvalda. Riksdagen 1998–2002, samt Fakta om folkvalda. Riksdagen 2002–2006, 1995–2003*.
 22. Andrén 1965, s. 189f, SFS 1974:152, Regeringsformen, kapitel sex, samt Holmberg och Stjernquist 1988, s. 119.
 23. Larsson 2003, Statsministerns protokoll 1975–2003, Norberg, Tjerneld och Asker 1985–1992, Asker och Norberg 1996, *Vem är det. Svensk biografisk handbok 1943, 1955, 1967, 1973, 1991 och 1999*, Stockholm 1943–1998, *Vem är vem, Stor-Stockholm*, Stockholm 1962, s. 685, *Fakta om folkvalda. Riksdagen 1994–1998, Fakta om folkvalda. Riksdagen 1998–2002, samt Fakta om folkvalda. Riksdagen 2002–2006, 1995–2003*.
 24. Efter undersökningsperiodens slut, närmare bestämt i oktober 2004 (med tillträde 1 november 2004), utsågs för första gången ett svenskt statsråd som inte var född i Europa. Det var skolminister Ibrahim Baylan (f. 1972). Han föddes i sydöstra Turkiet och kom till Sverige år 1981. [www.regeringen.se 2005-08-26](http://www.regeringen.se/2005-08-26).
 25. Larsson 2003, Statsrådsprotokoll över justitieärenden 1945–1974, Statsministerns protokoll 1975–2003, Norberg, Tjerneld och Asker 1985–1992, Asker och Norberg 1996, *Vem är det. Svensk biografisk handbok 1943, 1955, 1967, 1973, 1991 och 1999*, Stockholm 1943–1998, *Fakta om folkvalda. Riksdagen 1994–1998, Fakta om folkvalda. Riksdagen 1998–2002, Fakta om folkvalda. Riksdagen 2002–2006, 1995–2003*, samt Jonasson 1981, s. 38.
 26. Norberg, Asker och Tjerneld 1992, s. 160, Jorma Enochsson och Roland Peterson *Gunnar Hedlund*, Stockholm 1973, s. 39f, Jacob Bjärsdal, *Bramstorp. Bondeledare – Kohandlare – Brobyggare*, Stockholm 1992, s. 193, 211f, samt Nils G. Åsling, *Gunnar Hedlund. Politikern och industrimannen*, Stockholm 1999, s. 97.
 27. Jonasson 1981, s. 54.
 28. Erik von Heland, *Optimismens och besvikelsens år 1922–1952*, Stockholm 1969, s. 141.
 29. Jonasson 1981, s. 51–57, och Lindström 1969, s. 148.
 30. Tage Erlander, *1955–1960*, Stockholm 1976, s. 157.
 31. Lindström 1969, s. 164f.
 32. *Vem är vem, Stor-Stockholm* 1962, s. 960, *Vem är det. Svensk biografisk handbok 1999*, s. 652f, 800, *Aktuellt 1964*, Malmö 1964, s. 202, Thage G. Peterson, *Resan mot mars. Anteckningar och minnen*, Stockholm 1999, s. 119f, samt Per Ahlin och Mats Bergstrand, *Den godhjärtade buffeln. En bok om Carl Lidbom*, Stockholm 1997.
 33. *Vem är det. Svensk biografisk handbok 1999*, s. 800, Proposition 1973:90, Förslag till ny re-

- geringsform och ny riksdagsordning m.m., Elmbrant 1989, s. 158, *Nationalencyklopedin*, band 10, Höganäs 1993, s. 383, *Nationalencyklopedin*, band 14, Höganäs 1994, s. 175.
34. Asker och Norberg 1996, band 2, s. 465ff, 491, *Vem är hon. Kvinnor i Sverige. Biografisk hand-*
- bok*, Stockholm 1988, s. 506, samt Petersson 1979.
35. Asker och Norberg 1996, band 2, s. 465ff, 491, samt *Vem är hon. Kvinnor i Sverige. Biografisk handbok*, Stockholm 1988, s. 506.

C. W. Schumacher – Dansken som grundade ett bageriföretag i Stockholm 1864

BJÖRN SCHUMACHER

Syftet med denna uppsats är att teckna en bild av bageriidkaren Carl Johan Wilhelm Schumacher, som levde mellan 1840 och 1915. Uppsatsen *Danska Ångbageriet C. W. Schumacher*, som jag skrev våren 2000, behandlade främst bageriet och familjens bostad vid Norrlandsgatan 17.¹ Företagsledaren skymtar emellanåt, men det saknas här en sammanhållen bild av honom. Syftet var då att skildra byggnaden. I denna uppsats är ambitionen att lära känna CWS dels i den allmänna världen som företagare, föreningsmänniska m.m., dels privat i familjelivet.

CWS använde signaturen CWS om sig själv både privat och i sin yrkesverksamhet när han ej skrev sig som C. W. Schumacher. Förnamnet Wilhelm var hans tilltalsnamn. Förnamnet Carl användes enbart med initialen C medan förnamnet Johan sällan användes.

Underlaget till uppsatsen är privata fotografier, brev och dagboksanteckningar som finns bevarade i familjen, främst efter äldste sonen Wilhelm, som är min farfar. Härtill kommer artiklar

och litteratur samt offentliga handlingar såsom mantalslängder, bouppteckningar och lagfartsregister. Liksom när det gällde bagerifastigheten har många spår sopats igen. De flesta tillgängliga uppgifter om CWS hänför sig till tiden som etablerad företagare och familjefar, alltså från slutet av 1870-talet och fram till hans död 1915. En del uppgifter som rör framför allt bostaden finns även återgivna i min tidigare uppsats. De har här medtagits för att få sammanhang i berättelsen.

CWS föddes den 16 juli 1840 i Köpenhamn. Hans far Carl Schumacher, 1807–1872, hade i unga år invandrat från Schwerin i Mecklenburg till Danmark, där han etablerat sig i Taarnbye på Amager utanför Köpenhamn som bageriidkare. 1839 gifte han sig med Maria Björnbeck, 1813–1867, från Sverige. Föräldrarna fick fyra barn, varav CWS, född 1840, var den äldste. De yngre barnen Louise, Hartvig samt Adolph föddes senare på 1840-talet.

Efter åtta år i läroverk och konfirmation praktiserade CWS i sin faders bageriföretag på Amager och avlade "gesällprovet" som bagare vid 17 års ålder. Därefter följde merkantila studier vid Svenne Langkjärs Handelsakademi i Köpenhamn. CWS fick alltså en genuin utbildning inte bara för att bli bagare utan även för att driva ett företag.

I CWS anteckningsbok finns en notering från den 22 maj 1913. CWS besökte då vid 73 års ålder sitt gamla barndomshem på Amagerbrogade 184 i Taarnbye utanför Köpenhamn, vilken fastighet föräldrarna ägt och bebott och i vilken även bageriet haft sina lokaler. Vid besökstillfället beboddes huset av en bagarmästare Jacob Winter.

Bageri och familj i Stockholm

Vid nitton års ålder 1859 kom CWS första gången till Stockholm för att besöka sin morbror grosshandlaren Nils Björnbeck. 1863 förvärvade han av denne huset nr 11 i kvarteret Jeriko med adress Norrlandsgatan 17. Samma år blev CWS svensk medborgare och erhöll burskap som borgare i Stockholms stad. Den 24 januari 1864 startade han Danska Ångbageriet. Verksamheten var förlagd i gatuhusets bottenvåning och i gårdshuset. Antalet anställda uppgick till sex personer. CWS bostad var inrymd i en av gatuhusets övervåningar medan övriga bostadsvåningar var uthyrda.

Redan 1865 upptar CWS vid mantalsskrivningen för sin fastighet en hushållerska, en jungfru, ett kontorsbiträde, sex gesäller, två drängar, två bodmamseller förutom sig själv i hushållet. För i rörelsen anställda, utom huset boende, re-

dovisas två gesäller, en fru och en enkefru. Sammanlagt redovisar alltså CWS i rörelsen arton personer. CWS, som ännu är ogift, har ett stort hushåll med hjälp av hushållerska och jungfru. En del av personalen är förlagd till logement som är brukligt på bagerierna vid denna tid för att kunna baka i skift på natten. Året därpå 1866, sex år innan CWS gifter sig och bildar egen familj, finns hans föräldrar och syskon upptagna som "resande från Danmark" i mantalslängden, vilket visar att de flyttat till Stockholm vid denna tidpunkt.

Kvarteret Jeriko, som var och fortfarande är inneslutet av Norrlandsgatan, Jakobsbergsgatan, Regeringsgatan och Lästmakargatan, låg 1864 i stadens utkant. De omgivande kvarteren bestod då huvudsakligen av träkåkar med hantverkare samt bryggerier, verkstäder och småindustrier. Bland mera bemärkta byggnader kan nämnas Wienerbryggeriet (1868–1894) på hörntomten Biblioteksgatan/Jakobsbergsgatan och Wennbergs Ångkvarn (1862–1904) på hörntomten Jakobsbergsgatan/Regeringsgatan samt Johan Tobias Sergels födelsehus vid Jakobsbergsgatan 14. Industrialismen var ännu i sin barndom. Gatorna var mörka på nätterna. Enstaka oljelampor gav ledljus. Först under den senare delen av 1800-talet började gasljusen lysa upp denna del av staden.

Ångkraften var en nymodighet, som började tas i anspråk även i bageri-, kvarn- och bryggerinäringarna.² Det skulle dröja 25 år innan området i Danska Ångbageriets närhet förvandlades till ett kommersiellt centrum med eleganta butiker och bostadshus. På 1880-talet byggdes Stureplan och Birger Jarlsgatans sydöstra del. Efter genombrottet av Brunkebergsåsen 1911 tillkom

Kungsgatans nedre del mot Stureplan. Stockholm förvandlades från småstad till storstad, ett förhållande som gynnade CWS företag.

CWS bageri hette länge *Danska Ångbageriet*. Namnet sammanhänger med att CWS tog med sin faders företag från Amager till Sverige. Som nämnts bosatte sig både föräldrar och syskon på Norrlandsgatan 17 inte långt efter det att CWS etablerat sig här. Först i början av 1900-talet ändrades namnet till *C.W. Schumachers bagerifirma* och 1930 till *C. W. Schumacher AB*. Den danska anknytningen var sannolikt en fördel på 1860-talet då skandinavismen blomstrade i Sverige med starka sympatier för Danmark.

Namnet Schumacher uttalades på svenska, *Sjumacker*, d v s med *u*- och *k*-ljud. Det var naturligt för CWS, som sannolikt var stolt över att vara svensk. Bageriet blev känt som *Sjumackers*. Först i senare tid börjar namnet uttalas som *Sjomacker* med *o*-ljud i första stavelsen. Som en jämförelse kan nämnas att t.ex. familjerna Wachtmeister och Wright alltid vinnlagt sig om att uttala sina namn *Waktmeister* och *Wright* på svenska.

Den 27 juli 1872 gifte sig CWS med Johanna Anselma Bohman, vanligen kallad Selma. Hon var dotter till filosofie doktor Carl Johan Bohman, född 1816 och dennes hustru Johanna Margareta, född Nordström 1816. Bohman härstammade från Jönköping och talade med småländsk accent. Han var en mycket uppskattad pedagog i det ansedda privatgymnasiet Stockholms Lyceum, där han undervisade i latin, grekiska, filosofi och modersmålet. 1851 blev han föreståndare och delägare i Lyceum. Skolan var under en följd av år fram till mitten av 1860-talet belägen i en sedermera riven fastighet vid Rege-

C.W. Schumacher vid 45 års ålder 1885.

ringsgatan 54 i kv. Jerikos norra del. Bland eleverna märks de med CWS samtida författarna August Strindberg och Carl Snoilsky.

Anselma, som var född 1845, hade tre yngre bröder, varav Johan Gustaf Bohman blev litteratör. Han medverkade bl.a. i *Söndags Nisse Strix* och *Svenska Dagbladet*. I CWS familj, där han var en ofta förekommande gäst, kallades han morbror John av barnen. Carl Johan Bohmans familj flyttade omkring 1870 till Norrlandsgatan 17 och blev hyresgäster hos CWS. Av detta kan man förstå hur CWS lärde känna sin blivande fru.

CWS föräldrar Carl och Maria Schumacher lämnade som nämnts ovan omkring 1866 sitt hem i Danmark och flyttade med sina barn till CWS i Stockholm, där modern dog 1867 och fa-

dern 1872. Systemen Louise ingick i CWS hushåll ända till 1890-talets början. Brodern Adolph, som var gift med Emilie, utvandrade 1897 till Amerika. Brodern Hartvig dog troligen redan 1869 i 20-årsåldern.

Danska ångbageriet blir ett storföretag

Slutet av 1800-talet var en tid av stora förändringar. Industrialismen utvecklades och arbetar-rörelsen växte sig stark med krav på förbättrade arbetsvillkor, kortare arbetstid och högre löner. Kommunikationerna till lands och sjöss förbättrades med ångans hjälp. Järnvägen nådde Stockholm på 1860-talet, vilket möjliggjorde för CWS att snabbt resa ut i Europa och följa utvecklingen inom bagerinäringen. Bilen tycks inte ha inneburit någon större förändring för bageriet under CWS livstid. Det var först efter CWS död 1915 och sannolikt först efter världskrigets slut 1918 som bilen ersatte hästen vid brödutkörningen.

Under den tid som CWS byggde upp sin bageriverksamhet från 1864 och framåt spelade de goda konjunkturerna honom i händerna. Den totala näringsfrihetens införande 1864 med åtföljande fri konkurrens var en viktig orsak till den gynnsamma utvecklingen för näringslivet. Stockholm växte till en modern storstad. Folk-mängden mer än fördubblades från ca 112 000 invånare år 1860 till mer än 240 000 år 1890.

Danska Ångbageriet var bland de första i landet som industrialiserade det gamla bagerihantverket med ångmaskiner och elektricitet (ångmaskiner drev bl.a. elektricitetsverk). Bageriet var väl i fas med den industrialisering som skedde under 1800-talets andra hälft i Sverige. CWS

gjorde ständiga studieresor ut i Europa. Vid en sådan resa studerade han rågmjölsframställning i Ryssland för en eventuell import av denna produkt till sitt bageri. Annars gick resorna mest till Tyskland. Modernisering och rationalisering av bageriet var ständigt i hans tankar liksom att skapa goda hygieniska förhållanden.

1884–1885 uppförde CWS en ny gatubyggnad i fyra våningar med fasad i elegant nyrenässansstil sedan det gamla huset vid Norrlandsgatan 17 rivits. Byggnaden inrymde dels lokaler för bageriverksamheten i bottenvåningen och källaren, dels en ståtlig bostad för CWS familj samt ett antal bostadslägenheter för uthyrning. Gårdshuset uppfylldes liksom tidigare helt av bageriverksamheten. Utöver fastigheten Norrlandsgatan 17 i kv. Jeriko 11 förvärvade CWS efterhand ytterligare några angränsande fastigheter för verksamheten.

Vid 1900-talets början ägde CWS följande fastigheter i Stockholm med "stamhuset" Norrlandsgatan 17 först och stallet i kv. Bocken sist i förteckningen nedan.

Kvarter	Adress	Lagfart
Jeriko 11	Norrlandsgatan 17	3/4 1882
Jeriko 12	Jakobsbergsgatan 14	21/11 1904
Jeriko 20	Lästmakargatan 9	22/4 1907
Bocken 4	Lästmakargatan 14	28/8 1899
Bocken 5	Lästmakargatan 16	28/8 1899

Bageriet var uppdelat på olika enheter såsom Svenska bageriet, Berlinerbageriet, Hushållsbageriet, Spisbrödsbageriet, Cakesbageriet, Finbageriet etc. allt efter den typ av bröd som bakades. De flesta låg i fastigheten Norrlandsgatan 17.

CWS rationaliserade inte bara själva brödtillverkningen. Normalt försålde bagerierna brödet direkt till kunden från bagerilokalen vid denna tid. CWS införde en ny ordning. Utöver försäljningen från huvudbutiken vid Norrlandsgatan distribuerade han brödet med täckta gula vagnar dragna av hästar till en mängd butiker i Stockholm. Dessa blev snart ett välkänt inslag i gatubilden och gav bageriet en företagsprofil. I en priskurant från mitten av 1890-talet redovisas fjorton egna försäljningsställen utöver huvudbutiken samt en mängd återförsäljare.

I sin bok *Nya Stockholm* om 1880-talets Stockholm låter författaren Claës Lundin två flanörer diskutera de gula vagnarna, som körs med rask fart genom stan. Frågan varifrån de hästanspända vagnarna kommer besvaras på följande vis: "Det är brödvagnar av nytt slag. De hör också till det stockholmska morgonlivet. De är inte ämnade för brödkonsumenterna omedelbart utan för brödbodarna. Här skickar bagaren inte hem brödet till kunderna utan låter dem köpa det i brödboden." Författaren påvisar den nya logistiken för bröddistributionen. Lite längre fram i berättelsen omnämns hovleverantören, finbagaren och spisbrödfabrikanten C. W. Schumachers butik vid Norrlandsgatan som exempel på en modern pryddlig brödbutik som skiljer sig från äldre "oaptitliga".³

1886 beskrivs Danska ångbageriet i ett företagsreportage som ett tidsenligt bageri. Det sköts mönstergillt och brödet uppfyller alla tänkbara krav från myndigheterna och branschen. Brödet är dessutom prisvärt med ökat förtroende från allmänheten. Särskilt uppskattas Schumachers nya metod att sälja mjukt bröd efter vikt. Där berättas också om Schumachers

spisbröd, som utvecklats och blivit en stor succé med export ut i världen. Det belönades 1880 med silvermedalj vid bageriutställningen i Hamburg och 1883 vid industriutställningen i Örebro. Den tekniska utrustningen med åtta bakugnar av olika konstruktioner, flera degknådnings-, pressnings- och blandningsmaskiner beskrivs. Två ångmaskiner om tillsammans 30 hästkrafter driver dessa bagerimaskiner och kvarnen samt dynamomaskinen för den elektriska belysningen. Det nya huset vid Norrlandsgatan sägs vara en prydnad för sin stad. Arkitekten är J Berg, dansk till börd och lärjunge till den kände arkitekten och professorn Theophilus Hansen i Wien. Butiken i hörnet av Norrlandsgatan och Jakobsbergsgatan beskrivs som enastående elegant i sitt slag.⁴

Danska Ångbageriet utvecklades till ett av de största i Stockholm. Vid sekelskiftet 1900 uppgick antalet anställda till 160 personer. Bland de anställda märks främst kontorschefen Wilhelm Gertner samt bokhållaren Carl Röhl. Gertner uppbar ett arvode om 3 000 kr per år, sedermera höjt till 4 000 kr. Röhl var kusin med CWS på modernet. Hans lön uppgick till 150 kr per månad fr.o.m. 1895, vartill kom fritt bränsle 2 till 3 famnar ved per år, fritt bröduddag samt ersättning av halva livförsäkringen med 175 kr per år. Från slutet av 1890-talet var även de två äldsta sönerna Wilhelm, civilingenjör och Gustaf, ekonomutbildad, knutna till företaget. Båda skickades till Tyskland för att praktisera bagerinäringen. De yngre syskonen Carl, Adolf och Selmy kom senare att spela en ledande roll i firman.

CWS vannlade sig om att inte låta barnen få några favörer, då de arbetade i företaget. Ett exempel på det finns i en notering av CWS i mars

1913 om sonen Carl. Sonen åläggs här av CWS att underordna sig sin förman, vilken alla "hör-samt och vänligen måste lyda". Det första steget till samarbete anges vara vänlighet, lydnad och plikttrohet. Arbetet ska utföras så att man kan säga sig ha utfört något verkligt och synligt. Brödexpedieringen ska kontrolleras bl.a. genom oförutsedda besök bland brödräknare och utkö-rare.

I en annons riktad till Sveriges husmödrar i tidningen *Idun* 1890 uttrycker sig CWS på följande sätt:

"Under loppet av min mångåriga verksamhet har det varit en huvuduppgift för mig att till mina fabriker endast använda de bästa och finaste mjölsorter och, för att vara fullständigt i stånd att med hänsyn härtill kunna träffa mitt val, har jag själv anlagt en kvarn för malning av såväl råg som vete. Då jag uteslutande gör mina inköp av de kraftigaste och bästa sädesarter, vilka före malningen undergå den omsorgsfullaste rensning, kan jag således erbjuda ett fabrikat av högsta möjliga näringsvärde och renhet i smaken."

Sedan följer i annonsen en redogörelse för tillverkningen av biscuits och cakes, spisknäckebröd, dietiska brödsorter och karlsbaderbrödsorter. Annonsen avslutas med en uppräkningslista av 36 återförsäljare av Danska Ångbageriets spisbröd ute i landet. Det är en självmedveten bagare som omständligt redogör för sina produkter och bjuder ut sitt bröd till husmödrarna. *Cakes* är en nymodighet från England och torde närmast motsvara det som senare kom att benämnas kex i Sverige.

I en artikel om Danska Ångbageriet från 1904 i samband med att bageriet verkat i 40 år ser författaren tillbaka på hur företaget utvecklats till ett storföretag. Enligt artikeln präglas CWS av en rastlös strävan att gå i spetsen för bagerinäringen. Han sägs vara en av landets förnämsta fackmän inom sitt område. Han har verkat för alla moderna uppfinningar och förbättringar inom yrket.⁵

CWS fick ofta förhandla med arbetarna om deras krav på bättre arbetsvillkor. Han kunde därvid framstå som hård men var respekterad för sin rättframhet. Att konflikterna var slitsamma för CWS framgår av brev inom familjen. Det som idag ter sig som högst rimliga förhållanden för arbetstagare såsom åtta timmars arbetsdag och semester var revolutionerande vid sekelskiftet. Bageriarbetarna bodde ännu på 1900-talet i logement på bageriet, där de även hölls med kost. Det fanns en strävan hos dessa arbetare att få bo i sina hem och ej i bageriet. Ännu 1915 i bouppteckningen efter CWS redovisas ett större logement med 14 sängar och ett mindre konditorilogement med 4 sängar, båda utrustade med sängkläder.

Brandfaran i bageriet med sitt ångkraftverk och sina vedeldade ugnar var stor. Det kan förvåna att myndigheterna tillät verksamheten att bedrivas mitt inne i bostadsbebyggelsen. I en av CWS dagboksanteckningar kan man läsa om en eldsvåda 1912, vilken medförde att fastighetens taxeringsvärde sänktes. Ett väl utvecklat brandskydd med brandvakt dygnet runt bidrog till att mer ödesdigra bränder kunde undvikas.

Schumachers butik och konditori vid Norrlandsgatan på 1890-talet. Foto ur planschverket Sveriges industri, dess stormän och befrämjare.

Förtroendeuppdrag i näringslivet

1873 utsågs CWS till ordförande i den nybildade Stockholms bageriidkarförening. Bland styrelseledamöterna återfanns andra kända bagarnamn som Schröder, Reinhold, Engdahl och Westerdahl. Föreningen bildades i samband med en bageristreck samma år då CWS var en av de ledande företrädarna för arbetsgivarna.

Efter att ha verkat i Stockholms bageriidkarförening några år på 1870-talet avsåg sig CWS ordförandeskapet men återkom i ledande position i föreningen 1899. 1900 valdes CWS till vice ordförande i Sveriges bageriidkarförening, som bildats för att ta tillvara bageriidkarnas intressen

i hela landet. I denna senare förening invaldes även hans äldste son Wilhelm till ledamot i överstyrelsen.

CWS beskrivs i ett eftermäle av de båda föreningarna som en framstående yrkesman och föregångsman när det gällde teknik och införande av nya brödsorter. Hans läggning sägs vara ”en i hög grad impulsiv icke så litet hetsig natur, som vanligen inlade en verklig entusiasm i arbetet för de uppgifter, åt vilka han ägnade sig”. Hans överallt kända auktoritet sades vara till stort gagn i föreningsarbetet.⁶

I Per Anders Fogelströms roman *Mina drömmars stad*, som mycket ingående beskriver en ba-

geristrek i Stockholm, finns bagare Schumacher omnämnd som företrädare för arbetsgivarna. I några minnesord i tidningen *Socialdemokraten* om CWS efter hans död 1915 sägs att "hans ord alltid vägde tungt antingen det gällde en strid med arbetarna eller att sluta fred med dem och mången strid har tack vare hans ingripande undvikits".

Den 3 mars 1890 bildade CWS Stora Bryggeriet AB tillsammans med två andra företagare och med finansiellt stöd av Stockholms Enskilda Bank. Det inrymdes i en nyuppförd ståtlig byggnad med tinnar och torn i Hornsberg på västra Kungsholmen. Efter konkurs 1910 inköptes Stora Bryggeriet av Stockholms Bryggerier. Byggnaden finns bevarad i stora delar och utgör idag ett sevärt industriminne. Några mindre ölglas med Stora Bryggeriets emblem finns alltjämt kvar i familjens ägo. De påminner om den intensiva reklam som företaget ägnade sig åt för att ta upp kampen om ölkunderna i den hårda bryggeribranschen i Stockholm. Nämnas kan att CWS farfars far Johann Caspar Heinrich Schumacher var bryggare i Schwerin. Bryggerinäringen, där jätten var gemensam med bagerinäringen, var således inte främmande för familjen. Engagemanget i Stora Bryggeriet visar att CWS affärer inte alltid var lyckosamma.

Härutöver kan nämnas att CWS var engagerad vid stiftandet av Stockholms Södra Jästfabriks AB och Göteborgs Jäst AB, som bedrev den för bagerierna så viktiga jästframställningen. CWS innehade även aktier i Grand Hotel och Strand Hotel. Det senare hotellet uppfördes på Blasieholmen på den del av Bååtska palatsets tomt som låg närmast Nybroviken. Fastigheten ägdes av Svenska Frimurarorden. Det är inte

osannolikt att CWS som frimurare medverkade vid grundandet av detta hotell 1911. Han blev medlem i Svenska Frimurarorden 1880 och uppnådde här tionde graden. 1880 kallades CWS till hovleverantör vid Oscar II hov. Utnämningen kom inte oväntat. Danska Ångbageriet hade levererat bröd till hovet redan på Karl XV tid.

Schumachers bageri deltog med framgång i flera utställningar både inom och utom riket. På den stora Konst- och industriutställningen i Stockholm 1897 deltog Danska Ångbageriet med en ståtlig monter fylld av all slags läckra bakverk. En liten staty av en glad ung bagare, stödjande sig på en lång brödspade, ingick i den utsmyckade bakgrunden. Den lilla bagarstatyn var en del av bageriets registrerade varumärke. Efter utställningen blev den placerad i ett av skyltfönstren i butiken i hörnet Norrlandsgatan–Jakobsbergsgatan. Här kunde den ses ända till dess butiken lades ner i början av 1960-talet. Det bör även nämnas att bageriet deltog i Stockholmsutställningen 1930 med en konditoriservering.

CWS var en trägen kyrkobesökare och blev 1897 ledamot i kyrkorådet i Jakobs församling. Det kristna budskapet var en ständig följeslagare i CWS liv, vilket inte minst framgår av de brev han skrev till familjen. Av sitt födelseland Danmarks konung förlänades CWS Dannebrogorden och av Sveriges konung Vasaorden och Nordstjärneorden.

Familjelivet

CWS gifte sig, som ovan nämnts, den 27 juli 1872 med Anselma Bohman. De kom under äktenskapet att få elva barn, varav sju överlevde

barnaåren. De sju barnen hette Wilhelm född 1875, Gustaf född 1876, Dagmar född 1878, Gunnar född 1880, Selmy född 1881, Adolf född 1884 och Carl född 1887. Alla utom Carl var födda i det gamla huset vid Norrlandsgatan 17, då det nybyggda huset blev inflyttningsklart först 1885. CWS betecknar själv sitt samliv med Anselma såsom varande "det lyckligaste då makarna med full tillit till varandra troget hade delat vad livet beskärt dem av glädje och sorg".⁷ Även i minnesorden i *Dagens Nyheter* efter CWS bortgång framhålls hans äktenskap såsom mycket lyckligt.

CWS brev till familjen är fyllda av omtanke och goda råd från det barnen är små tills de är långt uppe i vuxen ålder. Anselma uttrycker i brev 1899 sina ömma känslor och sin oro för sin tjugofyrårige och nyförlovade son Wilhelm under dennes långa utlandspraktik i Tyskland. Syskonen skriver under samma period aktnings- och kärleksfulla brev till sin älskade storebror och avslutar breven med kyssar, broderliga såväl som systerliga. Det förefaller helt normalt att sönerna kysser sin far även i vuxen ålder liksom bröderna kysser varandra på kinden.

CWS språk var starkt påverkad av danskan, vilket han var medveten om. Det tycks dock inte bekymra honom nämnvärt. En viss förbättring av det svenska språket kan märkas med åren.

Familjens medlemmar var helt uppfyllda av varandra. Hemmet på Norrlandsgatan 17 var navet kring vilket allas intresse kretsade långt upp i åren och även sedan barnen bildat familj. Äldste sonen Wilhelms fästmö Ester, som är den först ingifta i familjen, tas emot som ett nytt syskon och får allas kärlek. Anselma och CWS kallar

henne för sin tredje dotter och behandlar henne som en sådan. Det är en stark familjegrupp som ger sig ut på Stockholms gator från bostaden vid Norrlandsgatan.

CWS auktoritet inom familjen är liksom i arbetslivet obestridlig. När CWS är trött och nervös på grund av problem på bageriet, t.ex. strejker, påverkar detta även stämningen i hemmet. När CWS är skämtsam och glad blir familjen också glad. CWS vill sin älskade familjs väl och han är full av gemyt även om han styr och ställer med familjen. Samtidigt framstår Anselma som den fasta punkten i familjen. Hon tycks också veta hur CWS ska hanteras och samtidigt respektera honom.

CWS kopplade av med promenader och varmbad i badhus. Kanske var det närliggande Sturebadet ett av de badhus som CWS besökte.⁸ I hemmet blev det gärna en "tupplur" i herrumssoffan. Var det vackert väder gjorde han och Anselma med någon av pojkarna på kuskbocken en åktur med häst och vagn ut på Djurgården. CWS hade eget stall och en vagnpark inte bara för bröd- utan även för persontransporter. Musik och sång med bl.a. abonnemang på Operan hörde till nöjena. Tidigare har nämnts att CWS var frimurare, vilket innebar att han iklädd frack besökte logerna i Bååtska palatset på Blasieholmen med jämna mellanrum.

Somrarna tillbringas i sommarvillan Gustafsberg på Lidingö. CWS affärsresor till Tyskland kombineras ofta med vistelse på kurhotell. Om hemmets plikter tillät medföljer även Anselma. Under senare delen livet upptäckte makarna fjällvärlden och tillbringade flera semestrar på högfjällspensionat i Norge.

Söndagar och helger besökte familjen högmässan i Jakobs kyrka, till vilken församling de hör. Kyrkobesöken avslutas oftast med kaffe i hemmet med några gäster. Förutom kyrkobesök förekom husandakter t.ex. vid jul och nyår eller då man inte hade tillfälle att gå till kyrkan. Dessa andakter i hemmet, som kunde bestå av bön och läsning av en psalmvers eller bibeltext, upprätthölls i samband med jul- och nyår även av senare generationer som jag minns från både farföräldra- och föräldrahem.

Som nämnts ingick CWS syster Louise i hushållet under en lång period. Sannolikt hjälpte hon till med barnen när de var små. Barnen kallade henne faster Lovisa. I mantalslängden kallas hon "mamsell", dvs benämningen på en ogift dotter till en borgerlig ståndsperson. Johan Gustaf Bohman, Anselmas bror, kallad morbror John, dyker ibland upp i familjen och då bjuds han på en toddy och ett parti priffé. CWS utmanar gärna sina gäster i detta kortspel.

Kontorschefen Wilhelm Gertner med fru var ofta inbjudna till små supéer, som kunde inledas med punsch och apelsiner. Barnen är självskrivna deltagare i dessa samkväm. Gertners benämns av barnen som farbror och tant Gertner, vilket visar en viss distans. Även bokhållaren Carl Röhl med familj hörde till vardagsumgänget, ehuru Röhl såsom släkting benämns farbror Carl av barnen. Umgänget med Sophie Åkerstedt, sommargranne på Östra Yttringe på Lidingö, blev efter hennes make Gustafs bortgång 1896 allt intensivare, särskilt sedan CWS äldste son Wilhelm 1899 gift sig med Åkerstedts enda barn Ester. Schumachers relation med Åkerstedts var ursprungligen rent affärsmässiga såsom sommarhyresgäster hos Åkerstedts. Famil-

jen Marstrand i Köpenhamn tillhörde också de närmaste. Marstrand var liksom CWS bageridkare. Ett telegram till Wilhelms och Esters bröllop 1899 från "kusinerna" Marstrand ger anledning att tro att Marstrands var släkt med Schumachers. Ytterliggare en avlägset boende bekant var Anna Avenstrup i Landskrona. Hon sålde Schumachers spisbröd i den skånska staden.

Bostaden

Ovan har redogjorts för CWS fastigheter för bageriverksamheten. Som framgått härav inrymde både den gamla och den nya fastigheten vid Norrlandsgatan 17 ett antal bostäder, varav en disponerades av CWS familj. Enligt bouppteckningen efter CWS 1915 bestod denna bostad i den nya fastigheten av följande rum: matsal, salong, kabinett, sängkammare, rum bredvid sängkammaren, herrum, jungfrukammare, arbetsrum, rökrum, gästrum, kök, personalens rum och vinkällare

När familjen var som störst med barn och tjänstefolk disponerades även utrymmen i bottenvåningen, till vilka ledde en spiraltrappa. Den rymliga bostaden med stucktak och boaserade väggar var värdig en storföretagare som CWS. Inredningen av salongen var elegant utan att vara överlastad med textilier och möbler som annars hörde till 1800-talets senare decennier. Kanske var det Anselma som stod för den goda smaken. I ett brev den 23 maj 1892 från kurhotellet i Wiesbaden beskriver CWS en hovjägmästare och ett statsråd som tillhörande det "fina folket". Även om CWS var en burgen borgare räknade han sig inte riktigt till detta folk.

Salongen på Norrlandsgatan omkring 1915.

CWS arbetsrum förefaller inte vara stängt för familjen, såsom oftast gäller för "Herrns rum". Det är ofta herrummet som används för att bjuda på kaffe eller spela ett parti priffle, när man får besök. Det förefaller som om man föredrar detta rum som mottagningsrum framför salongen, som annars är avsedd för ändamålet. Ulla Percy Schumacher bekräftar att det var i herrummet som farmor Anselma bjöd på kaffe när hon besökte henne som liten flicka på 1920-talet.

Installationerna i bostadshuset var i överensstämmelse med övriga moderna bostäder som uppfördes på 1880-talet. Rinnande kallt vatten och avlopp i köket. Torrklosetter i anslutning till

bostädernas trapphus samt på vinden. Liksom tidigare förekom alltjämt torrdass på gården. Först 1901 tilläts vattentoiletter i Stockholm. För den personliga hygienien användes handkanna med vatten och handfar i sovrummen. På vinden fanns vedeldade tvättstugor och utrymmen för torkning av tvätten.

De bostadsvåningar i gatuhuset som ej disponerades av CWS familj var uthyrda. Hyran för en större våning uppgick till 1 500 kr/år. Det motsvarar 125 kr/månad, vilket är nästan dubbelt så mycket som en drängs månadslön vid denna tid.⁹

Julfirande på 1880-talet

Som nämnts ovan var Anselmas bror, morbror John, litteratör. Han gav under pseudonymen Mox ut ett antal kåserier. En av dessa, Julfröjd, handlar om julfirandet hos familjen Schumacher på Norrlandsgatan.

”Rolig jul, mamma och pappa! Ljöd det på julaftonen så gladt från barndomsfriska läppar, som aldrig tala annat än godt på en dag sådan som denna, och S:t Jakobs kyrkoklocka ringde till ottesång liksom hon velat harmoniera med den kärkomna helsningen”.

Så inleds kåseriet som fortsätter med att beskriva hur kaffebordet på morgonen är dukat med den gamla servisen från morfars och mormors tid. Farfars och farmors länstol och gungstol är placerade för att intas av de älskade pappa och mamma. Man nickar hjärtligt åt porträtt av saknade släktingar. En liten krans av förgätmigej med en vit kamelia i mitten, en symbolisk hälsning från en högre värld, gör mamma och pappa djupt rörda. Kanske påminner dem kransen om de barn, som ej fått leva vidare. Julbrasan sprakar muntert och glatt. Åsynen av den livaktiga barnaskaran får föräldrarna att glömma alla sorger och själva bli barn på nytt. Faster och morbror överraskar dem med sin närvaro i den tidiga morgonstunden och hälsas god morgon. Morbrors medhavda tulpan placeras bredvid fotogenglampen. Det är fortfarande mörkt ute på gatorna. I luset från gaslyktorna ser man hur snöynyr och hur kölden färgat kuskarnas pälsmössor och hästarnas hårremmar vita av frost. Inne i värmen vid kaffebordet skär familjefadern upp julkakan medan hans ”kära hälft” serverar det doftande och rykande kaffet.

En tiggarflickas sång utifrån gatan väcker familjens medlidande och Pappa föreslår att man ska skänka henne Signes gamla avlagda kapp, Signe ska ju ändå få en ny i julkapp. Pigan Lovis skickas att hämta in flickan i värmen och för att ge henne något att äta. Sedan följer berättelsen om familjens förehavanden under julaftonens förmiddag med bl.a. besök vid gravarna på Nya kyrkogården (Norra Begravningsplatsen). Middagsmålet mitt på dagen är snabbt ”överstökat”. På julafton har man i all brådska ej tid att äta i lugn och ro. På eftermiddagen kläs granen.

”Julgranen pryddes med guldpapersgirlander, flaggor och ljus. På dess grenar hängde så mycket bonbons, bakverk och frukt, att den kunnat digna under sin börda, så vida ej den gamle trogne gårdskarlen tillyxat en så bastant och säker fot åt den som han gjort. I toppen sattes en jultomte med den svenska flaggan i handen. Lacken spred sin arom, vart man kom. Pompe, husses, mattes och barnens trogne dräng på fyra ben, viftade ohejdat med sin lummiga svans och nosade intensivt på granträdet, medan lilla Selmy, familjens levande lekdocka, tufsade honom i pälsen med sina små fingrar /.../. Julklappskorgen, mammas allra största klädorg, stod nästan fullproppad /.../. Pappa, som var iklädd nattrock och tofflor, gick blossande på sin långa pipa omkring och stötte i rummen och förebrådde barnen deras nyfikenhet på julklappskorgen /.../.

– Vart ska du ta vägen Gustaf? frågar han när näst äldste sonen dyker upp med ett glas punsch i handen.

– Till morbror. Han sitter i sängkammaren och skriver vers.

– Sicken en! Bär in punschen och tag genast ett glas åt mig med.”

Tiden för julklappsutdelningen närmar sig. De äldre barnen Wilhelm, Gustaf och Gunnar bryter mot förbudet att undersöka den stora tvättkorgen med alla julklappar och deras äldre syster ordnar "smånäpet" tebordet medan pappa vin-
kar morbror till toddybrickan.

Mamma träder in med den allra yngsta på armen. Pappa glömmer toddyn och tar den yngsta lilla flickan i sin famn och ber mamma sätta sig vid pianot. "Så väva vi vadmal", "Å jänta och ja, å jänta och ja" och några slängpolskor livar upp familjen. Långdansen, som den allra minsta anför sittande på pappas säkra axel, slingrar sig genom alla rummen och ända ut i köket.

Efter långdansen följer den efterlängtrade julklappsutdelningen, då pappa läser utanskrifterna och verserna. Liksom hunden Pompe äter sig Morbror alltför "belastad". Julaftonen avslutas med att Pappa uppmanar barnen att gå till kojs för att kunna stiga upp tidigt till julottan.

Anm. Morbror Johns kåseri *Julfröjd* ingick i boken *Kontraster*, som utgavs 1889. Skildringen byggde på författarens egna upplevelser av familjen Schumachers julfirande även om han tagit sig vissa poetiska friheter. T.ex. fanns hunden Pompe inte i Schumachers familj, däremot i författarens eget föräldrahem. Pompe var känd för att följa med författarens far rektor Carl Johan Bohman till skolan som framgår av en artikel i *Samfundet Sankt Eriks årsbok 1917*, s. 119. I Schumachers familj förekom på 1880-talet hunden Pelle och på 1890-talet hunden Bob. Julen på 1920-talet på Norrlandsgatan efter CWS bortgång skildras nedan.

Utlandsresa med söner Wilhelm och Gustaf 1895

Sommaren 1895 tog CWS med sina två äldsta söner Wilhelm och Gustaf, 20 respektive 19 år, på en resa till Tyskland och Holland. Resan, som finns beskriven i en dagbok förd av Gustaf, tycks främst syfta till att besöka kulturella sevärdheter, se teater och opera samt fotvandra i bergen. Troligen ville CWS även presentera sönerna för sina affärskontakter i Europa.

Resan gick via Stralsund till Berlin, Dresden, Leipzig, Frankfurt, Wiesbaden, Koblenz, Köln och Amsterdam. Resan kan jämföras med forna tiders bildningsresa "Grand Tour" till Italien och Frankrike, ehuru de unga Schumachers hade andra resmål.

När Wilhelm och Gustaf lämnade Stockholms Central hade den närmaste kretsen infunnit sig för att ta farväl. Här fanns mamma Anselma och syskonen Dagmar, Gunnar och Adolf samt trotjänarna på kontoret Carl Röhl med fru och Wilhelm Gertner med fru och dotter. CWS hade avrest tidigare för att bevista en bostagsstämma i Göteborg. Dagen därpå sammanträffade de tre resenärerna på järnvägsstationen i Malmö. Wilhelm och Gustaf omfamnade och kysste sin far och överlämnade kära hälsningar hemifrån vid det glada återseendet med denne. Därefter gick man ombord på ångaren Sten Sture med kapten von Essen som befälhavare för att föras över Östersjön till Stralsund.

Ett planerat studiebesök vid ett militärbageri i Berlin går om intet sedan ledningen förstått att

Matsedel

Smörgåsbord
Sköldpaddssoppa
Gratinerad piggar
Hamburgerbringa. Bräsa med färsk svamp
Gåslever med Italiensk sallad
Hjerpe med Sallader
Jordärtskockor med Tryffel och Murklor
Glacé
Ost i Gelé och CakesSherry Pale
Frukt och konfekt

Viner

Stora Bryggeriets Pilsner
Chateau Ponet Canet
Madeira Malvoise
Johannisberger Auslese
Heidsieck & Co, Monopole Doux
Louis Roederer, Grand Vin Sec
Bourgogne Romanée
Portvin, rött

Mat och dryck vid bageriets 40-årsjubileum.

sällskapet var svenskt. De hade först tagit CWS för tysk på grund av "hans utmärkta tyska". Ut-länningar tilläts ej inträde och så blev det inte heller för CWS med söner. Militära hemligheter skulle kunna avslöjas.

Resenärerna bor på goda hotell och äter gott. I Wiesbaden tar de in på CWS vanliga hotell Wictorial. De tre herrarna ikläda sig bonjour samt införskaffar varsin ros till knapphålet. Där-efter intas middag i hotellets stora vackra matsal, där den unge dagboksskrivaren Gustaf gör vissa observationer. I dagboken noteras att han "kom att sitta bredvid en stilig engelsk flicka på vilken han då och då sneglade".

Så småningom vänder man norrut, alltjämt i behaglig takt. CWS, som är 55 år, tar sig då och då en sovstund eller ett bad medan gossarna går ut på stan på egen hand för att uppsöka sevärdheter. Dagboken ägnar mycket utrymme åt mat och dryck. På slutet avtar dagboksförfattarens flitiga skrivande och hemkomsten blir fördold för läsaren.

Anm. Sönernas omfamning av fadern på järn-vägsstationen i Malmö visar den kärleksfulla stämningen i familjen. Vidare noteras CWS goda tyska. Sannolikt lärde han sig tala tyska i föräldrahemmet. Dagboken avslöjar CWS för-måga att leva gott och ordna det trevligt sam-tidigt som han är angelägen om sönerna ska tillägna sig kulturen i de främmande länderna. Eventuella affärskontakter berörs inte i dag-boken.

Bageriföretagets 40-års jubileum 1904

Den 24 januari 1904 firas bageriets 40-årsjubi-leum med en stor bankett. Måltidsprogrammet prydes av CWS monogram, som är omgivet av den svensknorska och den danska flaggan. Un-der bilder av den gamla bagerifastigheten från 1864 och den nya från 1884 presenteras sedan mat och dryck (se överst på sidan).

Bland jubileumshandlingarna finns i behåll ett prydligt handskrivet hyllnings- och tacktal.

Vem som författat och hållit talet från arbetarna framgår inte, inte heller vilken gåva som överlämnades till CWS i samband med talet. Talet, som löd enligt följande, tyder på att alla anställda deltog i den överdådiga måltiden.

”Herr Patron!

På denna högtidsdag och vid detta högridliga tillfälle, anhåller jag att å allas våra vägnar få framföra vår vördsamma och hjärtliga lyckönskan, för denna så betydelsefulla hedersdag.

En hedersdag må det väl kallas då grundläggaren av en affär som utvecklat sig till en av de förnämsta i sitt slag, med densamma kan fira sitt 40-åriga jubileum.

Att vi arbetare på denna jubileumsdag blivit på ett så storartat sätt ihågkomna, vittnar om att vi i vår vördade Patron äga en principal, som icke förgätit att tänka även på sina underordnade.

Det är minsann icke första gången som vi äro föremål för visad vänlighet.

Jag vill här icke dröja med att uppräknat en hel del sådana tillfällen, jag ville blott erinra om att de hos oss ligga förvarade i tacksam hågkomst.

För den heder, som i dag visats oss, bringa vi vårt innerliga tack.

Vi samtliga här anställda, hava alla varit besjälade av tanken, att vi på denna stora dag ville giva vår ärade Patron ett mera synligt bevis på vår högaktning och tillgivenhet än vad vi i ord kunna giva.

Försmå ej då att från oss mottaga en ringa gåva.

Men ej må Patron betrakta den efter dess materiella värde ty då blir den allt för obetydlig.

Utan må Patron betrakta den såsom tillkommen för att visa vår uppriktiga vördnad och tillgivenhet, ty då hava vi vunnit vad vi önskat.

För år som gått tacka vi, för år som komma tillönska vi samma lycka och välgång.”

Brev till sonen Wilhelm under storstrejken 1909

Den 4 augusti 1909 bröt storstrejken ut efter en sommar fylld av konflikter på arbetsmarknaden. Det var Sveriges största strejk hittills. Risken för upplopp och våldsamheter var överhängande. Regering och myndigheter planerade som för krig. Extra bevakning utplacerades vid vapenförråd och dynamitupplag. Skyddskårer upprättades. Många restauranger stängdes. Förbud av olika slag infördes. Matvaror hamstrades. Men någon revolution blev det inte. I slutet av september, efter ingripande av regeringen, började arbetarna återgå till arbetet och strejkerna upplöstes efter hand. Arbetsgivarna fortsatte dock med nya lockouter. Det skulle dröja till december 1910 innan storstrejken var helt överstånden. Både arbetare och arbetsgivare drabbades ekonomiskt hårt. Många arbetare blev uppsagda från sina bostäder och led nöd. Sverige gick igenom en kris.

Äldste sonen Wilhelm med sin Ettan är på semester på Högfjällspensionatet i Fjällnäs. Deras tre små gossar Ragnar, Bertil och Stig är kvar med barnflickan hemma hos farföräldrarna på Gustafsberg på Lidingö. Breven, som återspeglar storstrejkens verkningar, återges nedan i sammandrag.

Stockholm den 1 augusti 1909

CWS besvarar i brevet Wilhelms telegram, i vilket han begärt besked om han ska resa hem på grund av oroligheterna på arbetsmarknaden. CWS uppmanar Wilhelm att förhålla sig lugn och stanna kvar i fjällen. CWS säger att han själv är lugn trots att storstrejken står för dörren. Regeringen och myndigheterna har vidtagit alla åtgärder som krävs för att stävja ofog. Alla de som är hemma, CWS själv, farbror Gertner, Gustaf och verkmästaren är vid gott "courage" och litar på att myndigheterna (polis, militär etc.) kommer att visa sig vara herre i eget hus. Lämpliga åtgärder är vidtagna för att uthärda "en stagnation" och för att vara försedda med både det ena och det andra. Säkerhetsvakt kommer att ställas ut i stallet, bageriet, på gården och vid bostäderna i stan och på landet. I bageriet läggs all verksamhet ner den 4 augusti, då jäst inte går att få tag i efter denna dag. Dessutom är det bäst att inte göra något. En skyddsvakt med kammarherre Holterman som chef har bildats för att lugna den oroliga allmänheten. Arkitekten Josephson har varit på besök för att med CWS studera en del erforderliga ombyggnadsarbeten i bageriet. Produktionen av skorpor är i full gång för att kunna läggas upp i förråd. Även i Husållsbageriet bakas det.

Stockholm den 3 augusti 1909

Anselma skriver att "lille farsgubben är så lugn och munter som trots någon". Trots de väntande stridsdagarna känner sig CWS frisk till kropp och själ. Detta kan bero på att han känner sig förhållandevis trygg beträffande sitt eget folk på bageriet, tror Anselma. Verkmästaren har enligt CWS uppgivit att de anställda på bageriet är

Anselma och CWS. Ateljéfoto omkring 1900.

missnöjda med situationen och helst vill arbeta. Farbror Röhl, som på förmiddagen varit uppe i våningen på en kopp kaffe hos Anselma, förutspår svåra tider och säger att "Sådan expedition som denna, det har man knappast vetat av till något fall".

Människorna skaffar sig förråd av mat och dryck för en längre tid. Anselma och CWS har uppmanat de närstående Ytringe- och Hustegaborna på Lidingö att lägga upp förråd såsom de själva har gjort både i stan och på Gustavsberg. Andra försiktighetsmått är att Gustaf och farbror Röhl ska övernatta hemma i våningen på Norrlandsgatan.

På Gustafsberg ska Adolf flytta ner i Gustafsrum så att han och Gunnar kan hjälpa varandra vid behov. Barnflickan Kerstin ska ligga i Stigsrum som skyddsvakt åt honom. Lilla Anna ska ligga i Gröna rummet som skyddsvakt åt gamle Rintze. På Ytringe ska uppsättas säkerhetskedjor för alla dörrar. Smeden Carlsson, som är en god skytt, jämte son ska förläggas i telefonrummet beväpnade med revolver och batong. Även Syster B. har bett om att få bli beväpnad. Dessutom har Gustaf vidtalat befallningsman Hjelm, kusken m.fl. att "vakta, vakta, vakta". Sophie Åkerstedt, mormorsgumman, är ombedd att flytta in till sin våning i staden för att inte blir skrämmd av skrålande bråkmakare. Hur det än går är det Gud som styr avslutar Anselma sitt brev.

Anm. Kerstin var en dalkulla som hade hand om Wilhelm och Esters tre små söner. Dalkullorna kom till Stockholmstrakten på somrarna för att försörja sig på trädgårdsarbete. Kerstin tycks dock ha tjänat som barnpiga. Den 4 augusti, dagen efter Anselmas brev, bröt storstrejken ut.

Stockholm, Ytringe och Gustafsberg den 5 augusti 1909

CWS konstaterar att man nu gått in i storstrejken. Tillsvidare synes dock allt lugnt och väl. Myndigheterna har överallt vidtagit åtgärder så att folk känner sig lugnare. Även på bageriet har allt gått lugnt tillväga. Både arbetare och utkörare har bjudit till. De har liksom expediterna varit i farten från tidig morgon till sena kvällen. Man har ställt om såväl hård- som mjukbrödtillverkningen. Den sista dagen före strejken skedde stora leveranser. De sista utkörarna var igång ända till klockan 12 på natten.

Ännu går båten till Lidingö genom att maskinisterna eldar i pannorna, vilket normalt sköts av särskilda eldare. I övrigt är alla kommunikationer inställda, spårvagnar, droskor, ångslupar o.s.v. Hur länge järnvägen ännu kommer att gå är osäkert. Wilhelms små söner mår bra. Då och då är barnen på middag hos mormor Sophie. CWS slutar med att man nu med lugn avvaktar bättre tider och att få arbetsro.

Lidingö (Gustafsberg) den 15 augusti 1909

CWS konstaterar inledningsvis i brevet att "stora och små befinna sig i bästa välmåga". I bageriet på Norrlandsgatan har under sista veckan producerats bröd i begränsad omfattning. Kommande vecka planerar CWS att öka produktionen genom att flytta upp Hushållsbageriet till Svensk-bageriets gamla utrymmen. Verkmästaren, Gustaf, Carl Röhl och 5–6 flickor är de enda som arbetar. Vid ett "allmakt möte" har beslutats att annonsera efter folk, som sedan ska fördelas av Styrelsen efter behov. Inteckningsbolaget har beviljat det sökta lånet med 4,75 % ränta intill 132 000 och resten med 5 % intill 150 000 kr. Samtidigt har nya inteckningar ordnats. CWS tackar Wilhelm, som förberett det nya lånet före sin semesterresa. Fru Wimans lån kommer att återbetalas.

Anm. Produktionsstoppet för det stora bageriet under strejken innebar ekonomiska påfrestningar för CWS. I brevet diskuteras ett nytt lån, som måste tas, emedan fru Wiman sagt upp sitt lån. Enligt CWS egna noteringar uppgår detta lån till 55 000 kr. 1913 uppgår intecknade skulder till sammanlagt 521 000 kr. Ytterligare skulder utan säkerhet uppgår till 142 000 kr. En post på

733 000 kr benämns *balanciaria*, vilket kan uttydas som kvarstående låneutrymme. Förutom för inköp av fastigheterna har lånen sannolikt använts till att finansiera de dyrbara maskinerna i bageriet. CWS handskas med stora pengar. Ordet aktiebolag skymtar i kalkylerna samma år. Det kommer att bli verklighet men först 1930.

Gustafsberg den 20 augusti 1909

Anselma berättar om besöket på den stora utställningen i Stockholm, till vilken föräldrarna inbjudit Gustaf, Gunnar, Adolf, fröknarna Selmy, Ingeborg och Greta, fru Dagmar Reuterswärd samt de små "ungherrarna" Ragnar och Bertil. Klockan 13 tog man ångbåten från Lidingö in till Bispén (Biskopsudden), där utställningen var förlagd. Den var mycket lyckad och vacker. Dessutom serverades god mat och dryck. Vädret var strålande. Ragnar ville helst åka rutschbanan medan Bertil föredrog gondolerna. Hemresan till Gustafsberg skedde med 1/2 7 båten. En del av sällskapet stannade dock kvar för att pröva på "Pinets boston" och kom hem först senare på kvällen. På söndag väntas Husbergarna och några fler komma på besök till Gustafsberg. Beträffande strejken sägs att arbetet ska återupptas på måndag. Gudskelov är "lilla farsgubben" och familjen i övrigt krya.

Anm. Samtidigt med strejken pågick den stora Konstindustriutställningen på Djurgården. Den hade tillkommit på initiativ av Svenska Slöjdföreningen och var förlagd till Frisens park nära Biskopsudden. Ferdinand Boberg var arkitekt till jugendarkitekturen i den "vita staden", som utställningens vitfärgade bebyggelse kallades. Med *Pinets boston* avsågs den nya modedansen

bostonvals, som var en amerikansk variant av wienervals. Den lanserades i Sverige i början av 1900-talet av kapellmästaren Theodor Pinet. Familjen *Husberg* tillhör tydligen bekantskapskretsen. Statsrådet K. S. Husberg bevittnade CWS och Anselmas inbördes testamente 1904. Troligen var han som jurist även behjälplig med att upprätta testamentet.

Sommarbostaden Gustafsberg på Lidingö

1904 blev CWS ägare till egendomen Gustafsberg, som han hade hyrt sedan mitten av 1880-talet av familjen Åkerstedt på Östra Yttringe Gård. CWS hade varit hyresgäst hos Åkerstedt redan dessförinnan i början av 1880-talet i en av sommarvillorna på det angränsande Kristinehäll. Vid tiden för köpet av Gustafsberg 1904 hade Östra Yttringe gått i arv till Åkerstedts dotter Ester, med vilken CWS äldste son Wilhelm gift sig 1899. Förvärvet kom på så sätt att ske inom familjen. CWS har i sin Privat Promemoria i januari 1905 noterat en summa om 10 000 kr för inköpet. I samband med köpet avsöndrades egendomen från Östra Yttringes ägor. CWS inofficiella namn på egendomen blev Wilhelms-höj, som anknöt dels till CWS förnamn Wilhelm, dels till det danska "höj" för höjd.

Gustafsberg, som ligger mellan Kristinehäll och Furutorp på Lidingö, omfattade då som nu en stor skogstomt om 23 062 kvm med strand i söder mot Hustegafjärden. Sommarvillan, som var belägen på sluttningen ovanför stranden, var uppförd vid 1880-talets början. Den var i två plan med dekorativa partier av fjällpanel och med veranda mot sjösidan. Under jugendperioden i början av 1900-talet målades den vit.

CWS fädernehem i Taarnbye på Amager. Akvarell av okänd konstnär till CWS 50-årsdag 1890.

Redan före köpet lät CWS uppföra en stallbyggnad, som senare utökades med sadelkammare och kuskbostad. Stallbygget finns beskrivet i ett brev daterat den 1 juni 1889 från CWS till familjen. Kuskbostaden beboddes av livkusken Anderssons familj; sonen blev med tiden chaufför på en av C. W. Schumachers brödbilar. På ett stycke ängsmark i den nordöstra delen av tomten anlade CWS en tennisbana, som utnyttjades flitigt av familjens ungdomar med vänner. Nämnas bör även ett lusthus, som förvärvats av CWS från Stockholmsutställningen 1897.

När CWS fyllde 50 år den 16 juli 1890 fick han en tavla där hans liv illustrerats på en sam-

ling akvareller med några verser. En av målningarna föreställer sommarvillan på Wilhelmshöj (Gustafsberg) med följande vers på en blandning av tyska, danska och svenska:

Kennst Du das Land? Der er Lidingön,
För skörd och skönhet utskriken,
Här fiskas strömming, så fet och skön,
Här har jag vännen i viken.

CWS närmaste granne österut var familjen Berns på Furutorp. Därpå följde villa Ekudden, där CWS son Gustaf med familj så småningom skulle bli sommargäst. Vidare österut låg Långnäs Gård och Elinshäll på en udde mot Hustegafjärden. Västerut mot Kyrkviken låg sommar-

villorna på Kristinehäll. Längre upp i land låg Östra Ytringe med sin höga vita herrgårdsbyggnad och sina faluröda ekonomibyggnader samt Hustega, som tidigare varit en egen gård. På skogstomten Bellevue bodde kronprinsens läkare Anshelm Werner och senare på 1900-talet översten Carl Evert Taube. Familjen Kyhlberger på Oskarshäll i ett "träslott" med verandor, bur-språk och vackert kupolformat torn, allt tyvärr försvunnet efter hårdhänt renovering omkring 1950, tillhörde också grannarna västerut. På kartorna kallas egendomen Oskarshill, som var en tidigare benämning.

Ett bekvämt transportmedel för den växande sommargästbefolkningen vid Hustegafjärdens och Kyrkvikens stränder var de båda rödbruna ångbåtarna "Lidingö" och "Kyrkviken", som gick mellan Gustav III staty på Skeppsbron och Hersby brygga längst in i Kyrkviken på Lidingö. En av bryggorna på traden låg nedanför Långnäs gård öster om Gustafsberg. "Den länge danskfödde storbagaren C. W. Schumacher med ungdomar" kunde här ses stiga ombord skriver Fredrik Sundstedt i *Lidingön förr och nu*, som utgavs 1932. Han fortsätter att berätta att sonen Wilhelm genom sin fru blivit ägare till Östra Ytringe och tillhör en av Lidingös mest kända personer.

1926 sålde familjen Schumacher Gustafsberg. Senare ägare ändrade namnet till Sjövik. Den gamla villan brann ner på 1960-talet och ersattes av en byggnad i modernistisk stil. Stallbyggnaden med hästskyltarna *Trick*, *Track* och *Greta* samt lusthuset finns, när detta skrivs, alltså kvar som på CWS tid.

CWS bortgång

In i det sista ledde CWS med kraft det företag som han en gång startat. Den 24 januari 1914 firade firman sitt 50-årsjubileum med stora festligheter. I januari 1915 var CWS i full färd med att utföra experiment med potatisbröd. I början av mars drabbades han av influensa och efter endast några dagars sjukdom dog han den 8 mars 1915. Den 16 juli samma år skulle han ha fyllt 75 år. Han begravdes i familjegraven på Norra Begravningsplatsen tillsammans med sina fyra i späd ålder döda barn, sina föräldrar och brodern Hartvig.¹⁰

Vid bouppteckningen i juli 1915 företrädde familjen av häradshövdingen E. Nathorst-Böös. Enligt i bouppteckningen noterat inbördes testamente, upprättat 1904 mellan makarna, skulle all egendom med undantag för barnens laglott tillfalla den efterlevande maken. I testamentet uttryckte makarna också ett önskemål om att bagerirörelsen måtte behållas och förvaltas gemensamt av dödsbodelägarna. Testamentet var som tidigare nämnts bevittnat av statsrådet K.S. Husberg med maka.

Efter CWS död 1915 övertog Wilhelm och Gustaf, de två äldsta sönerna, ledningen för företaget där de varit verksamma sedan sekelskiftet. Så småningom uppstod en kamp om makten med de yngre syskonen. Omkring 1920 lämnade Wilhelm och Gustaf företaget.

1924–1929 var Carl verkställande direktör. 1930 övertog Adolf ledningen med Selmy som närmaste medarbetare. Dagmar kvarstod som meddelägare och styrelseledamot. Samtidigt bolagiserades företaget.

Om Selmy kunde man efter hennes död 1945 läsa följande vackra minnesord i tidningen *Stockholmsbagaren*. "Fröken Schumacher började vid 20 års ålder deltaga i arbetet i sin faders företag. Hennes praktiska syn på förhållandena samt hennes ingående kunskaper i allt vad till bageriyrket hör var synnerligen framstående. Från år 1929 var hon en av ledarna för Firman. /.../ Trots sin stora arbetsbörda /.../ fann hon dock alltid tid att hjälpa och stödja de behövande. För de vid firman anställda ömmade hon som en mor, de visste att de alltid kunde komma till henne med sina bekymmer."

1944 skedde en fusion mellan Schumachers bageri och Essve-bageriet tillhörig Speceristernas varuinköp (ICA) och Mjölkcentralen. 1947 tog den nya ägaren också säte i Schumachers styrelse. 1948 förlades större delen av bageriverksamheten till nybyggda lokaler vid Östhammarsgatan på Gärdet. Fastigheten Norrlandsgatan 17 såldes till Televerket. Finbageriet och konditoriverksamheten blev dock kvar som hyresgäster hos den nya fastighetsägaren till början av 1960-talet. 1964 rev Televerket huset trots att den vackra gamla nyrenässansfasaden var i gott skick och Sverige genom internationella överenskommelser förbundit sig att bevara kulturhistoriskt värdefulla byggnader. 1967 blev familjen Jarvin ägare till Schumachers bageri. 1979 förvärvade Skogaholms Bröd företaget. Så småningom upphörde firmanamnet Schumacher även om det i skrivande stund alltjämt pryder Skogaholms husfasad på Lindhagensgatan i Stockholm.

Anselma överlevde sin make nästan femton år. Hon bodde kvar i den stora våningen på Norrlandsgatan tillsammans med dottern

Selmy, som var verksam i bageriet. Liksom tidigare hade hon landå och hästarna Stella och Parson för sina transporter. Julafton firades som alltid med hela familjen på Norrlandsgatan. Även om inte alla CWS barn älskade varandra som i barndomen slöt man fred och mötte upp med sina familjer hemma hos Anselma. Man kunde bli upp till 40 personer. Den överdådiga middagen äts i matsalen vid sextiden på kvällen. Julgranen med flaggirlanger och levande ljus stod i ett hörn av den stora salen. Efter måltiden tråddes långdansen genom kabinettet, salongen, Anselmas rum och Selmys rum i ändan av rumsfilen mot Jakobsbergsgatan, genom smala korridorer ut i köket mot gården, där kokerskan och husan fångades in, genom hallen, förbi CWS gamla herrum och tillbaka till salen. Äntligen julklappsutdelning, som alla barnbarn hade väntat på. Sju spelbord, ett för varje familj, ställdes upp och på dessa lades de lackade klapparna. En del var försedda med vers, varav de bästa lästes upp för alla. När alla paket var öppnade sprang barnen runt och tittade på vad de andra fått och tackade givarna för sina gåvor. Sedan följde juldagen med middag hos Wilhelms familj på Grev Magnigatan, annandagen hos Gunnars familj på Linnégatan o.s.v. Denna berättelse, som bygger på Ulla Percy Schumachers upplevelser om julen hemma hos sin farmor Anselma i mitten på 1920-talet, kan jämföras med "Mox" skildring av julen på Norrlandsgatan på 1880-talet som beskrivits ovan.

I familjekretsen kring Anselma fanns förutom barn och barnbarn även hennes brorsbarn Anna Bohman, hemsömmerska och Sven Bohman, läroverksadjunkten i Norra Latin.

Anselma på 75-årsdagen 1920 på Gustafsberg i kretsen av barn och barnbarn.

Anselmas sjuttiofemårsdag den 10 juli 1920 firades på Gustafsberg med familjen. Hon dog den 28 augusti 1929. Några dagar innan hade hon sängliggande tagit sin sista nattvard i familjekretsen. Sedan psalmen "O Herre, signe Du och råde" sjungits sade hon "Gån ofta barn till Herrens bord" enligt sonen Gunnars notering. Jordfästningen förrättades i Jakobs kyrka av kyrkoherde Andrae.

Sammanfattning

Det material som stått till buds beskriver CWS såsom en kraftfull och driftig människa. Redan i unga år vid 23 års ålder startade han sitt bageriföretag efter att först förvärvat en fastighet i Stockholm. Stödd av sin dansk-tyyska fader och sin svenska morbror Nils Björnbeck visar han en enastående framåtanda eller med ett nutida begrepp entreprenörsanda. I sin verksamhet vinner han respekt i alla led. Redan 1873, då Stockholms bageriidkarförening bildas, blir CWS dess förste ordförande som med stor auktoritet företräder arbetsgivarna vid konflikter på arbetsmarknaden. Arbetarna finner i honom en motpart som de trots konflikter respekterar som ärlig och ordfast och som i det längsta försöker uppnå samförstånd.

CWS arbetar oförtrutet och med entusiasm på att utveckla och förbättra sitt företag. Han reser årligen ut i Europa för att studera de utländska bageriföretagens tekniska landvinningar och deras produkter samt för att göra inköp av utrustning till sitt företag. Han driver företaget med stor energi och ofta med "hårda nypor", om än med omsorg om de anställda, ända till sin

död vid sjuttiofyra års ålder. Företaget är hans livsgärning.

CWS har även tid och kraft att engagera sig vid stiftandet av andra företag som i några jästfabriker, några hotell och Stora Bryggeriet. Särskilt bryggeriaffären kunde ha blivit en stor framgång om den lyckats. Även hans engagemang i bageriidkarföreningen visar att han ville vara mer än patron på sitt bageri.

CWS älskade sin familj. Familjen var ständigt föremål för hans omtanke. Det gällde även de gamla föräldrarna och syskonen som han tog hand om i hemmet på Norrlandsgatan. Han hade ett häftigt humör och kunde bli ursinnig, sannolikt även på sina närmaste. Barnen fick rätta in sig i ledet och följa förmännens anvisningar när de arbetade på bageriet. CWS var gudfruktig och en trägen kyrkobesökare. Till hans avkoppling hörde varma bad, spatserturer, åktur med häst och vagn, operabesök, vistelse på kurhotell m.m. Tilläggas kan att han uppskattade god mat och dryck samt umgänge i mindre kretsar med anhöriga och nära vänner.

CWS hade lätt för att uttrycka sig. I breven utvecklar han sina tankar med intellektuell skärpa och med klokhet. Hans handstil är bland de vackraste man kan läsa. Detta gäller såväl brev och noteringar som affärsdokument. Han var hela livet starkt påverkad av det danska språket både i tal och i skrift. Han var en reslig man och han hade som fotografier visar ett kraftfullt utseende, som utstrålar både auktoritet, godhet och humor. Han var en man som levde livet fullt ut i dess bästa bemärkelse.

I minnesord i *Nya Daglig Allehanda* skrevs 1915 efter CWS bortgång bl.a. att "det förvisso var ett rikt och gott livsverk, som här nått sin av-

slutning. Och säkert kommer Carl Wilhelm Schumachers minne att hedras både i det land, som sett honom födas, och i det land som njutit av frukterna av hans verksamhet. /.../ Inte mindre än tre av sönerna civilingenjören Wilhelm S., samt hrr Gustaf och Carl S. hava ägnat sig åt olika grenar av den vidsträckta affären, och stå sålunda redo att fullfölja dess aktade traditioner.” Föga anade man då den splittring som skulle uppstå i syskonkretsen.

Många frågor har väckts under arbetet med denna uppsats. En del har funnit sina svar, andra åter väntar på sin lösning. Vad hände t.ex. CWS bror Adolph, dennes hustru Emilie och CWS syster Louise vidare i livet? Var den danska familjen Marstrand släkt med CWS? Närmare persondata om CWS morfar inspektoren Björnbeck med hustru samt några andra anhöriga saknas. Tom G.A. Hardts forskning om förfäderna i Schwerin skulle kunna föras vidare. Mest angeläget är dock att uppdatera CWS ättelängd.

Noter

1. *Murmästare Embetets årskrift 2001*, s. 13 ff. Artikel om Danska Ångbageriet C. W. Schumacher av författaren. Ursprungligen B-uppsats vid Stockholms Universitet vårterminen 2000.
2. I början av 1850-talet började en bagare Wimmer i Wien att ta ångan i sin tjänst. Därav uppstod uttrycket ”wienerbageri” för ångbageri på kontinenten. Det första ångbageriet i Stockholm drevs av E. Cederberg. Artikel i *Aftonbladet* januari 1864. Skogaholms arkiv.
3. Lundin, *Nya Stockholm*, s. 12
4. *Sveriges firmor och män inom handel, industrier och konst jemte en del finska firmor*, s. 169 f.
5. *Bilder från svensk industri och näringsliv*.
6. *Sveriges och Stockholms bageriudkarförenings minnesskrifter*, s. 236 f.
7. CWS, Levnadsbeskrivning.
8. Sturebadet med sin renässansfasad mot Stureplan byggdes 1883–1885, alltså samtidigt som CWS nya hus på Norrlandsgatan. Gårdsöverbbyggnaden med simhall tillkom 1903.
9. *Vad kostade det*, s. 102. En dräng tjänade 1910 kr. 2:79 per dag, vilket motsvarar en månadslön om ca 70 kr.
10. Grav nr 287, kvarter 03, gravbrev 3405.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Landsarkivet i Härnösand.

Lagfartsuppgifter om fastigheten Gustafsberg 2, senare benämnd stadsäga 4244, Lidingö. Överlämnat från Södra Roslags tingsrätt.

Stockholms stadsarkiv.

Bouppteckning 1871-III-156 efter grosshandlaren Nils Björnbeck, CWS morbror.

Bouppteckning 1889-IV-368 efter rotemannen Johan Anselm Bohman, Anselmas bror.

Bouppteckning 1895-IV-379 efter litteratören Johan Gustaf Bohman, Anselmas bror.

Bouppteckning 1915-528-rote 2 efter bageridirektören Carl Johan Wilhelm Schumacher.

Bouppteckning 1930-206-rote 2 efter änkefrun Johanna Anselma Schumacher.

Mantalslängder fastigheten Jericho 11, Jacobs församling avs. C. W. Schumacher m. fl. åren 1866, 1870, 1872, 1875, 1880, 1886 och 1890.

Mantalslängder fastigheten Österbotten 1, Johannes församling avs. C J Bohman åren 1862, 1865, 1866 och 1868.

Stockholms stadsbyggnadskontor.

Byggnadsnämndens mikrofilmarkiv.

Brandkontoret Stockholm. Försäkringsuppgifter om kv. Jeriko 11.

Brev

Egen samling.

Tom G. A. Hardts samling.

Thorsten Schumachers samling

Bureus, G.: Noteringar 1939-03-13 från kyrkböckerna Jacobs församling om CWS familj.

Schumacher, C. W.: Privat promemoria 1893-1914. Handskriven anteckningsbok. Egen samling.

Schumacher, Gustaf: Wilhelm och min första resa i Tyskland och Holland sommaren 1895. Dagboks-anteckningar.

Skogaholms Bröd AB, arkiv. Dossier C. W. Schumachers bageri m. fl.

Svenska Frimurarordens arkiv, Stockholm. CWS Levnadsbeskrivning 1896.

Muntliga källor

Percy Schumacher, Ulla, dotter till CWS son Gustaf.

Schumacher, Thorsten, 1914-1995, son till CWS son Gustaf

Jarvin, Erik, son till Erland Jarvin, som förvärvade Schumachers bageri 1967.

Hardt, Tom G. A., 1934-1998, dotterson till CWS son Gunnar.

Tryckta källor och litteratur

Ankarberg, Carl-Henrik & Sundberg Margaretha: *Lidingön som sommarort*. Lidingö kommun 1974.

Bilder från svenskt industri och näringsliv. Artikel om Danska Ångbageriet. Skrift utgiven omkring 1904.

Dagens Nyheter 10/3 1915. Nekrolog över CWS.

Dagens Nyheter 1/12 1944. Intervju med CWS son Adolf i samband med Schumachers 80-årsjubileum.

Dagens Nyheter 30/9 1968. Artikel om Schumachers bageri med bild av brödvagn 1914.

Det började i Jeriko. Minnesskrift till C. W. Schumachers 100 årsjubileum den 25 januari 1964.

Fogelström, Per Anders, *Mina drömmars stad*. Stockholm 1976.

Hall, Thomas, *Huvudstad i omvandling*. Stockholm 1998.

Hasselgren, A, *Utställningen i Stockholm 1897*. Stockholm 1897.

Idun nr 39 1/2, fredagen den 26 september 1890. C. W. Schumachers annons riktad till Sveriges husmödrar.

Lagerqvist, Lars & Nathorst-Böös, Ernst, *Vad kostade det? 2-a rev. uppl.* Borås 1985.

Lindqvist, Herman, *Historien om Sverige. Drömmar och verklighet*. Stockholm 2000.

Lundin, Claës: *Nya Stockholm*. Stockholm 1890.

- Mox [pseudonym för Johan Gustaf Bohman], *Kontraster*. Stockholm 1889.
- Murmästare Embetet i Stockholm*. Årsskrift 1990. Artikel av Staffan Nilsson om Byggmästare i Stockholm på 1880-talet.
- Murmästare Embetet i Stockholm*. Årsskrift 2001. Artikel av Björn Schumacher om Danska Ångbageriet C. W. Schumacher .
- Nya Dagligt Allehanda* 9/3 1915. Nekrolog över CWS.
- Samfundet Sankt Eriks årsbok 1917*. Artikel om Stockholms Lyceum, s. 115 f.
- Samfundet Sankt Eriks årsbok 1969*. Artikel om Stockholms bryggerier, s. 121 f.
- Socialdemokraten* 10/3 1915. Nekrolog över CWS.
- Stockholmsbagaren*. Årgång 7. 1945. Personaltidning vid bageriföretaget Stockholmsbagaren.
- Stockholms Näringsliv II*. Stockholm 1924.
- Sundstedt, Fredrik, *Lidingön förr och nu*, Stockholm 1932.
- Svensk Bageri-Tidskrift* 1915. Nekrolog över CWS.
- Svenska män och kvinnor*. Biograflexikon. Stockholm 1949.
- Ahnfelt, Arvid (red.), *Sveriges firmor och män inom handel, industrier och konst jemte en del finska firmor*. Uppsala 1886.
- Sveriges industri, dess stormän och befrämjare*. Svenska industrier, företag, större gods och herresäten med ägare, grundare och styrelser under senare delen av 1800-talet. Planscher med text och bild utförda i ljustryck mellan 1890–1910.
- Wallgren, Hjalmar, *Sveriges och Stockholms bageridkares minnesskrifter*. Utgiven i anledning av 25 års- resp 50 årsjubileum. Stockholm 1924.

John Halls uppgörelse med konkursförvaltarna

– en mytomspunnen historia

LARS GAHRN

Ar 1807 gick John Hall den yngre, som ägde Göteborgs största handelshus, i konkurs. Det innebar att konkursförvaltare, så kallade kuratorer, tog över, men Hall med grosshandlaren Pehr Backman bakom sig tog upp kampen mot konkursförvaltarna, och denna härva av tvister och processer kom att vara i nästan 20 år. Den följdes med spänt intresse över hela riket, och när förlikning ingicks 1826, hemlighölls förlikningsvillkoren. Huvuddragen i denna härva med anklagelse- och försvarsskrifter av tegelstenstjocklek utreddes först på 1950-talet, 120 år senare, av Artur Attman (1953 och 1955–1956) och av Arvid Baeckström (1956). Först tack vare Attmans forskning blev förlikningsavtalet känt. En viktig detaljstudie hade framlagts av Birger Wedberg redan 1937.¹

Wedberg, Attman och Baeckström kom ett århundrade för sent. En bild av vad som hade hänt växte fram omedelbart efter uppgörelsen, och den har mycket litet att göra med verkligheten. Attman byggde klokt nog uteslutande på

dokument och rättegångshandlingar. Detta innebar att han helt enkelt förbigick och inte tog ställning till den hävdvunna och i många avseenden felaktiga framställningen. Den flitige och omdömesgille arkivforskaren Arvid Baeckström framlade en mycket bredare skildring, som byggde på arkivhandlingar. Märkligt nog kunde han ändå inte frigöra sig från den hävdvunna uppfattningen, fastän Wedbergs, Attmans och hans egna rön gav en helt annan bild. Det ena lika väl som det andra har medfört att den hävdvunna uppfattningen, byggd på rykten och beskyllningar, ostört har levt vidare.² Det är nödvändigt att gå igenom huvuddragen i den hävdvunna bilden och ställa dem mot de uppgifter, som Wedberg, Attman och Baeckström har fått fram.

Lurade konkursförvaltarna Hall?

Den hävdvunna bilden går i stort sett ut på, att konkursförvaltarna var ivriga att få till stånd en

förlikning, att förlikningen ingicks oväntat utan förberedelser, och att Hall blev lurad både av konkursförvaltarna och av sin medhjälpare. Först ut var Fredrik Cederborgh, som författade en liten skrift om John Hall år 1831, året efter Halls död. Den tid, då Högsta domstolen skulle avgöra processen, nalkades äntligen, skriver Cederborgh. Just då tillställde Halls huvudsakligaste motpart en sammankomst eller frukost i Göteborg. Halls fullmäktiga ombud och även han själv var närvarande. Men Hall bjöds varken på mat eller på vin (han själv återopas som sagesman för detta märkliga och alltigenom osannolika påståendet!):

”På denna märkvärdiga sammankomst uppskrämdes den eländige stackaren så för ett förmodadt ogynnsamt beslut i Högsta Domstolen, att han ingick i en förlikning, hvarigenom han, till siffran, skulle bekomma 100,000 R:dr B:ko; NB. på sådant sätt, att han aldrig skulle få emottaga något af summan, ty dermed skulle betalas: Halls fullmäktig, som tillstyrkt föreningen, 50,000 R:d; till en annan person, pretenderad kompanion (likväl ej i Halls skulder) 25,000 R:dr och till Creti och Pleti, som skrifwit och tagit skuldsedlar, cirka 30,000 R:d, då han dock skulle få tillträda Gunnebo, en gård, kanske värd 6 á 8000 R:dr.”³

Redogörelsen bygger på rykten. Uppgifterna är antingen felaktiga eller obestyrkta. År 1851 utgavs skandalskriften *Götheborgs gräddde*. (I våra dagar säger vi grädda.) Den hade skrivits av Eduard Beckman, Halls svärson, och förtjänar därför en viss uppmärksamhet: ”Ändtligen nalkades dagen, då domen i högsta rätten skulle falla”. Så långt bygger Beckman på Cederborgh. (Orden ändtligen, nalkades och högsta rätten är övertagna från Cederborgh.) Beckman tillägger:

”och ryktet föregick redan utgången, såsom blifvande till Bahls (Halls) förmån.” Då anlände en kurir till Carnegies kontor. (Carnegie var Halls huvudmotståndare); ”och timmen derefter satt herr Tarnegi (Carnegie) själf i resvagnen, på vägen till Stockholm.” En supé anordnades på värdshuset Blå porten på Djurgården. Rummen hade beställts av häradshövding Lundström, Halls ombud, som hade sett till att vinerna var av den bästa kvaliteten och att uppasserskorna var de vackraste bland alla de vackra. Han kände nämligen till att Hall uppskattade både gott vin och vackra pigor. Carnegie, Hall, deras två ombud och två vittnen satte sig till bords. Hall, uppmuntrad av Lundström, ”anlitade flitigt de goda vinerna, kanhända alltför flitigt”. Före uppgörelsen talades Lundström och Hall vid mellan fyra ögon. Lundström berättade, att Carnegie skulle erbjuda 200 000 riksdaler banko, men att Halls skulder uppgick till 150 000. Han rådde därför Hall att ge Lundström rätt att ta emot och kvittera förlikningssumman. Halls fordringsägare kunde inte komma åt pengarna, om Lundström innehade dem, och därför skulle Lundström kunna tvinga fordringsägarna att pruta av på sina anspråk. (För att få lån hade Hall varit tvungen att ”skrifva sju för tu” på skuldebrevet. Han hade alltså inte fått så stora lån, som skuldebrevet angav.) Lundström ställde i utsikt, att han skulle kunna tvinga fordringsägarna att nöja sig med 50 000 i stället för 150 000 rdr. Hall gick med på detta. Huruvida Hall och hans fordringsägare fick del av pengarna framgår inte klart av skildringen. Lundström tog emellertid hand om pengarna; ”en mängd kreditorer sucka ännu efter sina pengar” (1851), och Lundström avvisade – åtminstone ibland –

Halls önskemål om pengar.⁴ Även här skulle både kuratorerna och Lundström ha varit angelägna om en uppgörelse, och allvarliga anklagelser riktas mot Lundström. De är dock snarare försiktiga antydningar. Däremot anklagas Backman för att han skulle ha tagit mutor.

År 1897 utgav signaturen Lazarus första samlingen av sitt verk *Svenska millionärer*. Lazarus eller C. F. Lindahl, följer Beckmans framställning med undantag för vissa detaljer. Anklagelserna är dock hos honom bestämdare: Carnegie lyckades muta Lundström, som behöll förlikningssumman "för egen räkning och Hall fick sedan aldrig en vitten af L., hvilken uppköpte H:s reverser för ringa belopp, men gjorde anspråk på deras fulla värde mot H."⁵

År 1899 kom Sophie Elkans roman *John Hall: En historia från det gamla Götheborg*. Romanen skall givetvis inte bedömas som en historisk skildring, men eftersom den har använts såsom källa, har den påverkat bilden av uppgörelsen. Konkursförvaltarna hade "genom indiskretion utaf en i Högsta Domstolen anställd tjänsteman under en glad middag nere hos Björnberg i Götheborg" fått veta, att domstolen skulle döma till Halls fördel. Niclas Björnberg – icke Carnegie – utpekas av Elkan som den ledande. Han sände Lundström till Hall. Lundström "hade ett par besynnerliga ögon med en magnetisk blick". Denne farlige man lyckades intala Hall, att domslutet skulle gå Hall emot, och att enda räddningen vore förlikning. Lundström lovar att bemedla en förlikning. Han tar med Hall från Stockholm till Göteborg, och i Björnbergs hus undertecknas förlikningen. Efteråt skall man dricka och äta, men då har Hall redan avvikit.

Hall fick 100 000 riksdaler, av vilka Lundström betingade sig 25 000. Elkan följer alltså närmast Cederborgh, men från Beckman har hon plockat in Lundström i spelet.

År 1901 utgav "Lazarus" sjätte samlingen av sitt stora verk och lade där fram en utökad berättelse om David Carnegie. Lazarus har läst rättegångshandlingar och snappat upp fler rykten: "Innan K. M:ts slutliga dom i målet var fallen, reste Carnegie till Stockholm. Det lyckades honom genom mutor att i förväg erhålla underrättelse om att Högsta domstolen hade samma dag stadfäst Göta hofrätts dom. Carnegie mutade ånyo Halls advokater, häradshöfdingarna Backman och Lundström, med stora penningebelopp för att åstadkomma förlikning med Hall." Det övriga är sig likt från första samlingen, men han tillfogar på slutet: "Lundström blef genom denna manöver i hast en rik man, hvadan han kunde lämna sin son, C. D. Lundström, i arf en stor förmögenhet."⁶

I dessa redogörelser finner vi följande viktiga påståenden:

- Strax före förlikningen hade konkursförvaltarna fått veta, att Högsta domstolen skulle döma till Halls fördel.
- Konkursförvaltarna var angelägna om att göra upp i godo.
- Uppgörelsen kom plötsligt utan förberedelser.
- Halls ombud, häradshövding Samuel Lundström, var mutad och arbetade för konkursförvaltarna. Han tog förlikningspengarna för egen del.

Tack vare Wedbergs, Attmans och Baeckströms källforskning kan vi nu fastslå, att denna bild till

alla delar är felaktig eller missvisande. Verkligheten var en annan.

HD:s prövning inte klar

Enligt den hävdvunna uppfattningen skulle konkursförvaltarna ha fått reda på att Högsta domstolen skulle döma till Halls fördel, men detta påstående har vuxit fram stegvis. Cederborgh skriver inte mer än att avgörandet "nalkades", vilket dock bara det, trots obestämtheten, är missvisande. Han antyder alltså bara att konkursförvaltarna ville förekomma en dom, som man befärade skulle bli ogynnsam. Beckman skriver, att enligt ryktet skulle Högsta domstolen döma till Halls fördel. Enligt Lazarus hade domen redan fallit, men tack vare mutor fick Carnegie reda på domen samma dag, innan den ännu hade blivit offentliggjord. Först i den andra berättelsen är således den hävdvunna uppfattningen belagd, och den skärptes avsevärt i den tredje.

Den är emellertid bevisligen osann, ty domstolen hade inte ens börjat behandla målet. Genom lottning hade målet den 31 augusti 1824 tillfallit Nils Wilhelm Strähle. Birger Wedberg har gått igenom hans dagbok och funnit, att han blott vid enstaka tillfällen hade haft tid att granska handlingarna i målet: "Den nu lämnade historiken har visat grundlösheten i antagandena att sysslomännen fått kunskap om innehållet i HD:s blivande dom. I HD hade ju föredragningen av själva målet icke ens påbörjats, långt mindre kunde meningarna där ha stadgats om målets rättvisa avgörande."⁷

Eftersom båda sidor stod i förbindelse med Strähle, kände såväl kuratorerna som Hall och

hans ombud rimligtvis till, att Högsta domstolens domslut skulle låta vänta på sig länge. Denna kunskap är en av förutsättningarna för den följande utvecklingen.

Genomgående hävdas eller antyds att konkursförvaltarna på grund av den kommande eller redan fällda domen var angelägna om en uppgörelse i godo. Enligt Cederborgh tillställde Halls huvudsakligaste motpart sammankomsten eller frukosten, och man skrämde upp Hall i och med att man intalade honom, att domen skulle gå honom emot. Enligt Beckman ger sig Carnegie omedelbart iväg till Stockholm, när han får besked om den kommande domen. Enligt Lazarus reser Carnegie till Stockholm för att åstadkomma en förlikning. Han mutar både Backman och Lundström, Halls bägge ombud. Ett par motsägelser kan antecknas. Enligt Cederborgh tillställdes samkvämet av motparten men enligt Beckman av Halls eget ombud. Enligt Cederborgh ägde sammankomsten rum i Göteborg men enligt Beckman i Stockholm. (Förlikningshandlingen är dagtecknad i Göteborg.) Enligt Cederborgh skrämde man upp Hall, men enligt Beckman var det inte fråga om något sådant utan endast om underhandlingar genom Halls ombud. Gemensamt för de berättande källorna är att konkursförvaltarna skulle ha varit angelägna om en förlikning. Både deras ord och handlingar visar emellertid, att de var ovilliga och ställde hårda villkor. Däremot var många andra desto angelägnare.

År 1810 beslöt konkursförvaltarna att sälja Halls järnbruk, och 1811 stämde Hall och hans medhjälpare Pehr Backman konkursförvaltarna för vanvård av det omhändertagna boet. Dom föll 1820. Göteborgs särskilda rådhusrätt dömde

sysslomännen att betala drygt 638 000 riksdaler i ersättning. Sysslomännen vägrade att finna sig i denna dom och överklagade samma år till hovrätten. År 1821 gick rykten om att konkursförvaltarna hade erbjudit Hall förlikning, men de förklarade, "att vår heder ej tillåter oss att med Hall ingå någon annan uppgörelse än den domaren kan stadga". Även 1823 talades om förlikning men ingenting tycks ha hänt. Göta hovrätts dom föll 1824. Hovrätten dömde sysslomännen att betala drygt 493 000 riksdaler i ersättning. Sysslomännen vägrade att finna sig i denna dom och överklagade till Högsta domstolen.

Högsta domstolen försökte genom Nils Wilhelm Strähle förmå kuratorerna till förlikning i godo, men deras juridiska ombud uttalade deras bestämda önskan att målet skulle avgöras av Högsta domstolen. Pehr Backman framförde därefter ett anbud till kuratorernas ombudsman i Göteborg. Kuratorerna svarade att "det uppgivna beloppet är så överdrivet, att detsamma icke ens lämnar rum för något övervägande för bifall, och detsamma kan således icke antagas, utan bereda de sig på rättegångens fortsättning, därest icke Backman vid närmare eftersinnande skulle vilja nedsätta sina anspråk till en skälig beräkning..." Det fanns enligt uppgift från Hans Wachtmeister starkt motstånd hos Carnegie mot en förlikning: "Det är fru Carnegies tårar och förtvivlan, som tvingat Carnegie att ingå förlikning." (Wachtmeister befann sig i Stockholm, när målet avvecklades, och han är välunderrättad om förlikningsbeloppet.)⁸ Kuratorerna har således vägrat att finna sig i två domslut. I stället har de överklagat. De har avvisat förlikningsförsök. Deras oeftergivliga villkor för en förlikning

John Hall den yngre på äldre dagar. Akvarell signerad "Stockh. 1830 H. Strömmer". Under den avbildade står: "Jag är den olycklige Hall!" Hatt, byxor och skor är svarta. Rocken är blå och alldeles för stor. Skägg och hår är vita och hyn gulaktig. Hall går på kullersten. (Målningen finns på Gunnebo slott.) Foto: Johnny Johansson.

var att John Hall ytterligare skulle pruta av på sina ersättningsanspråk. Det var just detta som han slutligen gjorde.

Icke konkursförvaltarna utan konung Karl XIV Johan och Högsta domstolen hade visat sig angelägna om en förlikning. Högsta domstolen arbetade genom Nils Wilhelm Strähle för en uppgörelse i godo. I ett brev av den 22 februari 1825 fick han nej av kuratorernas ombud.

Till och med Hans Majestät konung Karl XIV Johan skall ha understött sin Högsta domstol. Enligt Backman skulle konungen vid en audiens ha "yttrat sin önskan, att vänlig förening måtte sluta dessa obehagligheter och spara Högsta domstolen ett odrägligt och obehagligt arbete."⁹ Detta uppgav Backman i ett brev av den 13 juli 1825. Anledningen till att Backman framhäver detta var att han själv ville ha en uppgörelse.

Hall villig till förlikning

John Halls juridiska ombud Pehr Backman var en uthållig processmakare, men omkring den 1 juli 1825 gjorde han kuratorerna ett förlikningsförslag. Nu krävde han inte mer än "150 000 rdr banco och behållande dessutom av de oförsålda fastigheterna samt av det uppburna livräntekapitalet". Allt som allt skulle ersättningen uppgå till drygt 237 000, vilket skall jämföras med att hovrätten hade dömt kuratorerna att betala drygt 493 000 riksdaler. Backman var således redo att godtaga mindre än hälften av denna summa. Kuratorerna förkastade dock detta anbud och krävde ett lägre för att vara med på en uppgörelse.

John Hall och hans nya juridiska ombud, häradshövding Samuel Lundström, gick med på att ytterligare skriva ned sina anspråk, och så åstadkoms förlikningen den 30 januari 1826. Förlikningen innebar, att Hall erhöll 100 000 riksdaler jämte de oförsålda egendomarna. Vidare gjorde kuratorerna inte anspråk på det av John Hall uppburna livräntekapitalet på nästan 71 000 riksdaler banco. Hall hade alltså gått ned från 237 000 till 171 000 riksdaler.¹⁰

Enligt den hävdvunna bilden av händelseförloppet skulle kuratorerna ha förberett en middag och förlikningshandlingar. Därefter skulle de ha fångat upp Hall och lockat honom att skriva under. Allt skulle ha skett oväntat. Detta sägs egentligen ingenstans uttryckligen, men eftersom ingen skriftställare berättar om förberedande underhandlingar, får man denna bild eller detta intryck av händelseförloppet. Denna bild är dock helt felaktig. Uppgörelsen föregicks av täta förhandlingar under minst ett års tid.

Den 11 augusti 1824 överklagade kuratorerna hovrättens dom. När Högsta domstolen började med sina medlingsförsök är okänt, men Nils Wilhelm Strähle fick nej av kuratorerna den 22 februari 1825. Förhandlingar måste alltså ha försiggått dessförinnan, och de fortsatte med många medspelare ända fram till den 30 januari 1826, då överenskommelsen slöts. Förhandlingar hade alltså förts under minst ett års tid. Dessutom hade Hall både tid och möjlighet att tänka över förlikningen och dra sig tillbaka. Det avtal, som slöts på värdshuset Blå porten i Stockholm, kan nämligen ha varit endast en förberedande överenskommelse. Det bindande avtalet underskrevs i Göteborg. (Märkligt nog tycks ingen ha uppmärksammat, att parterna måste ha hållit två möten.)¹¹

Jag går nu över till ringaktningen av John Hall och anklagelserna mot hans ombud Samuel Lundström. Även här talar fakta ett annat språk.

Pehr Backman var Halls juridiska ombud, men han hade medhjälpare. Hans ombud vad gäller Gunnebo hette Arvid Carlsson, och 1820 dyker häradshövding Samuel Lundström upp. År 1821 sände Backman Hall till Stockholm

”med häradshövding Lundström”. Lundströms uppgift tycks bland annat ha blivit att ta hand om Hall. Lundström varnade 1822 Backman för att stöta sig med sin uppdragsgivare: ”Hall är för envis att kunna rådask – han måste mot sin vilja föras till räddning. Av dig, som en man med både klokhet och heder, väntar jag, att du i avseende på Halls olyckliga lynne förekommer ett brouillerie.” Senare samma år återkommer Lundström till ämnet. Han skriver till Backman: ”Hall skall förlora lika mycket av en störd vänskap med dig som du genom fiendskap med honom; intet skulle troligen vara för edra motparter av större intresse än att kunna bereda en dylik skilsmässa.” Dessa båda brevuttalanden tyder på slitningar mellan Backman och Hall redan 1822. Lundström försöker förekomma en brytning genom att vädja till Backmans klokhet. År 1823 skrev Lundström till Backman: ”Var säker att du ej har en mera varm och verksam vän än jag och att aldrig något steg emot dig tages genom förlikning utan ditt samtycke, som skulle sára min karaktär och heder.” Den 11 maj 1825 lämnade Backman åt Lundström ”förtroendet att under min frånvaro bevaka bolaget J. Hall & Co:s talan och rätt.” På hösten 1825 vistades Hall hos Lundström i Skara. I ett brev av den 1 oktober berättar Lundström för Backman om Halls hälsotillstånd. Hall är ”sjuk till kropp och själ”. Lundström undertecknar: ”Din vän Lundström”.¹²

Lundström var alltså Backmans högt betrodd medhjälpare i minst fem år. Han har försökt avstyra en brytning mellan Hall och Backman. Han var framgångsrik åtminstone så långt att någon brytning inte inträffade 1822.

Pehr Backman var som sagt redo att pruta ned ersättningsanspråken till 150 000 riksdaler, men konkursförvaltarna krävde ytterligare avprutning. John Hall var villig att gå vidare på eftergifternas väg. Detta och kanske annat framkallade en brytning mellan Hall och Backman.¹³ I fyra skrivelser, dagtecknade den 24 oktober 1825, gick Hall vidare, och dessutom återkallade han sin fullmakt för Backman att föra bolagets talan. Hall framhäver, att ”herr grossh. Pehr Backman och jag numera ej dela samma övertygelse om behandlingen av rättegången med mina hrr kuratorer”.

Hall ersatte Backman med Lundström. Det som följde var att Backman nu riktade våldsamma anklagelser mot både Hall och Lundström. Hall var – enligt Backman – otillräknelig och Lundström en bedragare. Den 10 november 1825 skriver Backman, att ”Hall, missledd av sina ledare och rådgivare i Stockholm, ådragit sig en sjukdom, att han numera ej utan vanära och avsky kan vistas under tak med människor och som troligen skall lägga honom i graven tidigare än allmakten bestämt.” På ett annat ställe i skrivelsen till justitierevisionen heter det, att Hall bör höras, och att det bör utredas, ”om han befinnes klok eller i ett förvirrat, dåraktigt och våldfört tillstånd, till vilket omdöme hans sjukdom och handlingar tyckas föranleda.” Backman ansåg det vara tvivelaktigt, huruvida Hall själv hade skrivit på, och att han borde höras av domstol rörande sin underskrift. I en skrivelse av den 10 november 1825 till magistraten i Göteborg skriver han: ”Hall anses ju vara kommen uti ett vansinnigt tillstånd”. Halls vansinne borde ogiltigförklara hans åtgärder, menar Backman. I en skrivelse från 1828 hävdar Backman,

att Halls så kallade avbön, det vill säga meddelandet om förlikningen, enligt Halls egen uppgift hade författats av Lundström och lagman Stenberg, "vilka förmått och tvingat honom att underskriva den." Att döma av ordalagen stannar endast uppgiften om författarskapet från Hall.

I ett brev till Arvid Carlsson skyller Backman på konkursförvaltarna: "Allt vad Hall gjort, är tillställt av kuratorerna." I en skrivelse till lagmansrätten i Borås 1828 kallar han Lundström en äventyrare och påstår, att uppgörelsen med konkursförvaltarna var så avfattad, att Lundström skulle få uppbära hela förlikningssumman. Hela summan hade blivit antingen förspild eller överlämnad till familjen Koskull, som gjort så, att Hall hade blivit bekant med Lundström.¹⁴

Backmans illvilliga tolkning

Backmans anklagelser var allvarliga, men eftersom han var ställd utanför, bör han ha saknat närmare kännedom om förhållandena och ha varit hänvisad till allmänna rykten. En närmare granskning av hans ordalag visar, att han har saknat närmare kännedom, och att han lägger fram en överdriven eller illvillig tolkning av allmänna rykten.

I fråga om Hall har Backman våldsamt överdrivit Lundströms uppgift, att Hall är sjuk till kropp och själ. Hall kan enligt Backman på grund av sin sjukdom ej utan vanära och avsky vistas under tak med människor. Backman skriver, att man bör utreda huruvida Hall är klok eller förvirrad, dåraktig och våldförd (tvingad). Han vet alltså inte hur det förhåller sig, men han

lutar åt den senare tolkningen på grund av Halls "sjukdom och handlingar". Backman gör alltså ett antagande på grundval av de allra allmänna och svagaste skäl, som man kan tänka sig. Fastän han alltså icke vet hur det förhåller sig, kan han ändå framföra en bestämd uppfattning: "Hall anses ju vara kommen uti ett vansinnigt tillstånd." Likväl vågar han inte stå för detta själv utan åberopar vad som anses. Vem eller vilka som anser detta får vi inte veta. Nej, Backman visste inte besked, och därför kan man spåra en viss försiktighet i ordalagen.

I en skrivelse anklagar han konkursförvaltarna för att ligga bakom uppgörelsen. (Han menar rimligtvis då även att Lundström arbetade för dem.) Vid ett annat tillfälle anklagas Lundström för att vara familjen Koskulls ombud. (John Halls franskilda hustru tillhörde denna familj.) Vad gäller förlikningssumman vet han ej om den är förspild eller överlämnad åt familjen Koskull. (Ingetdera var fallet.) Nej, Backman har inte vetat mycket.

Hall skulle – enligt Backman – ha ådragit sig sin livshotande sjukdom, eftersom han var "missledd av sina ledare och rådgivare". Man kan verkligen undra vilken fördel dessa skulle ha av hans sjukdom. I sitt anförda brev till Backman skriver Lundström, att Hall vistades hos honom i Skara sedan tolv dagar. "Denna sjukdom hindrar mig att kunna resa, ty i detta tillstånd kan jag ej lämna honom ensam." Här framskymtar alltså omsorg om Halls hälsa.¹⁵

Hall var – enligt Backman – troligen förvirrad, dåraktig, våldförd och vansinnig. Denna bild av en viljelös och lättledd stackare har gått till historien. Redan 1831 talar Cederborgh om "den eländige stackaren". Man bortser då från

Halls väl dokumenterade envishet. År 1803 klagade hans mor över sonens "stora envishet", och år 1822 skrev Lundström, att "Hall är för envis att kunna rådas". Detsamma hade modern klagat över: Hall tog inte råd, och som barn tyckte han inte om att bli tillrättavisad. Med stor envishet hade han mer eller mindre tvingat Constance Koskull att ta honom till äkta man.¹⁶

Med stor målmedvetenhet hade han alltid strävat efter att ensam leda faderns handelshus. Efter faderns död 1802 löste han ut övriga dödsbodelägare. Hans anhöriga och vänner föreslog att Hall skulle antingen driva handelshuset med David Carnegie som biträde eller upptaga Carnegie eller någon annan vid handelsrörelsen van person såsom bolagsman. Hall avböjde att upptaga Carnegie som bolagsman men anställde honom 1803 som biträde. All makt låg således hos Hall. År 1807 kom konkursen, men Hall ville inte släppa ifrån sig makten. Han var visserligen med på att överlåta all sin egendom till borgenärernas administration, men denna skulle ske under bolagets egen tillsyn. Denna begäran avvisades emellertid. Hall begärde nu, att husets affärer tills vidare skulle förvaltas av fyra administratörer, av vilka borgenärerna skulle utse två och Hall två. Slutet blev att man följde gällande bestämmelser och utsåg konkursförvaltare, som skulle förvalta konkursboets tillgångar. Hall var därmed skild från inflytande. Borgenärerna var inne på tanken, att Carnegie skulle övertaga Halls konkursbo och driva handelshuset vidare. Förhoppningsvis skulle han kunna få en uppgörelse till stånd med fordringsägarna och betala deras fordringar. Carnegie och Hall skulle dela vinsten. Hall avböjde. Han ingick i stället bolag med Pehr Backman och hoppades att få sitt han-

delshus tillbaka. Allt detta skedde 1807. År 1808 överlät John Hall all sin järn- och brädexport på D. Carnegie & Comp. mot en tredjedel av vinsten men uppsade avtalet samma år.¹⁷ Hall ville alltså ha hela makten över sitt handelshus, och efter konkursen vägrade han att släppa taget. Han valde tvist och strid med konkursförvaltarna hellre än överenskommelse. Med stor ihärdighet ville han bestämma själv, och denna envishet är tydligt förnimbar redan innan Pehr Backman kom in i bilden. Han var en viljestark människa, och han hade lätt att få agg till dem som var honom emot. Lundströms ord är intressanta och belysande. Skulle en brytning mellan Hall och Backman undvikas, måste Backman förekomma den. En brytning dem emellan skulle vålla å Backmans sida störd vänskap men å Halls sida fiendskap. Fler vittnesbörd om fiendskap och oförsonlighet finns.¹⁸

Denna Halls viljestyrka och envishet skall man inte glömma vid bedömningen av förlikningen. Om Hall gjorde något, visste han och ville han vad han gjorde. Han deltog själv i skeendet. Första steget mot förlikning togs när Hall själv till rådhusrätten i Göteborg inlämnade fyra skrivelser, dels ett återkallande av Backmans fullmakt, dels eftergifter åt konkursförvaltarna. "Hall infann sig personligen i rätten, och skrifterna var (ren)skrivna med hans egen karaktäristiska piktur", skriver Bäckström. Detta hände den 24 oktober 1825. I december skriver Backman till Arvid Carlsson: "Hall och Lundström fingo i Göteborg 12 000 rdr för att begå de ogärningar, som äro gjorda. De ha disponerat av livräntekapitalet och andra medel över 50 000 rdr banco."¹⁹ Hall och Lundström har alltså handlat tillsammans och underhandlat tillsam-

mans. Hall har själv skrivit ut de avgörande handlingarna.

Enligt Lazarus 1897 skulle Lundström ha varit mutad av Carnegie, och enligt hans version av 1901 skulle både Backman och Lundström ha varit mutade. Backman var dock ställd åt sidan och kan utan vidare fritagas. Allt vad Lundström gjorde var att tillstyrka ett lägre bud än Backman hade föreslagit. Varken Hall eller Backman anklagade Lundström för att ha blivit mutad, och de hade bättre insyn än Lazarus 70 år senare.

Lundström skulle enligt Lazarus ha blivit rik på konkursuppgörelsen och efterlämnat en stor förmögenhet. Lundström varken var eller blev rik – det är sanningen. Vid tre tillfällen antecknades han i Stockholm i överståthållareämbetets passförbudsbok för häftande i skuld, nämligen 1822, 1829 och 1830, alltså både före och efter uppgörelsen. Behållningen i hans dödsbo var inte stor, endast 13 888 riksdaler banko.²⁰

Backman påstod, att Lundström fick uppbära förlikningssumman. Samma uppgift återkommer hos Eduard Beckman, som av allt att döma bygger på uppgifter från Hall, sin egen svärfar. I brist på räkenskaper kan uppgiften ej prövas, men det är i och för sig inte märkligt, att ett ombud kvitterar penningssummor. Däremot skulle det ha varit allvarligt, om Lundström hade behållit pengarna själv. Det gjorde han dock inte.

Lundström fortsatt ombud

Även efter förlikningen arbetar Lundström som Halls betrodda ombud. Förlikningssumman varken förspilldes eller överlämnades åt familjen

Koskull utan användes till att betala John Halls skulder. Den 17 mars 1826 förliktes Hall och Backman, varigenom Backman erhöll omkring 50 000 riksdaler banco. Lundström bevittnade uppgörelsen. Vid justitierevisionens sammanträde den 5 april 1826 infann sig konkursförvaltarnas ombud samt Lundström och Backman för att hämta inlämnade räkenskaper, brev och handlingar. Efter uppgörelsen fick Hall tillbaka sina oförsålda egendomar. Hamnen i Masthugget och två sågar vid Lilla Edet såldes ”av Hall eller kanske riktigare av Lundström försedd med fullmakt”. Lundström tog å Halls vägnar emot ”nycklarna till Gunnebo jämte silvret”. En rättgångsskrift av Backman avhandlade bland annat ”v. häradshövdingen Lundströms åtgärd och administration av bolagets medel och egendomar”. Enligt samma skrift hade Hall även tre andra ombud: v. auditören Selldner, kanslisten Hafström och auditören Noréen. Den 27 april 1826 fick Lundström fullmakt att i Halls ställe svara inför magistraten i Göteborg för Halls skuldsedlar. Lundström förblev alltså Halls betrodda ombud.

Backmans anklagelser bör slutligen sammanställas med hans påståenden inför rätta. Backman protesterade mot alla åtgärder, som Hall företog utan hans samtycke, men kunglig majestät förklarade, att Hall var att anse som huvudman med rätt att oberoende av Backman handla efter gottfinnande. I förlikningen mellan Backman och Hall stadgades, att Backman till Hall skulle återställa bolagets egendomar mot att Hall uppfyllde sina förbindelser. Backman tolkade detta som att Hall först skulle fullgöra sina förbindelser inte bara mot Backman utan även mot alla

andra. Intill dess menade Backman, att han själv var ägare till Gunnebo. Häradsrätten fastslog dock att Hall var ägare.²¹

Enligt hovrättens dom skulle konkursförvaltarna betala drygt 493 000 riksdaler i skadestånd, men Backman kunde tänka sig att nöja sig med halva summan, drygt 237 000. Hall och Lundström gick ned till 171 000, drygt en tredjedel. Varför prutade man av på sina krav? Denna gåta har eftervärlden funderat över. Vi kan visserligen inte veta hur Högsta domstolen skulle döma, men rimligen skulle dess dom inte ha avvikit alltför mycket från hovrättens och rådhusrättens. Tack vare Baeckströms forskningar kan vi nu ana oss till svaren.

För det första behövde Hall och hans ombud pengar för att fortsätta rättstvisterna, och därför hade de skuldsatt sig. Backman hade varit bysatt för skuld och likaså Hall. De hade inte ens pengar att lösa ut rådhusrättens dom, utan i domslutet föreskrevs, att konkursförvaltarna skulle betala sina motståndares handlingar, och att denna utgift skulle dragas av från den ersättning, som konkursförvaltarna skulle betala Hall och Backman.²²

För det andra visste alla inblandade tack vare underhandlingarna med Nils Wilhelm Strähle, att Högsta domstolens utslag skulle låta vänta på sig länge.

För det tredje höll livet på att gå ifrån Hall och Backman. Vid konkursen var Hall 35 år gammal, men under 1826 fyllde han 55, en hög ålder på den tiden. (Han avled 1830.) Vid konkursen var Pehr Backman 44 år, och 1826 fyllde han 63. (Han avled 1829.)²³ Skulle herrarna kun-

na njuta av penningflöden före sin död, kunde de inte fortsätta att vänta mycket längre.

För det fjärde var förlikningssumman visserligen inte mycket mer än en tredjedel av vad hovrätten hade fastställt, men det var ändå en betydande summa. "170 000 Rdr är en vacker summa att punga ut med", skrev landshövdingen och juristen Hans Wachtmeister. Halls sväger, Claes Adam Wachtmeister, räknade ihop både pengar och egendomar och fastslog: Tillammans över 200 000 i värde.²⁴

För det femte var Hall, Backman och Lundström utsatta för påtryckningar från Nils Wilhelm Strähle och även från konungen.

För det sjätte fanns alltid faran att Högsta domstolen skulle minska ersättningsbeloppet. Rådhusrätten hade dömt förvaltarna att betala drygt 638 000 riksdaler, men hovrätten hade gått ned till drygt 493 000, alltså prutat av beloppet med ungefär 145 000. Det fanns en möjlighet att Högsta domstolen skulle minska beloppet ännu mer, ty man rörde sig med osäkra beräkningar, och Backman tog till i överkant.

Halls överdrivna anspråk

Per Lundsjö har träffande kallat kuratorernas förvaltning för "århundradets bolagsplundring". Andra, däribland några av konkursförvaltarna själva, tog över John Halls tillgångar mot låg ersättning.²⁵ Konkursboets tillgångar förvaltades dåligt. Därför dömd domstolarna till Halls förmån, och därför fick John Hall en stor del av allmänheten på sin sida. Detta innebär dock inte att man kan lita på Halls och Backmans alla uppgifter. Av ovanstående har fram-

gått att Backman inte var noga med sanningen utan ofta överdrev. Hela denna långvariga rättstvist är visserligen – som Baeckström påpekar – en övermäktig forskningsuppgift, men man kan rycka loss enstaka delar. Här skall jag inrikta mig på värderingen av Gunnebo egendom. Enligt Hall och Backman skulle Gunnebo herrgård ha kostat 38 tunnor guld i bygg- och anläggningskostnad. Värderingarna växlar dock kraftigt, och detta är den i särklass högsta. Låt oss ta ga värderingarna i tur och ordning och börja med de lägsta.

100 000 riksdaler

Två franska resenärer, A. Fortia de Piles och L. de Boisgelin, besökte Göteborg i januari 1791. De berättar, att den rikaste köpmannen i staden, det vill säga John Hall, hade en förmögenhet, som uppskattades till 400 000 riksdaler, och att hans lantställe antagligen skulle kosta honom en fjärdedel av denna summa. Tyvärr uppger de inte om de menar riksdaler banco eller riksdaler riksgälds. 100 000 riksdaler riksgälds motsvarar 66 333 1/3 riksdaler banco. Bygget var dock ännu ej avslutat, och givetvis var detta en mycket grov uppskattning.

Mindre än sex tunnor

Konkursförvaltarna hävdade – i strid mot John Hall och hans uppgift om 38 tunnor – att Gunnebo lantställe ”aldrig kunnat uppgå” till sex tunnor guld. Eftersom en tunna guld vid denna tid motsvarade ett värde på 16 666 2/3 riksdaler banco, blir sex tunnor guld jämnt 100 000 riksdaler banco. Gunnebo skulle alltså ha kostat

mindre än 100 000 riksdaler banco, men man bygger – som vi skall se – på svaga sannolikhetsskäl.

Flera tunnor år 1800

År 1800 skriver arkitekten Gustaf af Sillén att Hall ”nedlagt flera tunnor guldets kostnad på och omkring en Träbyggnad”. Med flera kan han väl knappast ha menat fler än tio. Hans uttryckssätt är mycket obestämt och vittnar möjligen om att värderingarna redan då var så pass svävande att han inte hade eller ville ge närmare besked.

Elva tunnor år 1791

År 1819 uppgav trädgårdsmästare Zacharias Brandt, att Gunnebos arkitekt år 1791 skulle ha sagt, att egendomen kostade elva tunnor guld. Utsagan är intressant, eftersom arkitekten Carlberg bör ha vetat besked, och eftersom den stämmer väl överens med C. F. Habichts vittnesmål.

12–14 tunnor 1794

År 1819 vittnade C. F. Habicht att Gunnebo åtta år före John Hall den äldres död, eller med andra ord år 1794, hade kostat 12 till 14 tunnor guld. Tolv tunnor guld utgör 200 000 riksdaler banco och fjorton tunnor blir 233 333 1/3 riksdaler banco. Detta innebär att ungefär en tunna guld om året skulle ha gått åt mellan 1782 och 1794. Habicht var – enligt Baeckströms uppgifter – kasör på John Hall den äldres och senare John Hall den yngres kontor mellan åren 1790 och 1807. Han bör alltså ha vetat vad han talade om. Det-

ta gör hans vittnesmål intressant. Å andra sidan vittnar den svävande uppskattningen 12 till 14 tunnor om att Habicht inte kunde stödja sig på räkenskaper utan ett kvartssekel senare måste göra ett överslag i huvudet. Dessutom hade han inte varit med under 1780-talet, då alla viktigare utgifter hade gjorts.

Nästa fråga blir: Tillkom några större kostnader efter 1794? John Hall den yngres juridiska ombud Pehr Backman hävdade detta med eftertryck. År 1809 framhöll han att flera tunnor guld årligen användes för Gunnebo, huset i stan och möbler. Denna utsaga är dock skäligen obestämd, eftersom vi inte får veta hur mycket som gick till huset i Göteborg och hur mycket som gick till Gunnebo. Nästa utsaga är inte bestämdare. Angående åren 1800–1802 heter det: ”enorma summor utgingo från boet dessa 3 föga fördelaktiga år till Gunnebo egendoms uppbyggande och iståndsättande och till oerhörda skatter” med mera. Även i detta fall uppges, att pengarna användes både till Gunnebo och annat. Dessutom är Backman så okunnig eller lögnaktig, att han hävdar, att Gunnebo höll på att uppbyggas ännu 1800–1802. Redan på Henric Liedins karta från 1786 är herrgårdsbyggnaden, orangeriet och flyglarna utsatta. Kartan bekräftas av Francisco de Mirandas uppgifter från 1787: Huset stod inför sitt fullbordande, och såväl orangeriet som eremitaget omtalas. Drivhusets byggnadsår är visserligen inte känt, men fritrappan var på plats år 1800, och redan 1796 åt Halls sin första middag i huvudbyggnaden. Pehr Backman har alltså med svepande ordalag gjort sitt bästa för att övertyga domstolarna om att Gunnebo har kostat ofantliga summor.

Svaret på vår fråga blir således, att utgifterna efter 1794 inte kan ha varit särskilt stora. De måste ha varit små i jämförelse med de utgifter, som hade gjorts före detta år. Habichts värdering är därför intressant, men det finns fler.

20 tunnor 1805

I augusti 1805 besöktes Gunnebo av Thor August Odenkrantz. Han inhämtade, att fritrappan skall ha kostat 10 000 riksdaler banco och hela Gunnebo 20 tunnor guld. Tjugo tunnor guld är detsamma som 333 333 $\frac{1}{3}$ riksdaler banco. Varifrån stammar dessa siffror? Av skildringen framgår, att Odenkrantz hade varit inne i salongen, och antalet människor, som kunde släppa in en besökare där och visa honom runt, var inte stort. Man tänker närmast på Christina Hall, som hade Gunnebo såsom änkesäte, och på arkitekten Carlberg. Hur som helst, den, som hade släppt in Odenkrantz, har känt till åtskilligt.

Personen i fråga har dock uppgivit ett jämnt tiotal tunnor guld, vilket tyder på en mycket ungefärlig överslagsberäkning. Även den jämna siffran 10 000 riksdaler banco för fritrappan tyder på en mycket ungefärlig överslagsberäkning. Dessutom har man all anledning att misstänka, att ifrågavarande person önskade göra intryck på Odenkrantz genom att nämna en siffra, som låg snarare i överkant än i underkant.

Man börjar också misstänka att de lösaste beräkningsgrunder har använts. Gunnebo har antagligen påbörjats 1782, eftersom Carlberg då återvände från sin utlandsresa. Bygget har i stort sett varit avslutat vid Hall den äldres död 1802. Detta gör att bygget var igång under i stort sett

tjugo år. Har uppgiftslämnaren helt enkelt räknat med att i genomsnitt en tunna guld har gått åt om året? Att döma av Habichts uppgifter skulle det ha gått åt i genomsnitt drygt en tunna om året fram till 1794, men vi har inte någon anledning att tro, att lika mycket skulle ha gått åt under åren därefter.

31 tunnor 1806

Samme Brandt, som 1791 hade hört att Gunnebo skulle ha kostat elva tunnor, uppgav, att han 1806 hade hört att egendomen hade kostat 31 tunnor. År 1805 uppgavs 20 tunnor och 1806 31 tunnor! Brandt uppger inte någon sagesman för denna siffra. Jag hänvisar till kritiken av uppgiften om de 20 tunnorna.

38 tunnor guld

Åren 1820 och 1824 hävdade John Hall vid flera tillfällen, att Gunnebo hade kostat hans far 38 tunnor guld. Ett av syftena med värderingen var, att Hall skulle kunna kräva ett så högt skadestånd som möjligt. Omräknad i riksdaler banco blir summan 633 333 $\frac{1}{3}$ riksdaler, det vill säga nästan dubbelt så mycket som Odenkrantz fick höra 1805!

Konkursförvaltarna blev inte svaret skyldiga: ”Ingenting kan bättre bevisa vad trovärdighet kan sättas till Halls övriga uppgifter, då han säger att Gunnebo lantställe kostat 38 tunnor guld, då det aldrig kunnat uppgå till sex; hur kan man väl förmoda att en klok handlande på ej ens ett fullt hemmantal velat använda en så oerhörd summa eller mer än hälften av dess förmögenhet och vartill skulle väl dessa pengar kunnat utgå,

då byggnaderna bestå av trä liggande nära skogen, änskönt så väl de som övriga anläggningar röja visserligen mycken smak.” Skälen är tungt vägande, när det gäller att förkasta Halls uppskattning av kostnaderna. Man bygger på en allmän kännedom om vad det kostade att bygga större hus. Dessutom påpekar man att byggkostnaden är alldeles för hög i jämförelse med Hall den äldres förmögenhet, och att träbyggnader inte kan ha varit så dyra att uppföra, allra helst som byggnaderna ligger nära skogen och man således lätt kunde skaffa fram virke.

Även i detta fall bör man återropa Habichts uppgifter. Enligt dem skulle det ha gått åt drygt en tunna guld om året mellan 1782 och 1794. Inalles hade tolv till fjorton tunnor guld gått åt år 1794. Om man hävdar, att 38 tunnor gick åt under byggtiden, måste man hävda, att under de återstående åtta åren (1795–1802) gick det åt tre tunnor om året. En sådan stegring av årskostnaden är helt orimlig, eftersom Gunnebo i huvudsak var färdigt redan 1796. Man skulle alltså vänta en kraftig minskning av den årliga byggkostnaden efter 1794 snarare än en kraftig ökning. Konkursförvaltarna har helt rätt i att John Halls uppgift om en byggkostnad på 38 tunnor guld är orimlig och vettlös.²⁶

Tack vare föregående översikt är det lätt att begripa hur uppgiften har tillkommit. Hall och Backman har helt enkelt tagit fasta på den högsta beräkningen, 31 tunnor, och lagt till ytterligare några tunnor för åren 1806–1820, en halv tunna om året. Man kan inte säga att de har tagit siffran ur luften men väl att den är synnerligen luftig.

Konkursförvaltarna menar däremot att anläggningen har kostat mindre än sex tunnor

guld (mindre än 100 000 riksdaler banco). Inte heller de hade dock tillgång till räkenskaper, och därför rör det sig även i deras fall om en grov uppskattning.

Hall hade intresse av att byggkostnaden sattes högt för att kunna kräva ett högt skadestånd. Konkursförvaltarna hade intresse av att byggkostnaden sattes lågt för att skadeståndet skulle bli så lågt som möjligt. Båda sidors beräkningar kan därför saklöst förkastas – i all synnerhet Halls. Det är inte någon tillfällighet, att konkursförvaltarnas uppskattning av tillverkningskostnaderna är den lägsta, och att John Halls är den högsta. Båda sidor lade för övrigt fram sina beräkningar ungefär tjugo år efter husets färdigställande. Då var det svårt att åstadkomma något annat än ytterst vaga uppskattningar.

Konkursförvaltarnas uppskattning ligger dock sannolikheten betydligt närmare än Halls. Störst värde har emellertid Brandts uppgift om elva tunnor 1791 och Habichts uppgift om 12–14 tunnor fram till 1794. Ytterligare kostnader bör ha tillkommit efter 1794, men hur som helst kommer man inte upp till mer än ungefär halva den summa som Hall uppgav.

Eftersom Backman och Hall byggde sina skadeståndsanspråk på dylika obestyrkta och överdrivna värderingar, är det inte gåtfullt att de var beredda till kraftiga nedskrivningar av sina ersättningskrav.

Hall skapade myten

Den hävdvunna uppfattningen har således visat sig vara felaktig eller obestyrkt. Den är dock intressant så till vida att den avspeglar Halls utlåtanden. Meddelandet om förlikningen innebar att Hall tog tillbaka sina anklagelser. Denna så kallade avbön väckte stor ovilja bland dem, som hade givit honom sitt stöd. I detta läge har Hall – givetvis – i största möjliga utsträckning lagt skulden på andra, det vill säga på Lundström. Enligt Backman skulle Hall ha uppgivit att avbönen hade författats av Lundström och lagman Stenberg. Enligt Beckman, Halls svärson, skulle Backman ha blivit mutad. Han berättar vidare att Lundström skulle ha både ordnat förlikningssupén och uppmanat Hall att dricka ordentligt. Hall drack därför ”kanhända alltför flitigt”.²⁷ Det var alltså Lundström som var angelägen om en uppgörelse. Ingen av uppgifterna behöver vara osann, men genom att förringa sin egen delaktighet har Hall skapat förutsättningar för myten om den viljelöse och svage John Hall, som förleddes och lurades av andra. Med sina anklagelser hjälpte Backman till att skapa samma bild. Bilden har förvärrats genom sedvanliga överdrifter och nära till hands liggande (men ändå felaktiga) tolkningar.

Noter

1. Birger Wedberg, "En celeber förlikning", *Svensk juristtidning* 1937 s. 310–316. Artur Attman, *D. Carnegie & Co. 1803–1953*, Gbg 1953. Artur Attman, "John Hall & Co:s konkurs", *Personhistorisk Tidskrift* 1955 (Sthlm 1955–1956). Arvid Baeckström, "John Hall – den infantile", *Personhistorisk Tidskrift* 1956.
2. Flera författare har visat stor försiktighet. Fredrik Åkerblom, *Tidsbilder från Göteborg på 1820-talet I*, Gbg 1899, s. 142–159, bygger enbart på handlingar och låter de berättande källorna vara. H. Fröding, *Berättelser ur Göteborgs historia under nyare tiden*, Gbg 1924, s. 67, påpekar att kunskap saknas om uppgörelsen. (Det var helt riktigt 1924.) Detsamma gör Sven T. Kjellberg, "Den först rike och ansedde, sedermera fattige och föraktade John Hall", *Göteborgs Museum, Årstryck* 1932, s. 18. Standardverk vad gäller Göteborgs historia är C. R. A. Fredberg, *Det gamla Göteborg I–III*, 1920–1922. Däri förs myterna vidare (II s. 594–595). Den utförligaste och faktarikaste skildringen har skrivits av Baeckström (PHT 1956). Fastän han har fått fram en stor mängd uppgifter, som ger en helt annan bild, gör han den hävdvunna uppfattningen till sin: Med hjälp av Lundström arbetade konkursförvaltarna på att skilja Backman från Hall. Lundström "fick ett nästan hypnotiskt inflytande" över Hall. (Enda belägget för detta är Sophie Elkans roman.) Lundström "luckrade mer eller mindre medvetet sönder vad som fanns kvar i Hall av tankeförmåga". Sedan Hall hade blivit sjuk kunde han "lätt övertalas att skriva under vad som än förelades honom." Konkursförvaltarna gav Hall och Lundström pengar; "man kanske får kalla det mutor". Han använder starka ord som intrigspel och rävspel och skriver: "Omgiven av dåliga rådgivare tvangs Hall att mekaniskt skriva sitt namn under något han ej förstod." (Baeckström 1956 s. 28–29, 31 och 33.) Hos Baeckström är konkursförvaltarna ivriga att få en uppgörelse till stånd. De värvar Lundström, som lurar den viljelöse Hall att skriva under ett uruselt avtal. Hall inte ens förstod vad det innebar. Beläggen för denna frihandsteckning saknas helt. Med tanke på detta inlägg är det inte märkligt, att Evert Lundström i sin roman *Livets teater*, 1986, s. 264–271, för den hävdvunna uppfattningen vidare. Så gör även Per Lundsjö, "Århundradets bolagsplundring", *Privat kapital* 3/1998, s. 40–41.
3. [Fredrik Cederborgh], Berättelse om *Den, först rike och ansedde, sedermera fattige och föraktade John Hall*, Sthlm 1831, s. 19–21.
4. [Eduard Beckman], *Göteborgs grädd, förr och nu, Mysterier af en gräddling*. I, Hamburg 1851, s. 44 och 56–62.
5. Lazarus (C. F. Lindahl), *Svenska millionärer: Minnen och anteckningar*, I, Sthlm 1897, s. 69–71.
6. Sophie Elkan, *John Hall: En historia från det gamla Göteborg*, Sthlm 1899, tredje boken, kapitlet: Förlikning, s. 466–488. Lazarus, *Svenska millionärer* 6, Sthlm 1901, s. 284–290.
7. Wedberg 1937 s. 312–314.
8. Attman 1953 s. 41, 50, 53–55. Baeckström 1956 s. 27–29. *Anteckningar och bref från Carl Johanstiden ur landshöfdingen grefve Hans Wachtmeister den äldres papper*, utgifna af Hugo Wachtmeister, Sthlm 1915, s. 256. Enligt Backman skulle presidenten i hovrätten år 1823 ha sagt, att konkursförvaltarna var hågade att ingå förlikning, och att de bjöd 800 000 riksdaler (Baeckström 1956 s. 28). Rimligtvis har de dock inte bjudit mer än de av domstolen var dömda att betala! Uppgiften synes vara mycket tvivelaktig.
9. Baeckström 1956 s. 29. Attman 1953 s. 53–55. Wedberg 1937 s. 314–316.
10. Attman 1953 s. 54–55. Attman 1955 s. 40–42. Baeckström 1956 s. 29–33. Enligt Backmans uppgift från 1826 skulle representanter för båda sidorna ha sammanträtt hos Björnberg, en av förvaltarna, under sommaren 1825. Björnberg skulle ha lagt fram ett anbud (Baeckström 1956

- s. 29–30:63). Detta anbud, framfört av konkursförvaltarna, skulle dock ha varit högre än det anbud, som Backman framförde och som förvaltarna bevisligen förkastade! Backman synes ha haft en förkärlek för höga siffror. Jämför med not 8.
- II. Attman 1953 s. 53–56. Attman 1955 s. 40–41. Wedberg 1937 s. 314–316. Baeckström 1956 s. 29–33. Enligt Beckmans uppgift, som stammar från Hall själv, slöts ett avtal på värdshuset Blå porten i Stockholm. Av målsägarna var endast Carnegie och Hall närvarande vid denna supé. Det bindande avtalet är emellertid undertecknat i Göteborg av Niclas Björnberg, J. M. Åkerman, D. Carnegie och John Hall (Attman 1955 s. 41, *Göteborgs Handels och Sjöfarts Tidning* 9/12 1954 med faksimil av underskrifterna). De två förstnämnda hade inte varit med i Stockholm. Cederborgh (1831 s. 19–21) synes ha varit riktigt underrättad, då han skriver att avtalet slöts vid en frukost (alltså ej supé) i Göteborg (alltså ej i Stockholm) hemma hos Björnberg (alltså ej på ett värdshus). (Han nämner "B-s goda portvin"). Överenskommelsen avtalades alltså i Stockholm och undertecknades i Göteborg.
 12. Baeckström 1956 s. 24–25 och 28–29.
 13. Backman klagade 1828 över att Hall hade efterskönt vunna fördelar "mot några riksdalers åtkomst" (Baeckström 1956 s. 35). Detta utsluter givetvis inte att andra orsaker kan ha funnits.
 14. Baeckström 1956 s. 29, 31 och 34–6. Attman 1953 s. 58.
 15. Baeckström 1956 s. 29.
 16. Lars Gahrn, *Gunnebo – ett slott i tiden*, 1997, s. 67–70.
 17. Attman 1953 s. 16–17, 25–26 och 29–31.
 18. Hall visade fiendskap mot Carnegie. Vid flera tillfällen hävdade Hall, att Carnegie "icke kunnat förmås att avvika från den plan han för längre tider tillbaka formerat att på mitt fall bygga sin egen uppkomst". Grova anklagelser riktades särskilt mot Björnberg och Carnegie (Attman 1953 s. 31 och 53). Hall och Backman dömdes för ärekränkning till fyra dagars fängelse på vatten och bröd, ärans förlust och offentlig avbön. Kunglig majestät upphävde dock domen. Systemen och svågern erbjöd Hall årliga understöd, men Hall var fientligt inställd till svågern och avslog dessa anbud (Baeckström 1956 s. 20, 28, 45–46. Ett uttalande om Carnegie finns på s. 15). Beckman har uppenbarligen fått uppgifter från svärfadern John Hall den yngre. Han tecknar följaktligen John Hall den äldre mycket gynnsamt, men konkursförvaltarna svartmålas kraftigt, Björnberg kortfattat (Beckman 1851 s. 15–16 och 62) och Carnegie utförligt (Beckman 1851 s. 23, 25–28, 39–47, 55–62, 86–88).
 19. Baeckström 1956 s. 30–31.
 20. Baeckström 1956 s. 25:52.
 21. Baeckström 1956 s. 37–38, 40–42. Attman 1955 s. 44:24. (Om kvarvarande egendomars försäljning se även Attman 1955 s. 44–45.) Hall och Lundström besökte tillsammans vid ett par tillfällen efter förlikningen Nils Wilhelm Strähle för överläggningar (Wedberg 1937 s. 315 och Baeckström 1956 s. 37:78 och 38:79).
 22. Baeckström 1956 s. 22 och 25–26.
 23. Hos Arvid Baeckström 1956 finns personuppgifter om John Hall (s. 4 och 46) och Pehr Backman (s. 15 och 42).
 24. Hans Wachtmeister, *Anteckningar och bref*, 1915, s. 256. Baeckström 1956 s. 35. (Attman 1955 s. 43:21.)
 25. Per Lundsjö i *Privat kapital* 3/1998.
 26. Arvid Baeckström har under sina forskningar funnit de olika värderingarna, men han har inte vare sig sammanställt eller dryftat dem. Flera av dem återfinns i Arvid Baeckström, *Gunnebo I–III*, 1977, nämligen I s. 56 (Hall), s. 67 (de Piles), s. 75–76 och 79 (Odenkrantz), s. 142 (af Sillén), II s. 19 (Hall och Habicht). Uppgifter om Gunnebos värdering och uppskattningen av byggkostnaderna finns vidare i Baeckströms Gunneboarkiv, I:61, "Värderat och kostat", i Göteborgs Stadsmuseum. Baeckström har gått igenom Justitierevisionens (Högsta domstolens) handlingar i Riksarkivet. Backmans upp-

gift från 1809 är hämtad ur: "Processer", fol. s. 6, och uppgiften om åren 1800–1802 ur Backman, "Echo eller Gensvar uppå Carnegies Nödorp". Brandts uppgift finns i Reviderade akten 3/4 1826 Bunt 24. Halls uppgift om 38 tunnor guld är hämtad ur Processer fol. 44, 50, 61 och 135, John Hall 8/10 och 24/10 1820 samt 12/8 1824. Konkursförvaltarnas skrivelse fram-lades för domstolen 5/9 1820. Angående tunna guld, se detta uppslagsord i *Nordisk Familjebok* band 30, Sthlm 1920, sp. 336–337. Angående färdigställandet av Gunnebo finns alla tillgäng-

liga uppgifter redovisade av Baeckström i *Gun-nebo* I–II (I s. 64, 69 och 142, II s. 33).

27. Baeckström 1956 s. 36. Beckman, *Göteborgs grädde* I s. 44, 56 och 58–59. Den, som är berusad, är visserligen fritagen från ansvar, men å andra sidan kan han anklagas för att ha druckit sig berusad vid en viktig uppgörelse. Kanske har Hall vid andra tillfällen velat avvända denna anklagelse genom att hävda att han icke bjöds på vare sig mat eller vin. Cederborgh (1831 s. 21) berättar, att Hall själv skulle ha uppgivit detta.

August Bournonville – en kristen koreograf

ÅKE LILLIESTAM

Balettkompaniet vid Det kgl Teater i Köpenhamn kan visa upp fler baletter som har varit dansade i obruten tradition från den romantiska perioden vid mitten av förrförra århundradet fram till våra dagar än något annat kompani i världen. Hur kan det komma sig? Balettmästare under ett gott stycke av förra århundradet var August Bournonville, född i Köpenhamn – i år för 200 år sedan – av fransk far och svensk mor, och det är uppenbarligen hos honom som svaret på frågan skall sökas. Hur förklara att Bournonville har något att säga oss även idag med sin livsglädje och sin positiva livssyn som kommer till uttryck i dansen?

Det vi i våra dagar kallar klassisk balett uppstod under den franska romantiken, och det var under denna epok som dansöserna gick upp på täspetsarna. Med en högkonjunktur inom konstarten är särskilt förknippade balleriner som Marie Taglioni och Fanny Elssler. I Danmark däremot präglas hela epoken av en man, August Bournonville, som på en gång var pre-

miärdansör, koreograf och författare till balettlibretti.

Balett är en konstform som vilar i det förflutna men självfallet kan man dansa Bournonville utan någon kunskap om den person som levde och verkade i Köpenhamn och – med vissa avbrott för utländska engagemang – var balettmästare vid Det kgl Teater från 1830 till 1877. Man kan, påpekas det, tillägna sig stegkombinationerna och lära känna den sällan upphörande ström av rörelser som är kännetecknande för Bournonvillestilen. Rundade armar och snabba fötter. Man kan lägga märke till hur huvudet följer rörelserna på ett annat sätt än i den ryska stilen.

Flertalet åskådare av baletter vet väl heller inte mycket om August Bournonvilles personlighet. Det är som betraktare möjligt att uppskatta Bournonvilles lätta dans utan att tyngas av historisk kunskap. Det anføres gärna från danskt håll. Bournonville har i sin s.k. koreografiska trosbekännelse uttalat de bekanta orden att dan-

sens uppgift är att ”skärpa tanken, lyfta sinnet och vederkverka känslorna” – särdrag som återspelas i hans koreografi.¹

Franskt inflytande

Förbindelserna mellan fransk och dansk teater lär länge ha varit livliga – det gäller även 1800-talet. Det blev på balettens område som det franska inflytandet blev av den längsta varaktigheten. I sex år från 1824 till 1830 studerade Bournonville sin konst i Paris. Men det skall framhållas att Bournonvilles baletter inte utan vidare kan tas som uttryck för fransk romantik. Tvärtom, likheter finns visserligen, men de gäller inscenering och tekniska nyheter liksom dansteknik och stil. Den yttre koloriten knyter således an till fransk romantik.

Stor skillnad råder vad beträffar bakomliggande idéer. Bournonvilles livssyn, sådan den framstår i hans balettverk, saknar utrymme för de franska dissonanserna. Fransk romantik förvandlas hos honom till dansk biedermeierkultur, en förvandling som särskilt beskådats och gjorts tydlig av Erik Aschengreen, dansforskare vid Köpenhamns universitet och kritiker i *Berlingske Tidende*². Med biedermeier avses då den andliga huvudströmning som sträcker sig från Adam Oehlenschläger, som i början av seklet påverkas av tysk romantik, till tiden för Georg Brandes, som kring 1870 presenterar naturalismen. Det är just i den mellanliggande tidens danska kultur som Bournonville hör hemma. De spanjorer eller italienare, som framträder i baletter som *Toreadoren* av 1840 eller *Napoli* från 1842, förstås bäst när de uppfattas som maskerade biedermeier-danskar. Dessa baletter

är ett slags reseberättelser grundade på turistintryck och inte i egentlig mening några italienska eller spanska baletter. En omständighet som kan ha hållit intresset för dem vid makt var just att folk inte på den tiden reste så mycket och därför inte heller hade möjlighet att uppleva dessa miljöer. Bournonvilles italienskor och spanjorskor etc. är fulla av koketteri, sötma och temperament.

Mansdansen spelar en dominerande roll inom Bournonville-stilen. Bournonville deltog själv länge i dessa partier. Han var en moralisk personlighet. De lidelser som framställs i Bournonvilles baletter överskrider aldrig gränserna för det anständiga. Tillvarons sensuella eller erotiska sidor blir aldrig fullt synliga. Han stod också främmande för den från Italien emanerande, i hans samtida Ryssland framträngande lyftekunsten, som starkt betonas i Marius Petipas baletter, längre fram komponerade till Tjajkovskijs musik. När Bournonville karaktäriseras som hemmahörande i biedermeiertraditionen betyder det för hans del inte någon orientering mot det germanska. Aschengreen vill i stället se det som något specifikt danskt.

En av de baletter, som Bournonville iscensatte, bryter mot det mönster som här tecknats, nämligen *Sylfiden*. År 1834 var han på återbesök i den franska huvudstaden tillsammans med sin elev, Lucile Grahn. Bournonville såg baletten flera gånger och efter hemkomsten satte han upp den 1836 med den nya musik som han beställt av den unge tonsättaren Herman Løvenskiöld. Härtill kommer att den skotska folkmelodin *Auld Lang Syne* ger lokal kolorit. Orsaken till beställningen var upphovsrättslig, Jean Schneitzhoeffers musik var inte tillgänglig för

honom. Sylfiden introducerar i den danska balettvärlden en fransk splittring och oro. Därmed har den blivit Bournonvilles måhända minst typiska skapelse. Baletten uttrycker just den konflikt som biedermeierriktningen vände sig mot.

Sylfiden skapade Bournonville för eleven Grahn. Som danspartner till honom själv och som solist väl den främsta av alla. Grahn hade, som en dansk forskare skriver, ett gnistrande temperament och en imponerande styrka. När Bournonville varit för närgången mot henne bröt hon med honom och lämnade Köpenhamn för en bana utomlands. Hon kom aldrig tillbaka. En vackert utstyrd disputationssavhandling om henne ventilerades vid Aarhus universitet 1996.³

Några år senare hade en annan av romantikens baletter, *Giselle*, sin premiär i Paris. Bournonville hade tillfälle att bevista några repetitioner på den, då han 1840 passerade Paris på väg till Italien, den resa som resulterade i baletten *Napoli*. Men *Giselle* nådde aldrig Köpenhamn. På Teatro San Carlo i Neapel liksom på Teatro alla Scala i Milano, dessa vackra teatrar, medverkade Bournonville med soli ur egna verk. De lades in som divertissement.

Tidspräglad idealism

Bournonvilles livssyn är en religiös och filosofisk idealism i tidens anda. Med konstens hjälp skall vi urskilja meningen med tillvaron. Adam Oehlenschläger och Bertel Thorvaldsen, skalden och skulptören, blev hans läromästare, som visade honom vägen till själslig ro och harmoni.⁴ Oehlenschläger uppmuntrade personligen den 25 år yngre vännen. Komplimangen till honom, att

August Bournonville. Litografi av Emilius Baerentzen.

han var balettdiktare, var vad han hellre vill höra än kanske något annat. Tonen från Oehlenschläger kan ännu förnimmas bland oss 2000-tals-svenskar. "Lär mig, du skog, att vissna glad/ En gång som höstens gula blad/ En bättre vår snart blommar/Då härligt grönt mitt träd skall stå/Och sina djupa rötter slå/I evighetens sommar." Bournonville lär ha erbjudit sig att utföra en sorgdans framför Thorvaldsens kista, när liktåget 1844 drog fram genom gatorna i Köpenhamn, ett anbud som inte kunde mottas. Det befarades att ett sådant inslag i sorghögtiden

skulle få en annan verkan än den avsedda. Inte lika överraskande idag, då kyrkodans blivit en vanlig företeelse.

En central gestalt i tidens skandinavism med likartade ideologiska förtecken som de danska mästarnas, var Erik Gustaf Geijer. Dottern Agnes Geijer har skildrat den stämning som uppstod vid det oförmodade mötet mellan å ena sidan fadern och henne, stadda på en europeisk rundresa, och å den andra Bournonville som med dottern Augusta var på väg till Paris, där hennes dansutbildning skulle påbörjas. Mötet ägde rum 1846 i Minden, en mindre ort, där alla valt att rasta. Bournonvilles glädje tog spontana uttryck.⁵

I sin samtid levde Bournonville under nära tankeutbyte med dess tongivande författare. Men så hade han också fått en helt annan och bättre utbildning än som var vanlig bland dåtidens balettdansare. Han var skolad i språk och musik och talade en flytande franska. Han hade historiska, litterära och mytologiska kunskaper.

Bland samtida diktare var den jämnårige H. C. Andersen den som Bournonville var knuten till med de starkaste personliga banden. Det var i det Bournonvilleska hemmet Andersen första gången mötte Jenny Lind, ett möte som ledde till en långvarig fast obesvarad förälskelse från hans sida. När Bournonville vistades utomlands höll Andersen honom underrättad om tilldragelserna på scenen i hemlandet. Vänskapen dokumenteras i den brevväxling som Det kgl Bibliotek bevarat åt eftervärlden. Napoli blev Andersens älsklingsbalett, och den framstår väl även för vår tid som Bournonvilles mästerverk. Verket som helhet är genomsyrat av Bournonvilles kristna livshållning. Genom brevväxlingen

med Andersen känner vi för övrigt till hur Bournonville ställde sig avvisande till Giselle. Andersen såg baletten i Paris 1843 och skrev därom till Bournonville som till svar markerade avståndet till de tragiska drag, som stred mot hans konstnärliga avsikter.

Napoli-baletten är i tre akter. Fyra kompositörer har medverkat. Balettrepetitörerna Edvard Helsted och H. S. Pauli har skrivit musiken till första och tredje akterna med talrika lån. Andra aktens förnämliga musik är av Niels Wilhelm Gade och finalen till tredje akten är av H. C. Lumbye. Bournonville hade bråttom då verket skulle upp på scenen – det är en förklaring till att flera tonsättare anlätades. Varje akt har sin särskilda vackra scenbild. I baletten förekommer Gennaro, en ung fiskare, Veronica, en änka och Teresina, hennes dotter. Dessutom i biroller Giacomo, en makaronihandlare, Peppo, en lemonadhandlare, Pascariello, en gatusångare. Föreläsaren ur Rossinis Barberaren i Sevilla mimas av gatusångaren. I andra akten märks Golfo, en havsgud.

Första akten utspelas på stranden Santa Lucia i Neapel, pittoresk men sanerad redan 1880 i verkligheten, så vi kan inte känna igen oss idag. Där ses tidens första turister, engelska herrar och damer, liksom tiggande lazzaroner. Folklivet är brokigt. Det dansas och flirtas. Veronica tvekar att ge sitt samtycke till dottern Teresinas uppvaktande, den unge attraktive fiskaren. Tiggarmunken Fra Ambrosio går omkring bland alla dem som rör sig i miljön. Sex unga par dansar en ballabile. Teresina och Gennaro ger sig ut på en nattlig seglats, en månskenstur på golfen. Men ett oväder bryter ut. Båten förliser och Gennaro räddas med knapp nöd i land. Han sjunker ned

vid en madonnabild. Fra Ambrosio finner honom och skickar ut honom på den nu stillnade golfen att leta efter Teresina. Han får med sig en amulett med en bild av Madonna dell'Arco. Dagen gryr, solen stiger upp.

Andra akten tilldrar sig i Grotta Azzurra, välkänd för många Capri-turister. Här residerar Golfo med sina najader och tritoner. Här möter vi en ilandfluten Teresina som livlös förs in i grottan, där Golfo slås av hennes skönhet och de attraheras av varandra. Genom ett trollslag förvandlas hon till najad, glömmar sitt förflutna och dansar med de andra najaderna. Gennaro kommer så småningom seglande in genom grottans öppning. Till en början känner hon inte igen honom. Med stöd av madonnabilden lyckas Gennaro väcka hennes minne till liv. Med religionens hjälp sker förvandlingen. Golfo försöker döda Gennaro och hindra flykten men den heliga Jungfruns kraft verkar ännu och den kristna läran visar sig vara starkare än de demoniska makterna och Golfo viker sig, låt vara att Teresinas avsked till honom är tveetydigt.

I tredje akten är vi tillbaka till fastlandet, nu vid Monte Virgine-udden utanför Neapel. Här finns en bild uppsatt av Madonnan. Genom en välvd bro i bakgrunden skymtar kusten, Vesuvius och kastellet. Det är eftermiddag, solen skiner. Det är pingst. Pilgrimer drar fram i procession. Mot Gennaro, som ryktas vara i pakt med onda makter, reses ett visst motstånd från allmänheten men Fader Ambrosius går i god för honom. Allt upplöses i glädje och munken välsignar de trofasta älskande. Med en serie danser tolkas glädjen, i en adagio-präglad pas de six och därefter flera solonummer. I en tarantella, vars musik är Paulis verk, rusar dansarna över scenen. Till sist deltar

alla i den festliga, av Lumbye komponerade finalen som inleds med ett gevärsskott och följs av smattrande trumpet. Omsider stiger Veronica, Teresina och Gennaro upp i en smyckad vagn, de hyllas av det församlade folket och drar hem till Neapel. – Hos Bournonville segrar de goda krafterna över de farliga demoniska makterna. Den Blå Grottan står, har det sagts, som en poetisk symbol för de faktorer som man med ett modernare språk vill hänföra till det undermedvetna. Mellan mimiska scener och danser råder en naturlig och fint avstämd balans i kompositionen. Till ballabilen har Pauli lånat den neapolitanska folkmelodin *Te Voglio ben Assai*. Bournonville hörde den första gången på Ischia. En fiskare, Gennaro Pescello, var dansk lokalguide. I andra akten har Gade komponerat in den en gång så populära *La Mélancholie* av François H. Prùme, ett smäktande stycke för soloviolin och orkester. Madonnabildens frälsande kraft uttrycks i en latinsk hymn som känns igen från den svenska koralboken. Gades instrumentation av sina avsnitt är förfinad. Partituret ger uttryck för guldålderns begeistring för Italien, en naiv, pittoresk och förälskad uppfattning hos nordbon av livet i södern.⁶

En anledning till att Bournonville trots långa vistelser i Paris föredrog att bryta sig en bana inom dansk balett var av allt att döma att mandsdansen började missaktas just vid denna tid. Fadern, Antoine Bournonville – som under en följd av år varit knuten till Kungliga teatern i Stockholm – hade lärt August att vara stolt över sitt yrke som dansare: *La carrière la plus glorieuse du monde*. När romantiken bröt igenom på balettscenen på 1830-talet tog damerna över. Herrarnas insatser begränsades till att stödja sina

partners i dansen. Franska kolleger till Bournonville blev samtidigt mera feminina i sin framtoning, något som han stod främmande för. I det koreografiska skapande, som Bournonville utvecklade i Köpenhamn, gav han mansdansens en central placering. Fram till åtminstone 1848 – han var då 43 år – dansade han huvudpartierna i sina egna baletter. På det hela taget tycks Bournonville ha nått sitt mål. Baletten blev i Danmark en respekterad konstart – bara kompanierna i tsarriket Ryssland kunde erbjuda liknande villkor – och mansdansens diskrediterades inte på den danska nationalscenen.

Bournonville hade i sin livstid inga särskilda framgångar med uppsättningar av egna balettverk utanför Danmark. Ingen stor framgång i Stockholm. Motgång i Wien, där han var engagerad i två år. Därutöver intet. Han var angelägen om att dokumentera och föra över sitt livsverk till framtiden men pessimistisk om sina baletters möjlighet att överleva honom.

En nedgång i popularitet för Bournonvilles baletter märktes redan under hans senare verksamhetsår i Köpenhamn. Det kan delvis förklaras av att det mönster av moraliska attityder som präglade viktorianismen i England gjorde sig gällande, om än inte lika starkt, även i Skandinavien. Kroppen skulle döljas. – Men baletterna var ändå under långa tider populära och gav intäkter som i sin tur bidrog till att hålla dem vid liv. De ekonomiska resurserna var störst under enväldets tid, dvs. på Fredrik VI:s tid. Kungen dog 1839. Sedan blev det den danska riksdagen som skulle svara för anslagen. Det skedde med en nyckfullhet som känns igen från svenskt politiskt liv.

Den nya teatern – som alltså är i bruk jämte 2005 års palats – kom till vid mitten av 1870-talet och var egentligen alldeles för stor för det dåtida Köpenhamn med sina 1 700 platser. De är reducerade med 500 eller mer idag, då utrymmen tagits i anspråk för belysningsanordningar, man kanske sitter bekvämare etc. Bournonville var med när hans verk fördes över till den nya scenen.

Några år in på 1900-talet uppträdde ett hot: Den ambulerande ryska balettens internationella framgångar höll på att förändra smaken. Efter andra världskriget bröts emellertid den nedåtgående trenden som det synes för gott. Bournonvilles renommé som koreograf har varit i brant stigande. Hundra år efter sin bortgång, jubileumsåret 1979, stod han nog på höjden av ryktbarhet. Åtskilliga av hans baletter har i stilriktiga uppsättningar kunnat bevaras åt eftervärlden. Danska specialister sätter upp några av dem runtom i världen. I Stockholm, Göteborg och Malmö har både Sylfiden och Napoli kunnat ses i påkostade föreställningar. Elsa Marianne von Rosen och hennes danske make Allan Fridericia har här gjort insatser av betydelse. Av dem var von Rosen koreograf och Fridericia scenograf. Sylfiden såväl som Napoli på de gamla kejserliga teatrarna i Leningrad-S:t Petersburg blev konstnärliga händelser.⁷

Makarnas sista gemensamma satsning blev Thrymskviden eller Legenden om jätten Thrym, härrörande från 1868. Den hade senast givits 1905. Nordisk mytologi tar här gestalt på scenen. Skandinavisten Bournonville vurmade för denna gudavärld.⁸ J. P. E. Hartmann skrev musiken till verket. H. C. Andersen var med vid

genrepet och Johannes Brahms såg föreställningen några dagar senare. 1990 kom Thrymskviden ånyo upp på scenen i Köpenhamn. Myterna och deras uttryck är kraftfulla och ansluter därmed inte till de harmonier som annars präglar Bournonvilledansens flöden. Baletten i tre akter gavs inalles femton gånger men rekonstruktionen blev ingen framgång.

Alla helt eller delvis bevarade baletter av Bournonville, sammanlagt ett tiotal, lämpar sig knappast för utförelse. Men något mera än vad vi hittills fått se i Sverige kan kanske väntas nå hit. Dock inte baletten med titeln Bellman eller Polskdansen på Gröna Lund. Sista gången uppfördes den för så länge sedan som 1899 och det mesta av dess koreografi har gått förlorad. Rollistan tog upp förutom Bellman namn som Ulla Winblad, Mollberg och Mowitz. Titelrollen var ett av dansaren Bournonvilles mest glansfulla mimiska partier och han framställde den både i Köpenhamn och Stockholm. Det är en idealiserad och romantiserad Bellman som Bournonville återger. Helt i tidens anda, en riktig tonträff. Det har en svensk Bellmanforskare, Lunda-professorn Anders Palm 1985 slagit fast i studien *Si Bellman dansar*. Baletten har i Palm fått en kongenial uttolkare.⁹

Betydelse i Sverige

Bournonvilles betydelse för svenskt teaterliv skall här blott antydast. Vid några gästspel i Stockholm var det baletten han företrädde men under tre obrutna verksamhetsår 1861–1864 var det som intendent – vi skulle numera säga 1:e regissör – han var knuten till teatern. Stig Tors-

Antoine Bournonville, Augustus far, målad av Per Krafft d.ä. Privat ägo.

slow och Gösta M. Bergman är svenska teaterhistoriker som ägnat Bournonvilles arbete inom teatern ett särskilt studium. De betonar att det blev inom regin och ensemblespelet som Bournonville gjorde en insats av bestående värde. Hans erfarenheter som koreograf och balettinstruktör låg till grund när han genomförde en modernare spelstil. Här har ännu en svensk operaforskare, Göran Gademan, gjort en insats, då han 1996 försvarade en avhandling om regi, spelstil och principer på Kungl. Teatern i Stockholm under Bournonvilles tid. År 1862 sattes Charles Gounods opera Faust upp för första gången. Bournonville hade några år tidigare kreerat ett eget balettverk i Köpenhamn på temat Faust. Gademans slutsats är att Bournonvilles

arbete i Stockholm blev banbrytande med effekter långt fram i tiden.¹⁰

Bournonville fick lärjungar som kunde ta vid där han slutade. Hans efterträdare på 1860-talet som regissör vid Kungl. teatern blev Ludvig Josephson. Denne fortsatte moderniseringen av uppsättningarna i Stockholm, talpjäser likaväl som operor, och förde därmed Bournonvilles verk som teaterman vidare. En av hans svenska vänner, Fredrika Bremer, har tecknat hans och hans makas porträtt redan 1849 vid ett besök i Köpenhamn. När Bournonvilles inflytande över danskonstens utveckling överhuvud skall mätas, kan den påverkan han via sin trogne elev Christian Johansson övat över stildrag inom rysk balett inte heller förbigås.¹¹

Om Bournonvilles samhällsåskådning skall fixeras, kan konstateras att han var på en gång kungatrogen och demokrat med djup social ansvarskänsla. Medmänniskornas väl och ve engagerade honom. Han var så förutseende att han inrättade en pensionsfond för dansare, en för sin tid unik åtgärd. När han närmade sig 70-årsåldern var järnvägarnas tid inne. På tre dygn for han från Köpenhamn via Tyskland till S:t Petersburg och vistades där en tid under umgänge med såväl Marius Petipa, fransmannen som var chef för baletten vid Mariinskjteatern, som med sin forne elev i Köpenhamn, stockholmarens Christian Johansson, nu ledande danspedagog. Bournonville har vittnat därom i ett av de tre banden till sina memoarer, sedan en del år även tillgängliga i engelsk översättning. Det är intressant att följa hur han upprepade gånger besöker den ryske tronföljarens danska gemål. Han för med sig hälsningar och presenter till henne från den danska kungafamiljen och förmedlar nyhe-

ter hemifrån. Den danska prinsessan Dagmar bar redan som tsarevna namnen Maria Fedorovna. (Hennes make blev senare tsar under namnet Alexander III och hon själv tsaritsa.) Det kan noteras att intresset för Bournonvilles konst vidmakthålles av det danska kungliga huset. Den 1972 avlidne Fredrik IX var en ständig besökare på teatern då Bournonvilles baletter exekverades. Hyllningsmusiken *Salut for Bournonville* spelades in av det danska hovkapellet med kungen som dirigent. Då Bournonvilles tre akters balett *Et folkesagn*, med musik av N. W. Gade och Hartmann, sattes upp på 1990-talet i Köpenhamn skedde det i nya dräkter för de medverkande som komponerats av drottning Margarethe, även hon en trägen gäst på teatern.

Inget danskt blod flöt i Augusts ådror. Modern hette som ogift Lovisa Sundberg, dotter till en tullvaktmästare i Göteborg, och var till en början hemhjälp hos fadern Antoine Bournonville.

Här är platsen för en exkurs om fadersarvets betydelse för August Bournonville. Fadern Antoine Bournonville, vars vackra porträtt utfördes av Per Krafft d.ä., var född 1760 och levde ända till 1843. Han knöts till Gustav III:s balett i Stockholm, där han var premiärdansör från 1782. I Sverige blev han uppskattad för skönhet och skicklighet, han har kallats "en sannskyldig Apollo". Hans son Augusts utseende var inte lika fördelaktigt. Antoine Bournonville flyttade 1792 till Köpenhamn, där han var verksam som dansare. Åren 1816–1823 var han chef för danska baletten. Men Antoine var till skillnad från sonen August inte någon kreativ koreograf. Han hade lärt sitt yrke i Wien och Paris. I London hade han samverkat med Jean Georges Noverre, för-

fattare 1760 till det i danshistorien banbrytande verket *Lettres sur la danse et sur les ballets* – det finns att skåda i Kungl. biblioteket i Stockholm i ett skönt bundet exemplar som tillhört Carl Gustaf Tessin. Vad Noverre introducerade var ballets d'actions, handlingsballetter. Noverres program stämmer i filosofi, känsla och hållning med encyklopedisternas verk – och rymmer därmed en politisk aspekt.

August Bournonville lärde av sin far social medkänsla, kamp för kvinnans likaberättigande och motvilja mot rasfördomar. Koreografen tar ämnen bland vanligt arbetande folk. Charlotte Bournonville, dotter till August, framhåller i sina erinringar att farfadern tog parti för franska revolutionen utom för våldsdåden. Hans kluvna hållning till Napoleon blev också sonens.¹² Enligt familjetraditionen hade Antoine sina tio bästa år i Stockholm under Gustav III:s protektion. Det blev inte utan betydelse för Augusts bokliga bildning att Antoines efterlämnade boksamling innehöll skrifter av Voltaire, Rousseau, encyklopedisternas uppslagsverk samt enligt uppgift broschyrer av Robespierre.

Vad så August Bournonvilles egna förvärvade böcker beträffar, har hans boksamling kunnat till delar rekonstrueras. Anders Palm fann librettot till den Bellmanballett, han forskade kring, just i Lunds universitetsbibliotek, ett exemplar försett med koreografens egenhändiga namnteckning. Delar av biblioteket har spritts bland familjemedlemmar. Med arkivalierna fördes också en del trycksaker till Det kgl Bibliotek. Efter att ha stått hos Charlotte Bournonville, operasångerskan, fördes en avsevärd del av ballettmästarens privatsamling till Helsingørs gymnasiebibliotek. År 1979 flyttade gymnasiet till

Espergærde. Under årens lopp och kanske särskilt vid flyttningen har ett antal volymer förkommit. K. A. Jürgensen har tagit sig an uppgiften att utarbeta en så fullständig förteckning som möjligt över vad som tillhört koreografens bibliotek, en aktningvärd prestation.¹³ I samlingen förekommer Adam Oehlenschläger, där finns H. C. Andersen, vars skrifter blivit kvar hos ättlingar. Mindre företrädd är Søren Kierkegaard. Bournonville har i ett tal hållet 1861, var till manuskriptet förvaras i Det kgl Bibliotek, berättat om personligt tankeutbyte med Kierkegaard, en portalfigur hos den profana såväl som den kristna existensialismen. Men traditionen från Oehlenschläger och Geijer bildade en effektiv barriär mot inflytandet från Kierkegaard. Från de bevarade böckerna kan goda slutsatser dras om hur beläst han var och varifrån han lät sig inspireras. Sålunda kan hans personliga utveckling som artist och koreograf rekonstrueras. Fransk skönlitteratur liksom revolutionslitteratur hör till det han gärna studerade.

August Bournonville hämtade sin hustru från Landskrona. Hon hette Helena Fredrika Håkansson. De gifte sig 1830 i Christiansborgs slottskyrka. Året före, medan han ännu var kvar i Paris, hade han fått en dotter med en fransk dansös, en dotter som han vårdade sig om vid sina återkommande besök i den franska huvudstaden.

Ibland kan man undra över till vilket land August egentligen hör, låt vara att han var född i Köpenhamn. I såväl *Dansk biografisk leksikon* som *Svenskt biografiskt lexikon* kan man läsa om honom. Det kan för övrigt inte nog betonas hur klerikal den miljö var som omgav August Bournonville och kan ha påverkat hans tänkesätt.

Hans systrar hette fru Stub, maken Stub var adjunkt i kristendom i Rønne på Bornholm, och fru Schmidt-Phiseldeck, prästfru med Själlands biskop J. P. Münster i familjebakgrunden. Hans svenske svåger Carl Magnus Håkansson var komminister i Lunds stift. En vän till honom under stockholmsvistelser var den värtalige pastor primarius Abraham Pettersson som medverkat redan vid makarnas bröllop i Köpenhamn. Han var då kyrkoherde i Landskrona.

Expanderande forskning

Forskningen kring Bournonville har länge expanderat i Danmark. I en folder från handskriftsavdelningen vid Det kgl Bibliotek anges de förnämsta arkiven efter enskilda personer som förvaras där vara de efter Andersen, Kierkegaard, naturforskaren H. C. Ørsted och August Bournonville. År 1998 gavs som särskild volym i bokform ut vad som på danska benämns registraturret över de Bournonvilleska papperen i Det kgl Bibliotek. En eminent fackman är den redan nämnde forskningsbibliotekarien K. A. Jürgensen. Med tjänstledighet från biblioteket var han under en tid balettchef vid La Scala i Milano. År 2000 öppnades, som den andra i ordningen i Den svarta Diamanten, det nya bibliotekshuset, en utställning på temat *Europaeren Bournonville*. En utförlig katalog över utställningen som visar en modern, politiskt intresserad europé, producerades av Jürgensen.

Namnet Bournonville behöver inte uttalas på franskt vis, i stället gärna med betoning på första stavelsen – det är familjeuttalet. Bournonville var en pater familias och en god kristen. Dottern Charlotte blev en ansedd operasångerska, med

engagemang både i Köpenhamn och Stockholm. Hennes röst beskrivs som vacker men på scenen, och kanske även privat, var hon föga tilldragande. På äldre dar gav hon ut teaterhistoriskt värdefulla memoarer. En annan dotter blev maka till en sjöofficer. En tredje förblev ogift. Hon var lärare med socialistiska sympatier. Augusta, slutligen, for till Paris för att som det enda av barnen utbilda sig till dansare men kom hem igen, förskräckt över den låga moralen, och blev dansk kyrkoherdefru. Hennes son generalen August Tuxen, August efter morfar, är en historisk personlighet och den som gjort en avgörande insats till vården av August Bournonvilles eftermäle. August Tuxen var dansk överbefälhavare under ett år av första världskriget. Han blev hedersdoktor i filosofiska fakulteten i Lund 1918 för militärhistoriskt författarskap – promotionen det året formades till en nordisk högtid. Det var denne Tuxen som tog hand om balettmästarens efterlämnade arkiv och förde det till Det kgl Bibliotek. Tuxen var en franskt skolad militär men en sträng lutheran.¹⁴

Så något om August Bournonvilles son Edmond. Han föddes 1846, utbildade sig till läkare i Köpenhamn men skaffade sig under faderns medverkan svensk legitimation och dog som praktiserande läkare i Ystad 1904. Återstår att nämna om dennes båda barn, August Bournonvilles svenska barnbarn. Ystads gamle apotekare Paul Bournonville dog 90-årig 1977. Han bedrev värdefulla forskningar i släktens historia, publicerade både på svenskt och danskt håll.¹⁵ Hans syster fröken Eva Bournonville bodde i Stockholm, verksam med språklig kompetens i affärlivet. Om somrarna höll hon till i Fredensborg som länge varit familjens fasta punkt. Där

bodde såväl Antoine som August på äldre dagar. Då hon gick ur tiden 1981 var hon 106 år gammal. Dödsfallet blev mycket omskrivet i den danska pressen. De Bournonvilleska familjegravarna finns på Asminderøds lantkyrkogård, en kilometer ut från Fredensborg.

År 1874 hade vännen H. C. Andersen tillfälle att göra Bournonville en tjänst, då han rekommenderade honom till det Anckerska legatet, egentligen en litterär utmärkelse, något som gjorde stipendiet dubbelt åtråvärt för balettdiktaren. Ebbe Mørk, en dansk kritiker, medarbetare i *Politiken*, har nyligen lagt märke till att Bournonville inte återgäldade Andersens generositet. Då förslag samma år väcktes om att Andersens staty skulle resas i Kongens Have, avstyrkte Bournonville. Ännu levande personer borde inte utmärkas på sådant sätt.¹⁶

Ursprungligen drog August Bournonville till Paris för att utveckla och slipa sin dansteknik. Hans begränsning som dansare är känd: han

hade svårigheter med piruetterna, något som kan avläsas i hans koreografi. Piruetter är förhållandevis ovanliga. Språng och livliga rörelser behärskade han bättre än långsamma partier och det har satt spår i koreografin. Samma år som Bournonville drog sig tillbaka som dansare gav han en karaktäristik av sig själv, av sin särprägel som skapande konstnär. Hans självbild är pompös. När han arbetade i Stockholm var en bruten svenska hans språk:¹⁷

”Der gives Dandsere, der hver for sig besidde større Aplomb, Élévation og Pirouette-færdighed, der udføre Characterdandse med en højere Grad af Eiendommelighed, men neppe Nogen, der forenede flere af Dandsens Egenskaber og besad en større Mangfoldighed end netop jeg. Jeg dandsede med mandigt Liv, mit Lune og min Energi har paa alle Theatre gjort det samme Indtryk. Jeg stemte Tilskuerne till Glæde, og, inden de beundrede mig, maatte de holde af mig.”

Noter

1. En historik *August Bournonville* med talrika citat ur koreografens brev och dagböcker har till 200-årsjubileet 2005 presenterats av en dansk rättshistoriker, Ditlev Tamm, professor vid Köpenhamns universitet.
2. Erik Aschengreen, *Farlige Sylfider*, Khvn, 1975, och *Ballettens Digter*, Khvn 1977.
3. Elsebeth Aasted, *Sylfide og Heks*. Århus 1996.
4. Bjarne Jørnæs, *Billedhuggeren og Balletmesteren*. Khvn, Thorvaldsens Museum 1992.
5. Anna Hamilton-Geete, *I solnedgängen*. 3. saml. 1912.
6. Jfr *Drømmen om Italien*. Sthlm, Nationalmuseum, 2004. Se även August Bournonville, *My dearly beloved Wife! Letters from France and Italy 1841*. Introd. and annot. by Knud Arne Jürgensen. Transl. from the Danish. London 2005.
7. Elsa Marianne von Rosen, *Inte bara en dans på rosor*. Sthlm 2000.
8. Villy Sørensen, "Thrymsqviden – Bournonvilles nordiske mytologi", i *Bournonville: Tradition – rekonstruktion*. Khvn 1989.
9. I: Anders Palm, *Möten mellan konstarter*. Sthlm 1985.
10. Göran Gademan, *Realismen på Operan*. Sthlm 1996.
11. Åke Lilliestam, "Ludvig Josephsons iakttagelser av August Bournonville och Christian Johanson", *Personhistorisk tidskrift* 1979.
12. Charlotte Bournonville, *Erindringer fra hjemmet og fra scenen*. Khvn 1903.
13. Knud Arne Jürgensen, *Ballettmesterens bibliotek*. Fund og forskning i Det kgl Biblioteks samlinger, bd 33, 1994.
14. Ole A. Hedegaard, *A. P. Tuxen. Militärhistoriker og æresdoktor*. Khvn 1982.
15. Artiklar av Paul Bournonville i *Personhistorisk tidskrift* 1924 och *Personhistorisk Tidsskrift* 1935 och 1937.
16. Ebbe Mørk, "The golden child and the proletarian", i *Of another World. Festschrift to Erik Aschengreen*. Copenhagen 2002. Se även *Digterens og Ballettmesterens luner. H. C. Andersens og August Bournonvilles brevvæksling*. Udg. med indl. og kommentar af Knud Arne Jürgensen. Khvn 2005.
17. Temat om Aug. Bournonvilles religiositet dryftades av artikelförf. i föredrag inför Dansmusei Vänner på Dansmuseet i Sthlm i maj 2005.

MATS SVEGFORS

Dag Hammarskjöld. Den förste moderne svensken.

Stockholm: Norstedts, 2005. 342 s., inb., illustr., personreg.

Om Kierkegaard är "Le Grand Danois" så är Dag Hammarskjöld "Le Grand Suédois". Hammarskjöld är alltid aktuell för många människor och framför allt på många olika sätt. Minnet av Dag Hammarskjölds död och hans begravning i Uppsala lever fortfarande. Färre minns kanske hans familjs ibland kontroversiella insatser i samhällslivet (fadern Hjalmar var om-diskuterad statsminister under första världskriget). Dag Hammarskjöld var genom fadern och de äldre bröderna på sätt och vis född in i ämbetsmannarollen. Denna roll var någonting som Hammarskjöld kontinuerligt skulle utveckla och grubbla över. Landshövdingen i Västmanland Mats Svegfors, tillika f.d. chefredaktör för *Svenska Dagbladet*, har skrivit en biografi över landshövdingasonen Dag som var påtänkt till posten som landshövding i Uppsala. Det är inte bara på detta sätt som det finns likheter mellan författaren och Hammarskjöld utan Svegfors identifierar sig mycket tydligt med huvudpersonens värdegrund. Biografen fokuserar nämligen inte på Hammarskjölds ämbetsmannakarriär, och inte heller på hans gärning som FN:s generalsekreterare, utan snarare på hans gudstro och värderingar. Värdegrunden är givetvis en del av ämbetsmannens liv och karriär och därför berör författaren också Hammarskjölds yrkesliv, även om det inte står i centrum för biografen.

Undertiteln "Den förste moderne svensken" är dock någonting som förbryllar, speciellt när man som läsare börjat brottas med teologer som Thomas a

Kempis, Mäster Eckhart och Johannes av Korset. Ingen av dessa är särskilt närvarande hos en vanlig sekulariserad människa idag men utgör rottrådar i Hammarskjölds tänkande. Därför är det inledningsvis svårt att förstå begreppet modern i detta fall. Vari låg det moderna i att ha en värdegrund baserad på medeltida teologi? I och för sig kan man hävda att den judeo-kristna traditionen helt och hållet präglar allas vår syn på omvärlden, även om detta i många fall är omedvetet. Exempelvis finns uppfattningen att även ateister baserar sin hållning på en i grunden kristen tradition. Grundfrågan blir då huruvida man ser kristendomen som kultur eller som ideologi, alternativt som både och.

"Den förste moderne svensken" betyder utifrån författarens synsätt "den förste svensken med ett modernt gudsbegrepp", eller "den förste svensken som var kristen på ett modernt sätt". Ytterligare en tolkning är att Dag Hammarskjöld var en modern ämbetsman som i detta lyckades inbegripa en modern kristen tolkning baserad på medeltida teologi. Den viktigaste punkten i Svegfors tankegång är dock det moderna gudsbegreppet: en personlig gudsupplevelse utanför den normala kyrkans ramar och dogmer. Den individuella tillvändelsen till Kristus utgör på sätt och vis en modern gudstro och har sitt tydliga arv i lutheranismen. Detta trots att Hammarskjölds främste inspiratör Mäster Eckhart levde i skiftet mellan 1200-tal och 1300-tal. Utifrån resonemanget kan man dra slutsatsen att Svegfors menar att den moderna människan är den som omfattar en modern gudstro. En mer traditionell hållning till begreppet modern är att den moderna människan inte omfattar något guds-begrepp alls utan istället är helt sekulär, eller till och med ateist.

Författarens användning av begreppet modern kan ifrågasättas utifrån flera olika perspektiv. En mer traditionell tolkning av begreppet modern är att det mo-

dena samhället växt fram ur det kristna på väg mot det sekulära. Det sekulära blir således både ett "slutstadium" för det moderna samhället och samtidigt vägen dit. Detta resonemang bygger på tanken att den sekulära människan är den som ifrågasätter traditionella dogmer. Författaren håller sannolikt med om grundtanken i och med att det moderna är någonting som hela tiden omskapas. Modern är någonting som flyttar sig framåt längs en tidsaxel. Det som var modernt 1920 ter sig förlegat idag även om samtiden 1920 upplevde sin tid som modern. Således är begreppet modern inte statiskt. Trots detta är det historiska begreppet modern tydligt och statiskt, den moderna periodens början och det moderna samhällets uppkomst är tidsfästa. Mats Svegfors uppfattning om det moderna samhället är på så sätt motsatt den historiska traditionen att se på det moderna. Samtidigt är givetvis den historiska traditionen ingenting annat än en konstruktion utifrån den nära samtidens syn. Även om det förhåller sig så, är det oklart hur och på vilket sätt modern gudstro och religion spelar in i den moderna människans förhållande till sin omvärld.

Mats Svegfors biografi riktar onekligen ljuset mot rent existentiella frågor, om hur vi skall se på vårt samhälle och vår samtid. Det finns faktiskt en poäng med Svegfors tolkning av det moderna och att detta kanske inte är så sekulariserat som vi tror. Andlighet är vanligt förekommande, ett exempel på detta är samtidens tilltro till astronomi och horoskop, en ovetenskaplig och åtminstone halvt andlig tro. Vad författaren egentligen menar med "den förste moderne svensken" är den som först gick in i det eftermoderna samhället. Den värld vi lever i är för Svegfors en sekulär parentes vilket därmed klargör hur han ser på Hammarskjöld och det moderna. Författaren är också i gott sällskap omkring denna tanke då kardinal Ratzinger, numera påve Benedictus XVI, uttryckt exakt samma tankegång.¹

Svegfors identifierar dock samtiden och det kommande moderna samhället helt med kristendomen, något som är ett problem. Ett exempel på detta är New Age-kulturen som onekligen är andlig, delvis modern och inte alls lik någon kristen dogm. Frågan är dock om nyandligheten skall ses som modern eller atavistisk. I och för sig är Hammarskjölds gudsbegrepp ingenting som liknar New Age-rörelsens på något sätt. Det finns dock många olika tolkningar av vad som är det moderna och hur detta har utvecklats, utvecklas och kommer att utvecklas.

En mycket relevant fråga som ställs av Mats Svegfors rör värdegrunden. Presentationen av Dag Hammarskjölds värdegrund ger oss en bild av vad han trodde på. Detta är centralt i och med att ämbetsmän styr mycket av våra liv och då är det onekligen viktigt att förstå utifrån vilka värderingar detta sker. Inte minst är detta viktigt i en organisation som FN som har stort inflytande, men vars viktigaste uppgift kanske är att lyfta moraliska frågor om rätt och fel. Det är generalsekreterarens uppgift att föra samvetets talan mot makten. Men värdegrunden påverkas av många olika faktorer omkring oss. Exempelvis styrs en ämbetsman av myndighetens förordningar som faktiskt kan vara motsatta ämbetsmannens egen värdegrund. I detta fall är det förordningen som gäller. Således är det svårt att säga vilken roll personens egen värdegrund har i alla lägen och så är det även i fallet Dag Hammarskjöld. Det är svårt att se hur Hammarskjölds tro och värderingar påverkade FN, även om hans självbild som generalsekreterare påverkades av värdegrunden. Detta av två skäl: För det första leder Hammarskjölds hjältestatus till att bilden av honom lätt blir tendensiös, genom att han är den ende generalsekreteraren som "stupat på sin post". För det andra styrs FN av ett koteri stormakter vars politiska agendor bakbinder en idealistisk generalsekreterare.

Ett generellt omdöme är att Mats Svegfors biografi är givande, främst genom att man som läsare tvingas brottas med högst existentiella frågor om livet, tron och framtiden. Inte minst blir tankarna på vad det moderna är oerhört intressanta genom att Svegfors sätter fingret på att det moderna är någonting konstruerat och föränderligt. Dessutom lyfter författaren frågan om värdegrunden och vilken offentlig roll denna har. Bör exempelvis vi som medborgare veta vad våra folkvalda och myndighetspersoner verkligen tror på? Svaret måste bli jakande i och med att en persons grundläggande värderingar styr dennes agerande.

När Svegfors brottas med dessa existentiella frågor är han på många sätt oerhört kunnig och insatt. Samtidigt finns det flera olika passager, särskilt i slutet av biografin, där hans tolkningar måste ifrågasättas. Exempelvis lyfter han fram bristen på en övernationell nationalism i Kongo, den fråga som upptog Hammarskjöld vid dennes död. Den nationella allians som funnits, riktad mot kolonialmakten Belgien, bröts ned omgående efter självständigheten. I och för sig har Svegfors rätt i att det inte fanns någon statsnationalism i Kongo, men istället fanns det en mängd olika etniska nationalismen. Detta var en av anledningarna till att Kongo bröts sönder. Författaren är dock mindre tydlig gällande den kanske viktigaste anledningen till att Kongo föll samman, nämligen stormaktspolitik i det kalla krigets skugga. En annan punkt som måste lyftas fram är Svegfors bild av vad som egentligen utgör en nationalstat. I författarens ögon är Storbritannien den typiska nationalstaten, vilket faktiskt ter sig märkligt. Storbritannien vars egentliga namn är *United Kingdom of Great Britain* där ordet "united" förklarar vad det hela handlar om. Unionen mellan de tidigare självständiga nationerna Skottland och England innebär att Storbritannien faktiskt inte är en typisk nationalstat. Det finns

många bättre exempel på nationalstater, inte minst i Norden. Det som dock är viktigt att invända mot är att det egentligen inte existerar några typiska nationalstater, på grund av att alla stater innehåller minoriteter och flera nationer.

Trots dessa invändningar mot författarens tolkningar av historien och historiska begrepp är biografin över Dag Hammarskjöld en givande existentiell frågeväckare. Som läsare är man inte alltid enig med Svegfors i hans tolkningar, men det är själva tankegångarna som läsandet startar, som är det viktiga.

Not

1. Diskussionen om påvens syn på sekularismen är hämtad från Jayne Svenungssons understreckare "Det sekulära Europa vilar på andlig grund", *Svenska Dagbladet* den 7 september 2005.

Fredrik Eriksson

Johan Ternströms levnadsminnen.

Utgivning, inledning och kommentar:
Owe Samuelsson.

Lund: Lunds universitets kyrkohistoriska arkiv, 2004. I serien Meddelanden från Kyrkohistoriska arkivet i Lund. 289 s., hft., personreg.

"Mitt lefnadslopp har varit så skiftesrikt, så prövningsfullt och beledsagadt med så många bevis på Guds nådig omvårdnad, att deraf väl torde vara något för andra att lära."

Så skriver prästen Johan Ternström i sina levnadsminnen. Ternström, född år 1803 i Hoby socken i Blekinge, har nedskrivit sina minnen som en vägled-

ning för senare tiders trosbröder. Han förklarar i första kapitlet, att han beslutat sig för att inte romanisera eftersom detta skulle beröva texten friskhet och en möjlighet att beröra. I sin självbiografi verkar han också för egen del göra ett slags bokslut över sitt liv. Förnöjsamt och med en viss stolthet blickar han tillbaka på vad han upplevt, och minnesbilderna är klara och detaljrika.

Ternström var yngst av sju barn, och han berättar med ömsinhet om föräldrarna som strävade efter att få honom prästvigd och om den fattiga barndoms-tiden. Som vuxen ser han hur Guds hand vakade över honom under barndomsåren, och han berättar hur han klarar sig genom flera svåra sjukdomar och olycksfall som späd gosse. Ternström växte upp om-given av de gamla folksägnera, och med barnets hudlöshet verkar han ha sugit åt sig det som berättats. Ternström berättar om hur han som barn under bärplockning fick höra Näcken spela och att han också mötte en trollpacka. Författaren, som gärna vill se sig som en representant för den nya tiden, anser att hans upplevelser bevisar att den gamla och illa beryktade övertron dock inte helt kan sakna grund. Han vill i "folktroväsen" se tidsbundna manifestationer av mörksens makter. Ternström vill se sig själv som rationell och beskriver sig inte gärna som vidskeplig. Han är ett bra exempel på en människa, som delvis präglats av 1700-talets upplysningstankar men som ändå från barndomens bondesamhälle är påverkad av den folkliga mystiken.

Prästyrket utövade tidigt en stark dragningskraft på unge Ternström, men hans föräldrar saknade medel att bekosta pojkens utbildning. Hans mor lärde honom dock tidigt att läsa. Hon var en så skicklig lärarinna, att grannarna sände sina barn att undervisas hos henne. Hon skötte läsinläringen samtidigt som hon arbetade vid spinnrocken, berättar Ternström.

Han gick senare i byskola förestådd av en "supig knekt" som Ternström inte verkar ha haft särskilt höga tankar om. Författaren berättar hur han av läshunger lånade upp byns böcker. Hans föräldrar ägde en Bibel, något som Ternström faktiskt beskriver som ovanligt. Man ska tidigt ha upptäckt hans begåvning, och han skriver att hans far inte använde honom till något grovarbete utan gav honom tid att förkovra sig.

Efter konfirmationen fick den kunskapsstörstande ynglingen äntligen möjlighet till mera formella studier. År 1818 togs pojken in på försök i Wexiö trivialskola. Ternström berättar från skoltiden om skolgumman Madam Julander, en vänlig kvinna som mot betalning inkvarterade skolpojkar under terminstid. Hon väckte eleverna, när de försov sig med specialuttrycket "Upp nu i susamuddar". Författaren omtalar hur denna dam, som inte kunde skriva eller räkna, hade kommit på ett sätt att hålla reda på de inneboendes skulder. Hon ritade cirklar på skafferidörren, och olika ifyllda cirklar stod för olika summor.

Ternström använder här och var levnadsbiografin som anledning att uttala sig om situationen i sin samtid. Om sin ungdoms skolgång skriver han: "Åt naturvetenskaperna, i hvilka otron ofta söker och finner sin näring, inrymdes högsätet lika litet som åt de moderna språken." Det framgår tydligt, att Ternström ansåg att skolan utvecklats åt fel håll sedan hans egen tid. Han menar, att senare tiders lärjungar fått läsa för många ämnen och inte fick koncentrera sig. Ternström levde under en tid, då lärosätena började gå från att vara enbart prästutbildningar till att lägga större vikt vid sekulära ämnen, något han vände sig mot. Sockenbibliotek inrättades under den senare delen av Ternströms liv, vilket han beklagar saknades under hans egen uppväxt.

På sex och ett halvt år gick Ternström genom läroverket. Skoltiden var fattig, men han skriver att denna

period förmodligen var den nöjsammaste i hans liv. År 1823 blev ynglingen uppflyttad till gymnasiet. Ternström är sträng i sin bedömning av lärarna på detta stadium och säger att de saknade förmåga att undervisa och i många fall var för gamla. Framförallt en lektor Heurlin beskrivs beskt som en pedagog som i yngre dagar varit en bra lärare men som under Ternströms tid använde lektionerna till att berätta befängda historier och gräla på translaterna – eleverna.

År 1824 lämnade Ternström Wexiö gymnasium och skrevs samma år in vid Lunds universitet. Ternström berättar, att han under gymnasieåren försörjt sig bland annat genom att arbeta som informator. Arbetet verkar enligt honom själv dock illa passat hans temperament. Han skriver, att även om han tyckte om barn kunde han ha obilliga krav och vara hård något som han ogillade hos sig själv. Därför valde han att inte arbeta som informator under första året vid universitetet. Han skaffade sig istället pengar genom "att predika för offer". Studenter predikade och bad efteråt om bidrag till studierna som "offer". På detta sätt fick Ternström ihop till det nödvändigaste. Under tiden i Lund råkade den alltid kompromisslöse Ternström hamna i konflikt med flera lärare. Han lämnade Lund under en period för att i stället leva i Stockholm, men återkom 1827 och prästvigdes i Lund. Biskopen ställde sig mycket negativ till Ternström och ville först inte viga honom, men blev slutligen övertalad.

Åren 1828–1829 var den unge prästen huspredikant och informator på Svärta. Han undervisade de två små söner till en ateistisk överste, vilken var mycket världsligt lagd. Ternström fick här slipa sina argument mot den munvige mannen, som gärna skiftade hugg med sönerns informator.

Under sitt fortsatta liv var Ternström verksam på många orter. Hans kompromisslöshet tolkades ibland som bigotteri, och han hänades i smådesskrifter och

stötte sig med kollegor. Han skaffade sig ett namn som predikant. Han visade ibland hårdhet, till exempel genom att inte ge nattvarden åt en sjuk människa som inte visat sig ångerfull, men kunde också visa empati. Han ingrep i en hustrumisshandel och slog till mannen och förmådde efteråt denne att sluta med drickandet.

Ternström är kritisk till många saker i det moderna samhället såsom den i hans tycke överdrivna mildheten mot brottslingar. Han kan inte förstå, att någon eftertänksam människa kan vara emot dödsstraff. Han förstår inte människor som hyllar humanismen, eftersom "mänsklighet" i hans ögon inte är något att vara stolt över.

Ternström var predikant, författare, religionsfilosof och i någon mån politiker. Han var konsekvent protestant, även om han ansåg att Luthers överlämnande av den kyrkliga makten till kungen var ett stort misstag. Utgivaren Owe Samuelson beskriver i sitt förord Ternström som en man av "hårt och kvistigt virke". Beskrivningen tycks träffande. Ternström var modig, intelligent och konsekvent samtidigt som många av hans åsikter i dag tycks hårda och rent av fanatiska. Hans minnesanteckningar förmedlar ett spännande stycke svensk kyrkohistoria och ett fascinerande levnadsöde.

Amanda Hägerstrand

INGMAR LUNDKVIST

**Kulturprosten. Torsten Fogelqvist som DN-publ-
cist och folkbildare.**

Stockholm: Carlssons, 2005.

375 s., personreg.

Ingmar Lundkvists doktorsavhandling med den väl-
funna titeln *Kulturprosten* presenteras av författaren
som en intellektuell biografi. Lundkvist är till utbild-
ningen idé- och lärdomshistoriker. Avhandlingen la-
des fram vid Lunds universitet. Han påminner om
hur sällsynt det blivit inom humaniora att ett verk om
en enskild livsgärning presenteras som akademisk av-
handling. För ämnesvalet argumenterar Lundkvist i
en introduktion. Den väldisponerade avhandlingen
koncentreras till vissa teman: Prästsonen och Verdandis-
ten, Folkhögskoleläraren, Tidningsmannen, Kul-
turkritikern, Psalmkännaren och Antinazisten. En
del upprepningar förefaller vara oundvikliga med
denna plan.

Åtskilligt har under årens lopp hunnit skrivas om
Fogelqvist. Avhandlingen är refererande och rymmer
kanske inte så många nyheter. Nils Ahnlund behand-
lade honom i sitt inträdestal i Svenska Akademien
1941 och Alvar Wallinder har sammanfattat egna
forskningar kring honom i *Svenskt biografiskt lexikon*
1966. Erik Hjalmar Linder hör till dem som fixerat
hans position inom litteraturhistorien och Alf Ahl-
berg har flera gånger sysselsatt sig med sin företrädare
som rektor på Brunnsvik. Fogelqvist som tidnings-
man har inspirerat Jarl Torbacke till några pregnanta
formuleringar i sina presshistoriker och Mats Jansson
har skärskådat hans hållning till den litterära moder-
nismen i en studie.

Torsten Fogelqvist levde mellan 1880 och 1941.
Till de yttre konturerna av hans liv hör att han var av

prästfamilj från Norrköping. Vid 22 års ålder blev han
fil. kand. i Uppsala. Han anslöt sig till den liberala
studentföreningen Verdandi, där han snart blev en
förgrundsfigur. Efter några år knöts han till Brunnsviks
folkhögskola och på 1910-talet var han skolans
föreståndare. Fogelqvist hade lätt för att skriva. Han
lämnade skolan för att bli huvudredaktör för *Afton-
tidningen*, ett liberalt organ som på grund av dålig
lönsamhet inom kort lades ner. Då knöts han till *Da-
gens Nyheter* och var under flera år på 1920-talet tid-
ningens främste medarbetare. På 1930-talet mattades
han men stod kvar vid tidningen. Redan 1927 blev
han hedersdoktor i Uppsala och 1931 togs han upp i
Svenska Akademien som Erik Axel Karlfeldts efter-
trädare. Nya betydelsefulla uppgifter väntade honom,
dels vid tillkomsten av 1937 års psalmbok, dels som
motståndsmän inom opinionsbildningen mot tidens
våldsläror.

Två gånger var Fogelqvist gift. Första hustrun
Alice var född Ringborg, dotter av en hotelldirektör i
Norrköping som såg dotterns giftermål som en mes-
allians. Andra maken Cecilia, efter skilsmässa, var av
adlig börd, syster till Christian Günther som blev
hans vän – intresset för hästsport och totalisatorspel
kan ha förenat dem. Men då Fogelqvist dog var
Günther utrikesminister och deras åsikter om Fin-
landspolitiken hade gått isär.

Vad gäller livsåskådning liksom hållning till poli-
tiska frågor var Fogelqvist förvisso eklektiker. Några
dominerande linjer kan ändå urskiljas. Personlighets-
begreppet intog hos Fogelqvist en central plats. Upp-
levelser av andens stormän präglade honom och det
var deras prestationer han som folkbildare och som
publicist ville sprida kännedom om. Fogelqvists fader
prosten synes ha varit en allvarsman. Det mesta var
förbjudet: "Han tillät inte stim och stoj, hoppa hage
på gården, gå på styltor eller spela krocket, och
Torsten fick inte gå på dans och teater." Tiden i Upp-

Recensioner

sala och inom Verdandi blev en frigörelse. Så småningom blev han för en period redaktör för *Verdandis Småskrifter*, skriftserien som med början 1888 kom att ta upp över femhundra nummer i kort format och avsevärt inverkat på svensk folkbildning.

Som ung beklädde Fogelqvist posten som studentkårsordförande i Uppsala. På 1920-talet var han något år vice ordförande i Publicistklubben. Svårare är det att tänka sig honom som kommunalordförande i Ludvika landsförsamling, ett uppdrag han annars bestred under en del av åren vid Brunnsvik. Som föreståndare där arbetade Fogelqvist efter samma linjer som Karl-Erik Forsslund bland företrädarna och Alf Ahlberg bland dem som kom efter. Rickard Sandler och Yngve Hugo var mera samhällsorienterade.

Kultursidorna i *Dagens Nyheter* växte i omfattning och blev betydelsefullare under Fogelqvists egid. Även andra tidningar påverkades och det kulturella stoffet byggdes ut under 1920-talet. På 1930-talet började Fogelqvist känna sig, som Lundkvist uttrycker det, utskriven. Han fortsatte medarbeta i *Dagens Nyheter*, fast inte lika flitigt. I stället tog psalmboksarbetet och verksamheten inom Akademien upp mera av hans tid. Som kristen kan han möjligen betecknas från 1930-talet, inte tidigare.

Både det politiska skriftställarsällskapet och talrika reseberättelser från Europas kulturella centra samlades efter hand. Även postumt kom en del artiklar ut i bokform. Fogelqvists första skrift handlade om Henrik Ibsen, vars författarskap blev viktigt då hans egna åsikter byggdes upp. Dalaskalderna Dan Andersson och Karlfeldt stod honom nära och han vårdade sig om deras eftermäle. Kort efter Karlfeldts död ställde han färdig en bok om den bortgångne vännen. En ny, utvidgad upplaga av boken kom nio år senare och hör till det som blivit bestående inom författarskapet.

Under tiden som akademiledamot gav hans ord utslag då Pearl Buck 1938 fick Nobelpriset i litteratur.

Mera framsynt var han när han förespråkade Hermann Hesses kandidatur till priset. Men utmärkelsen till denne dröjde till tiden efter Fogelqvists bortgång.

Tillkomsten av psalmboken 1937 föregicks av fyra kommittéers arbete. I de två sista, vars insatser blev avgörande för resultatet, kallades Fogelqvist in som medlem. Hans bohemiska livsstil som tidningsman hindrade inte de dåtida ecklesiastikministrarna ur skilda politiska läger, Tor Andrae och Arthur Engberg, från att anlita honom. Ett konservativt drag hos Fogelqvist bröt sig ibland mot hans liberala grundåskådning och gjorde hans ståndpunkter i samhällsfrågor diffusa. Här kom han till sin rätt. Arvet från J. O. Wallin togs tillvara på ett pietetsfullt och förutseende sätt. Han stod sida vid sida med den hymnologiskt initierade Emil Liedgren men tycks ha haft mindre till övers för dennes egna psalmer. Under Fogelqvists protester togs läsarpsalmen Morgon ibland fjällen, översatt av Betty Ehrenborg-Posse, in i psalmboken. Psalmboksarbetet gav plats för en monografi hos Akademien om psalmisten Samuel Hedborn.

Liksom talrika andra som på 1920-talet skrev om kultur eller politik kunde Fogelqvist undslippa sig några förstående ord om Mussolini. Hans demokratiska patos var annars tidigt utbildat. Det präglade hans insatser som folkbildare, som turnerande föreläsare eller som ansvarig vid folkhögskolan. Beundran för de banbrytande inom tankelivet kännetecknade visserligen länge hans personlighetstänkande. Men under trycket av världshändelserna lade han på senare år ökad vikt vid den vanliga människan i sina omsorger. Även kvinnornas talan fördes. Hans motvilja mot utslagen av antisemitism kunde ibland, som Lundkvist visar, kompliceras genom hans fosterländskhet. Men det europeiska kulturlivet hade berikats genom gestalter som Baruch Spinoza, Felix Mendelssohn-Bartholdy och Walther Rathenau, en omständighet

som blev avgörande för Fogelqvists hållning till judarna. Lundkvists iakttagelse är här träffande.

Som essäist och reseskildrare nådde Torsten Fogelqvist en läsekrets. På 1930-talet ansåg han sig dock ha fått minskat gehör. Betecknande är en boktitel från 1933: *Om någon vill höra på*. Med sina tidigt intagna positioner som kulturidealist var han inte längre i takt med tiden. Redan i början av 1920-talet fann han – travesterande Karlfeldt – fem farliga f som hotade bildning och kultur: Fotbollen, filmen, fox-troten, farisékulturen och framkomlingsbegäret. De båda senare avsåg överklassmanér och karriärlystnad. För naturvetenskap och teknik hyste han föga förståelse. Betecknande för honom var hans tvekan inför Stockholmsutställningen 1930. Han delade inte de förväntningar tillskyndarna ställde på framtiden. Hans kulturkonservatism hindrade honom ändå inte från att liksom sin idol Karlfeldt gå på bio och se Chaplin.

Åke Lilliestam

Sveriges medeltida personnamn. Häfte 14.
Holmger–Ingeborgh.

Uppsala: Språk- och folkminnesinstitutet, 2004.

Nyligen utkom häfte 14 av personnamnsordboken *Sveriges medeltida personnamn* (SMP), omfattande namnen *Holmger* till och med (delar av) *Ingeborgh*. Häftet har producerats av huvudredaktören Anita Eldblad, redaktörerna Christina Allard och Agneta Sundström samt forskningschefen Eva Brylla. De tre redaktörerna har arbetat på ordboken i snart femton år, en kontinuitet som borgar för att detta häfte har samma jämna och höga kvalitet som hittills kännetecknat verket.

Ordboken bygger på de samlingar som från 1947 på Ivar Modéers initiativ hopbragts genom Kungliga Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien och dess dåvarande personnamnskommitté¹, men beläggsamlingarna kompletteras hela tiden i takt med att nytt källmaterial kommer i dagen eller att äldre källmaterial bearbetas på nytt. Dessutom uppdateras referenserna till källutgåvor och sekundärlitteratur kontinuerligt. Utgivningsarbetet inleddes år 1967, varefter häftena utkommit med i genomsnitt ett par, tre års mellanrum. Numer ingår ordboksredaktionen i Namnavdelningen i Språk- och folkminnesinstitutet (SOFI).

Häftena har recenserats fortlöpande, framför allt i ämnestidskriften *Studia antroponymica scandinavica*, men även i *Namn och Bygd*, *Fornvännen* och i denna tidskrift (PHT). Tidigare recensenter har överlag poängterat det stora värdet av ett referensverk av detta slag, vilket naturligtvis inte utesluter att man också haft en del att anmärka på. Det har sålunda beklagats att arbetet går för långsamt, att namnbelägg från runinskrifterna inte medtagits, att namn från de gamla norska och danska områdena, liksom namn på i Sverige verksamma men ursprungligen utländska namnbärare, medtagits. Man har också diskuterat artiklarnas uppställning (form- och beläggregdoisning), bland annat med utgångspunkt i den "eviga" frågan om verket främst riktar sig till språkmän eller till historiker. När nu arbetet kommit in på bokstaven I, och alltså närmar sig alfabetets mitt, finns det enligt min mening knappast längre något skäl att diskutera sådana övergripande principer för ordbokens räckvidd och utformning. För att SMP även i fortsättningen skall fungera som ett enhetligt verk är det viktigt att i stort sett samma principer tillämpas genomgående.

En uppstramning av urvalsprinciperna för beläggregdoisningen har dock införts från och med häfte 14.

Här redogörs dock inte för detaljerna i denna förändring, utan man hänvisar i stället framåt till inledningen till följande band. På ordbokens hemsida (nå via www.sofi.se) presenteras emellertid de viktigaste skillnaderna. Grundprincipen är densamma som tidigare. Man skiljer alltså mellan 1) fullständig redovisning av både namnbärare och belägg, 2) fullständig redovisning av namnbärare, urval av belägg och 3) urval av både namnbärare och belägg. Vilken av dessa urvalsprinciper som tillämpats anges efter beläggredovisningen i varje namnartikel med hjälp av tre olika symboler. För kategori 1 (fullständig redovisning) gäller enligt de nya principerna att man tar med avskriftsbelägg endast om de har särskilt intresse. För kategori 2 drar man en gräns vid år 1450, på så sätt att redovisningen av belägg fram till detta år avser att vara i stort sett fullständig, medan nya namnbärare efter detta år redovisas med endast ett originalbelägg.

För den personhistoriskt intresserade forskaren, som kanske vill finna så många belägg som möjligt på en viss namnbärare, eller som vill veta om en viss person är belagd låt oss säga efter ett visst årtal, innebär naturligtvis åtstramningen en nackdel. Men beläggredovisningen var inte heller tidigare komplett, och dessutom har redaktionen nu ambitionen att göra det fullständiga materialet tillgängligt via sin hemsida, om än i obearbetad form. I vilken mån denna påbörjade anpassning till dagens digitala verklighet i framtiden kommer att leda till ytterligare begränsningar av den tryckta utgåvan återstår att se. Personligen hoppas jag att så inte kommer att ske, utan att ordboken, när den en gång fullbordas, skall se ut ungefär som den gör idag.

Jag vill verkligen understryka att SMP har ett mycket stort värde för alla medeltidsforskare. Den svårighet som ligger i att skriva för både filologer och historiker (i den mån denna gränslinje är så fast) har man löst på ett mycket tillfredsställande sätt. En

starkt bidragande orsak till detta är att ordboken trots sitt komprimerade format ger så mycket mer information än själva namnformerna. Jag tänker till exempel på uppgifterna om namnbärarnas titel och sociala ställning, liksom deras funktion i de aktuella urkunderna. För den arkivhistoriskt intresserade utgör den tryckta källförteckningen en förträfflig sammanställning av våra viktigaste medeltidsurkunder. Några stickprovsanalyser av belägg- och formredovisningen visar dessutom på stor noggrannhet och källtrohet. Såvitt jag kan bedöma är namnkommentarerna och litteraturreferenserna av genomgående hög kvalitet.

Naturligtvis finns det enskildheter som kan diskuteras, men det handlar nästan aldrig om felaktigheter, utan mer om att vissa ställningstaganden ibland inte redovisats tillräckligt tydligt.

Uppslagsorden anges således vara normaliserade former av de fornsvenska namnen utan nominativändelse. Tyvärr redogörs det inte för vilka överväganden som ligger till grund för denna normalisering. Jag betvivlar inte att det finns välgrundade och språkhistoriskt korrekta skäl till de val man gjort, men, för att ta ett par exempel ur de tidigare häftena, är det inte för mig självklart varför namn som *Ernest* och *Ester* förts till bokstaven E (band 1, spalt 772, 775), medan *Ærnvast* och *Æringisl* förts till Æ. I det nu aktuella häftet skrivs vidare förleden i namn som *Hæghmund*, *Hæghvald* m.fl. (spalt 515 f.) konsekvent med <h>, under det att denna ordled i kommentarerna genomgående återges *Hæg*-. I de för dessa namn redovisade beläppen är också skrivning utan <h> ungefär fyra gånger så vanligt som med <h>. Sannolikt menar man att det valda skrivsättet avser att återspegla ett ursprungligen frikativt ljud, men sådana ställningstaganden borde tydligt redovisas.

Vid vissa "större" namn föregås den egentliga beläggredovisningen av en på olika kasus uppdelad formredovisning. Man kan fråga sig varför detta inte

görs också för de "mindre" namnen. Ur språkhistorisk synvinkel, och det är väl framför allt detta som motiverar formredovisningarna, hade detta varit väl så intressant. Vid de olika beläggen anges också ofta kasus. Här menar jag att det ibland kan vara svårt att förstå hur man skall tolka formerna. Det gäller till exempel de fall där oblikt kasus anges för en form som ser ut som en nominativ. På spalt 521 (formgenomgången) och 523 (belägget) anges kasus dativ vid formen "Hælghe" (av namnet *Hælghe*) i ett brev från 1411. Även om namnet står i en position i satsen som normalt kräver dativ, skulle ju en sådan form i princip också kunna förklaras som att skrivaren använder nominativ som resultat av kasusböjningens starka tillbakagång under denna tid. Om det är så, borde formen i stället redovisas som nominativ. Ett par enkla meningar om principerna för detta hade kunnat undanröja problemet.

På spalt 514 behandlas namnet *Hæge*. Här anges ingen latinsk form av namnet, trots att det uppenbart latinska "Heggoni" upptas bland beläggen. Här borde man utan större problem kunna anta en form *Heggo*.

I häfte 13, spalt 377 hänvisas för ett enstaka belägg på kvinnonamnet *Herdis* framåt till *Hærdis*, men detta namn letar man förgäves efter i det nya häftet. Sannolikt beror detta på att personen ifråga vid den fördjupade bearbetningen visat sig vara en norska bosatt på Orkneyöarna (jfr *Diplomatarium Suecanum* VIII, s. 435, nr 6922), men kvar står i alla händelser en korsreferens som inte följs upp.

Randanmärkningar av detta slag påverkar dock på inget sätt det goda helhetsintryck det nya häftet gör. Om utgivningen även framgent kommer att kännetecknas av samma materialkännedom och noggrannhet, finns det ingen anledning till oro. Även ordboksredaktörer går dock i pension och ett lyckat slut-

förande av SMP kräver förr eller senare nya krafter som kan ta vid. Vi får hoppas att sådana finns.

Roger Andersson

Not

- 1 En initierad bakgrundsteckning till projektet ges av Ingvar Fredriksson i *Fornvännen* 70 (1975), s. 100–102.

STIG-BJÖRN LJUNGGREN

En konservativ i skjortärmarna. En politisk biografi över Jarl Hjalmarson.

Stockholm: Hjalmarson & Högberg, 2004.
215 s., inb. illustr., personreg.

Jarl Hjalmarson (1904–1993) var partiledare under ett för dåvarande högerpartiet sällsynt lyckosamt decennium. När han tog vid efter förlustvalet 1950 var röstsiffran 12,3 procent. Efter fem raka riksdags- och kommunalval med ständigt stigande röststöd var partiet vid kommunvalet 1958 uppe i 20,4 procent, den bästa siffran sedan 1934. Ett nederlag, riksdagsvalet 1960, räckte emellertid för att Hjalmarson skulle lämna posten och så småningom bli uppskattad medlare på arbetsmarknaden, ordförande för Röda Korset och lidelsefullt engagerad för en human kriminalpolitik. En fråga där han skulle ha högern som sin kanske främste motståndare.

Hjalmarson var således framgångsrik. Under hans tid som ledare moderniserades högerpartiet och ett slagkraftigt alternativ till den socialdemokratiska po-

litiken utformades. Nyckelorden var "ägardemokrati" och "vardagsmänniskan". Många har också vittnat om den nytändning som skedde när han tog över från företrädaren Fritiof Domö 1950. Samtidigt var dörrarna till makten låsta av bondeförbundets/centerns regeringssamverkan med socialdemokraterna 1951–1957. Valet 1956 hade gett borgerlig majoritet i andra kammaren, men bondeförbundet blev kvar i koalitionen. Tillsammans med konkurrenterna Tage Erlander, Bertil Ohlin och Gunnar Hedlund dominerade Hjalmarson den svenska politiken under 1950-talet. Oftast var han klädd i fluga och ibland tog han fram trollstavarna. Trolleri var nämligen hans hobby.

Om denne högern/moderaternas mest folkliga partiledare har statsvetaren och "mediapersonligheten" (enligt omslaget) Stig-Björn Ljunggren skrivit en biografi. Boken är dock både mer än en sådan – den svenska politiken mer allmänt under 1900-talet diskuteras – och mindre – Ljunggren tar upp några centrala teman men gör ingen heltäckande skildring av Hjalmarson. En del av materialet är "gammalt uppkok" (författarens egna ord i förordet) från avhandlingen *Folkhemskapitalismen. Högerens programutveckling under efterkrigstiden*, 1992. Avsikten är emellertid att denna återanvändning ska kasta nytt ljus på Hjalmarson och den politiska utvecklingen under hans långa levnadstid.

Ljunggrens bok har utgetts med stöd av moderaterna och partiordförande Fredrik Reinfeldt har bidragit med ett förord. Anledningen är det jubileum som partiet firade 2004, hundra år sedan partiet under namnet Allmänna valmansförbundet bildades 1904. Från andra håll har en mängd böcker om partiet utkommit. Statsvetaren Tommy Möller porträtterar Gunnar Heckscher i sin *Mellan ljusblå och mörkblå. Gunnar Heckscher som högerledare*, 2004. Kvinnorna ägnas en omfångsrik bok, *Moderata pionjärer. Kvin-*

Jarl Hjalmarson.

nor i politiskt arbete 1900–2000, 2004 (red. A-C Haglund, A-M Petersson och I Ström-Billing) medan den förre partiideologen Olof Ehrenkrona analyserar partiets goda tider, *Att lyckas i politik. Analys av fem moderata framgångsprojekt*, 2004. Det av Riksbankens jubileumsfond finansierade historiprojektet "Höger 1904–2004. Moderniseringens vän eller fiende?" har också utkommit med två volymer: Fredrik Eriksson, *Det reglerade undantaget. Högerens jordbrukspolitik, 1904–2004*, 2004 samt Torbjörn Nilssons övergripande syntes över partiet, *Mellan arv och utopi. Moderata vägval under hundra år, 1904–2004*, 2004. I

någon mån har därför den påtagliga obalansen mellan forskning om socialdemokrati/kommunism och borgerliga partier minskat.

Ljunggren lyfter fram Hjalmarsons vilja till samhällsförändring. Enligt egen uppgift deltog han i bildandet av vänsterinriktade Clarté i Uppsala under studieåren på 1920-talet. Ganska snart övergick han dock till Sveriges nationella ungdomsförbund (SNU), fristående men närstående högern. Bytet kan förefalla drastiskt men i båda kretsarna odlades en kritik av den parlamentariska demokratin. Att samhällsförändringar krävde handling av ungdomen var också en gemensam uppfattning. För vänsterungdomarna var dock arbetarklassen utgångspunkten, för högerungdomarna nationen. Hjalmarson företrädde antidemokratiska ståndpunkter vid 1920-talets slut. När SNU 1934 uteslöts av högern var dock Hjalmarson fast förankrad i demokratin och deltog i kampen mot de tyskorienterade antidemokraterna inom SNU. Han hade rekryterats till sekreterare åt partiledaren Arvid Lindman 1929–1930 och arbetade därefter som partiombudsman fram till 1937. Efter tio års verksamhet inom det privata näringslivet valdes han 1947 till vice partiordförande. Vägen till ledarskapet var utstakad.

Den absoluta princippolitiken som han tidigare hade omfattat övergick under 1930-talet till pragmatism. Han bidrog till att partiet efter andra världskriget utvecklade en mer positiv socialpolitik. Socialstatens tillväxt kom att accepteras, men däremot var motståndet hårt mot regleringar av en mängd slag och den enskilda människans snärjande av myndighetsbeslut. Likaledes försvarades företagens självständighet. Särskilt småföretagarna värnades under 1950-talet, en grupp som tillsammans med de växande tjänstemannaskikten utgjorde högers kärntrupp. Framgångarna under 1950-talet kan inte bara tillskrivas Hjalmarsons folklighet. Högervägen gynnades av

en internationell frammarsch för ekonomisk liberalism och tidens antikommunism. Att socialdemokratin fram till ATP-striden uppvisade en viss osäkerhet bidrog också till högers framgångar.

Det fanns ändå problem. Ljunggren diskuterar den s.k. Hjalmarsonaffären 1959, främst utifrån statsvetaren Ulf Bjerelds studie med samma titel. Hjalmarson ville ha ett mer fördjupat västsamarbete, något som fick den socialdemokratiska regeringen att utesluta honom från Sveriges FN-delegation. För Hjalmarson gick brytpunkten i världen mellan demokrati och diktatur, inte mellan kapitalism och socialism. När det gällde demokrati kunde man inte förhålla sig neutral, ansåg han. Hjalmarsons västinriktade linje låg nära den reella politik som Sverige förde, men neutralitetspolitikens retorik skulle skadas av denna uppriktighet, ansåg socialdemokraterna. Först under senare tid har det klarlagts hur Erlander pressades "att tänga gränsen till oriktig uppgift" som Ljunggren salomoniskt skriver.

Vad som mest bär Hjalmarsons signatur är ändå ägardemokratin under 1950-talet, högers "kontra-utopi" som Ljunggren tidigare formulerat politiken. Aktieäggande och eget äggande av bostaden var hörnstenarna i programmet. Skatterna skulle sänkas och större utrymme ges åt det privata sparandet. Efter Hjalmarsons avgång kom ägardemokratin att försvagas. Ändå kan den i viss mån sägas ha förverkligats genom dagens omfattande aktiesparande och den om än försiktiga övergången till bostadsrätter i storstäderna.

Ljunggrens bok är som vanligt när det gäller denne författare initierad och perspektivrik. Även om visst nytt ljus kastas över både Hjalmarson och högers historia känner läsaren av Ljunggrens avhandling ofta igen sig. Kanske kan det så småningom bli en mer heltäckande biografi över Hjalmarson? Åtminstone hoppas Ljunggren i förordet att "omständigheterna

ska möjliggöra” detta. Att Hjalmarsons politiska och sociala arbete för samhällsförändring är värd en sådan står utom all tvivel.

Avslutningsvis kan också noteras att Ljunggrens bok genom förordet av nuvarande partiledaren Reinfeldt också kan bli en framtida källa om dennes politiska bana. I den tre sidor korta texten finns flera nyckelord rörande de senaste årens omorientering av moderaternas politik. Det liberal-konservativa arvet betonas, inte långtgående marknadsliberalism. Att Hjalmarson var tydlig med att partiets politik skulle präglas av ”realism och genomförbarhet” lyfts också fram. Moderaterna har varit framgångsrika när man ”vågat stå för en realistisk politik och inte fångats vid skrivbordets snickrande på teoretiska konstruktioner som knappast är ämnade för annat än seminarieövningarna om ett framtida utopia.” Så blir Hjalmarsons framgångstid ett vapen i händerna på dagens ledning.

Torbjörn Nilsson

TOMMY MÖLLER

Mellan ljusblå och mörkblå. Gunnar Heckscher som högerledare.

Stockholm: SNS Förlag, 2004. 224 s., inb., illustr., personreg.

Gunnar Heckscher (1909–1987) var utan tvivel en framgångsrik och högt respekterad man. Redan vid 38 års ålder blev han professor i statsvetenskap. Därefter följde en politisk karriär inom dåvarande högerpartiet med partiledarskapet 1961–1965 som krönet på den politiska banan. Ett decennium som diplomat i New Delhi och Tokyo avslutade yrkeskarriären, men

han fortsatte att verka som utredare i konstitutionella frågor. Författarskapet tilltog snarare än avtog och han vidarebefordrade gärna sina djupa erfarenheter av forskning, politik och diplomati i artiklar och debatter.

Som politiker har Heckscher dock snarast blivit sinnebilden för den misslyckade partiledaren. En del inom högern tvivlade på att han var ”en riktig högerman”. Han sågs som ljusblå – beteckningarna ljus- och mörkblå uppkom för övrigt under hans tid – och alltför intellektuellt resonerande. Politiken var inget akademiskt seminarium där uppfattningar skulle vändas fram och tillbaka. Hans partiledartid blev kort, knappt fyra år. Han avsattes under förödmjukande former i mars 1965. Utan hans vetskap hade den övriga partistyrelsen samlats på restaurang La Ronde i Stockholm och där beslutat uppmåna partiledaren att lämna sin post. Heckschers fall illustrerar den hårdföra tradition som finns inom högerpartiet/moderata samlingspartiet att göra sig av med ledare som anses ha misslyckats. Andra exempel är efterträdaren Yngve Holmberg som i sin tur förlorade till Gösta Bohman vid en extrastämma i Farsta hösten 1970 efter en bitter maktkamp. Också förre partiordföranden Bo Lundgren tvingades avgå efter ett misslyckat val. Den vandring mot mitten som Fredrik Reinfeldt inlett kräver utan tvivel framgång för att han ska kunna sitta kvar vid makten.

De svårigheter som en intellektuell akademiker möter inom politikens värld är det ena spåret i statsvetarprofessorn Tommy Möllers biografi över Gunnar Heckscher. Det andra anknyter till Reinfeldts vägval – hur hanterar ett högerparti spänningen mellan att odla sin egen ytterprofil, med risk för att stjälpas planerna på en borgerlig regering, och att samverka i ett borgerligt block, med risk för att förlora sin identitet? Om detta handlar för övrigt också Möllers avhandling från 1986, *Borgerlig samverkan*. Möller

Gunnar Heckscher.

hade också kontinuerlig och respektfylld kontakt med Heckscher under sin doktorandtid. Förutsatt att biografen klarar av att hålla distansen till den biograferade är således författaren väl skickad att analysera Heckscher som politiker. För även om vi får intressanta inblickar från Gunnar Heckschers uppväxt, inklusive relationen till den synnerligen framgångsrike fadern Eli Heckscher (1879–1952), nationalekonom och ekonomisk historiker, är det den politiska karriären som står i centrum. Tidigt hade Gunnar Heckscher ett socialpolitiskt engagemang, men liksom för många andra akademiker under denna tid förhindrade försvarsfrågan, främst nedrustningsbeslutet 1925, att han blev socialdemokrat eller liberal.

Heckscher blev medlem i högerpartiet 1934. Halvtannat årtionde senare tillträdde han som ordförande för partiets ungdomsförbund. Att han då var 40 år var ovanligt ålderstiget men inte exceptionellt under en tid då ungdomsförbunden gärna hade en något mindre ung person (man) som ledare. Traditionen inom de politiska ungdomsförbunden med ledare som uppnått mogen ålder levde kvar en tid. Ingvar Carlsson, SSU, och Olof Johansson, CUF, var 33 år (1967) respektive 34 år (1971) när de avgick.

*

Högerns 1950-tal var synnerligen framgångsrikt. Sedan Jarl Hjalmarson tillträtt efter kommunalvalet 1950 ledde han partiet genom fem val med stigande röstetal. Det extra riksdagsvalet 1958 gav 19,5 procent och kommunalvalet på hösten samma år 20,4 procent. Detta kan jämföras med blygsamma 12,3 procent när Hjalmarson tillträdde. Problemet var den borgerliga splittringen. Bondeförbundet/centerpartiet ingick i regeringen tillsammans med SAP åren 1951–1957. Först sedan den rödgröna koalitionen upplöstes kunde tankarna på en samlad borgerlighet bli mer än önsketänkande.

Hjalmarson avgick sedan hans, och partisekretären Gunnar Svärds, offensiva högerpolitik med skattesänkningar och avskaffande av ATP-systemet, lidit nederlag vid 1960 års val (16,5 procent). Partiet var öppet för en mer mittenorienterad politik. Möller vill, vilket är rimligt, nyansera bilden av Heckscher som misslyckad. Situationen var sannerligen besvärlig. Heckscher var sympatiskt inställd till borgerliga samlingsförsök. Den mest långtgående varianten prövades i Skåne där Medborgerlig samling (MbS) 1964 skapades som ett borgerligt valförbund. Högern i Skåne kom att domineras av MbS-trogna grupper, med massivt stöd av familjen Wahlgrens tidningskoncern som ägde höger tidningarna *Sydsvenska Dag-*

bladet och *Kvällsposten*. Varken folkpartiet eller centerpartiet var dock fullt så samarbetsvilliga. Dilemmat för högerns partiledning blev därför att ett stöd till MbS i Skåne skulle skada relationerna centralt med mittenpartierna. De senare var egentligen mer inriktade på mittensamverkan, utan högerns deltagande i en tid då begreppet höger blivit allt mer belastat. I Skåne uppkom konkurrerande högerföreningar, något som ytterligare försvårade partiledningens arbete. Där fanns också flera som var starkt kritiska till MbS agerande. Klämd mellan dessa krafter blev Heckschers position mycket utsatt. Han hade heller inte den förankring i partiet som både företrädaren Hjalmarson och efterträdaren Holmberg hade.

Den borgerliga samlingen underlättades inte heller av att ett nytt (samlings-) parti bildades, kristen demokratisk samling, nuvarande kristdemokraterna. Även om dess förste ledare var en tidigare högerombudsman, Birger Ekstedt, och den starke mannen Lewi Pethrus hade haft kontakter med högern, är det troligen inte riktigt att som Möller se dess väljare som i huvudsak tidigare högerväljare. I stället var det folkpartiets frisinna som engagerade sig i det nya kristna partiet, i protest mot partiets liberalism i sociala och moraliska frågor.

*

Problemet var inte att Heckscher saknade politiska visioner. Däremot att de inte alltid överensstämde med partiets. Möller tar som exempel Europafrågan som under hans tid fick ett stort utrymme. Man lanserade sig redan 1962 som Europapartiet, men frågan hann inte förankras tillräckligt i partiet. Att Heckschers europeiska visioner något decennium senare åter skulle komma att lyftas fram ger pluspoäng i en sentida bedömning av hans insats, men speglar samtidigt klyftan mellan honom och partiets massa i den samtida debatten.

Ett annat drag hos Heckscher som lyfts fram som orsak till misslyckandet är agerandet inför medierna. Gunnar Heckscher gjorde som han brukade i akademiska sammanhang; han resonerade och delgav åhörarna/lyssnarna de överväganden han gjort. Med det snabba och direkta TV-mediets tillkomst kom dock det mer entydiga budskapet att premieras. Väljarna ansågs bli förvirrade av Heckschers resonerande stil. Möller jämför med centerledaren Gunnar Hedlund (1900–1989) som med sin ordknapphet och totala brist på vidlyftiga refektioner lyckades betydligt bättre. Till det kan tilläggas att Hedlund också hade akademisk bakgrund, som jur.doktor. Hans yrkeskarriär och politiska erfarenheter skilde sig dock från Heckschers som tidigt sågs, och bemöttes som, ett akademiskt underbarn, uppvuxen och omgiven av akademiska och kulturella storheter.

Heckscher efterträddes av Yngve Holmberg. Han ansågs kunna klara den nya massmediesituationen på ett bättre sätt. Ironiskt nog blev Holmbergs partiledartid i det närmaste lika kort som företrädarens. Resultatet vid hans sista riksdagsval som partiledare 1970 (11,5 procent) är partiets lägsta under de drygt hundra år som man verkat i svensk politik, från Allmänna valmansförbundets bildande 1904. Att även Holmberg misslyckades pekar på de strukturella problem som högern led av under 1960-talet. Den snabba moderniseringen, vänstervindarna och de djupa slitningarna inom partiet gjorde att sitsen som partiledare för högern hade svårt att bli en katapultstol mot politiska segrar. Först med Gösta Bohmans tillträde 1970, och genom ett skickligt utnyttjande och befrämjande av tidens högervindar kunde en borgerlig samverkan uppnås inför valet 1976. Den som mörkblå betraktade Bohmans högerprofil kunde knappast ifrågasättas och han hade därför lättare att samarbeta med övriga borgerliga partier. Bohman ansåg för övrigt att Heckscher var "alltför ärlig" i politiken.

Tommy Möller har skrivit en utmärkt bok om en av de mer okända – och mindre lyckade – av landets partiledare. Att biografen koncentrerar sig på Heckschers korta tid som partiledare gör att resonemangen om partiledarrollen och högerns problem under dessa år fördjupas. Att en mer heltäckande biografi över vetenskapsmannen, politikern, familjefadern och diplomaten Gunnar Heckscher fortfarande återstår att skriva är en annan sak.

Torbjörn Nilsson

AXEL OXENSTIERNAS ALBUM AMICORUM
UND SEINE EIGENEN STAMMBUCHEIN-
TRÄGE.

Reproduktion mit Transkription, Übersetzung
und Kommentar von Lotte Kurras unter Mitarbeit
von Werner Taegert.

Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och
Antikvitets Akademien, 2004. 179 s.

När biskopen i Strängnäs Jakob Serenius på 1760-talet höll visitation i Jäders kyrka lät han öppna det gravvalv under kyrkans kor som än idag rymmer kistorna efter Axel Oxenstierna och hans maka Anna Bååt. I valvet hittade man ett litet pergamentsband som visade sig vara en stambok, Album amicorum, från Oxenstiernas vistelse vid tyska universitet. Biskopen tog med fyndet till Strängnäs och lämnade det till gymnasiet bibliotek, numera Roggebiblioteket, där det alltså förvaras. En beskrivning av stamboken publicerades 1921 av Isak Fehr, den nu föreliggande utgåvan är gjord med anledning av 350-årsdagen av Axel Oxenstiernas bortgång som inföll hösten 2004.

Utgivaren är Lotte Kurras, som 1998 publicerat en katalog över Kungliga bibliotekets stamböcker,

En stambok är ett slags minnesbok eller resealbum i vilken vänner, lärare och bemärkta personligheter fick skriva in sig med någon hälsningsfras eller ett tänkespråk. Seden att samla sådana anteckningar uppstod under Luthers livstid bland studenterna i Wittenberg. Till en början var det mest fråga om anteckningar i tryckta böcker (av Luthers hand är flera hundra anteckningar i biblar, psalmböcker och katekeser m.m. bevarade), men snart användes särskilda stamboksband i vilka anteckningarna infördes, ofta med citat ur bibeln eller den klassiska litteraturen. Den första kända svenska stamboken är från 1580, upplagd av Petrus Petri Helsingius, sedermera rektor i Uppsala, under hans studietid i Greifswald och Wittenberg.

Axel Oxenstiernas studier vid tyska universitet började våren 1599 i Rostock, fortsatte sedan i Wittenberg från september 1600 till augusti 1602 och avslutades med en vistelse i Jena från augusti 1602 till april 1603. Därpå följde en rundresa genom Sydtyskland och Schweiz innan han hösten 1603 återvände till Sverige. Anteckningarna i stamboken – sammanlagt 67 st. – är från tiden februari 1600 till mars 1603. De återges av Kurras i kronologisk ordning. Från tiden i Rostock dateras 14 anteckningar, från tiden i Wittenberg (inklusive en resa till Leipzig) 31 st. och från resan till och tiden i Jena 21 st.

Kurras har lagt ner ett imponerande arbete på att identifiera personerna som förekommer i stamboken och spåra citaten. Citaten fungerade tydligen som ett slags visitkort som skulle visa skrivarens lärdom. 27 st. är hämtade från antika författare, 16 från kyrkofäderna och 16 från bibeln. De flesta är på latin, men även grekiska, hebreiska, syriska, finska, franska och svenska förekommer. Bland personerna som anteck-

nat sig märks Petrus Johannis Gothus från Norrköping som var Oxenstiernas värd i Rostock och verkade där i nära 45 år som förläggare och översättare; Jonas Rothovius, Oxenstiernas informator under åren i Tyskland, och hans tvillingbroder Isaac, sedermera biskop i Åbo; och Oxenstiernas värdar i Wittenberg och Jena, teologieprofessorerna Salomon Gessner och Petrus Piscator. Av de 67 personer som antecknat sig är 47 tyskar och 20 svenskar

Förutom Axel Oxenstiernas stambok innehåller utgåvan tio egenhändiga anteckningar av Oxenstierna i andras stamböcker. Kurras har här kunnat utnyttja material som Vello Helk, välkänd dansk arkivman av estnisk härkomst, har ställt till förfogande. Den första anteckningen är från juli 1599, den sista från 1651. Bland mottagarna finns en kvinna, Anna Tott, som Oxenstierna på väg hem från Tyskland mötte i Kalmar i oktober 1603. Han antecknar sig med ett citat på grekiska ur Diogenes Laertius: Måttfullhet är det bästa av allt. I samma anda är ett Senecacitat – moderata durant (det måttfulla har bestånd) – som Oxenstierna använde både 1617 för Andreas Johannis Säbyensis och 1647 för Olaus Verelius. Sistnämnda anteckning gjorde Oxenstierna när han lämnade Uppsala i början av juli 1647 efter att ha avslutat sin första visitation i egenskap av kansler för universitetet.

Kurras utgåva är ett vackert komplement till den stora utgåvan av Axel Oxenstiernas skrifter och brevväxling.

Helmut Backhaus

Personhistoriska nyheter

1905 års riksdagar och unionsupplösningen

I samband med symposiet "När kartor ritas om. Se-
cessioner i Norden", i riksdagshuset den 14 september
presenterades ett nyttkommet tvåbandsverk med ti-
digare ottryckta texter kring unionsupplösningen
1905, *Unionsupplösningens riksdagar: 1905 speglat i pro-
tokoll, anteckningar, dagböcker*. Utgivningen är resul-
tatet av ett initiativ av professorn i statsvetenskap i
Uppsala, Evert Vedung, och har möjliggjorts via ett
samarbete mellan Riksbankens jubileumsfond, riks-
dagen, Riksarkivet och Institutet för bostads- och ur-
banforskning vid Uppsala universitet.

I centrum står det särskilda utskott som grep ini-
tiativet under unionskrisen. Några regelrätta protokoll
fördes inte, men nu har olika personers minnesan-
teckningar samlats in, tolkats och utgivits. Av särskilt
intresse är Sam (Samuel) Clasons stenograferade, och
mycket svårtydda, minnesanteckningar från 1905.
Clason (1867–1925), historieprofessor och senare
statsråd, verkade som sekreterare för det särskilda ut-
skottet. Riksdagen hade sammankallats med anled-
ning av det norska stortingets förklaring den 7 juni
att unionen mellan de båda länderna var upplöst. An-
teckningarna har varit tillgängliga för forskning tidi-
gare men i och med utgivningen får de ett betydligt
bredare användningsområde. Verket utgör också rik-
sdagens gåva till norska stortinget och överlämnades
vid symposiet av talman Björn von Sydow till Stor-
tingspresidenten Jørgen Kosmo.

Personhistoriska samfundets årsmöte 2005

Årsmötet ägde rum i Riksarkivet i Stockholm den 12
maj 2005. På revisorernas förslag beviljades styrelsen
ansvarsfrihet för 2004 års förvaltning. Till ordförande
resp. vice ordförande för samfundet omvaldes riksar-
kivarien fil.dr. Tomas Lidman och fil.lic. Evabritta
Wallberg. Till övriga styrelseledamöter omvaldes doc.
Björn Asker, doc. Lars Ericson, universitetslektor,
fil.lic. Sven-Olov Larsson, fil.dr. Kristina Lundgren,
fil.kand. Irma Ridbäck, fil.lic. Folke Sandgren samt
fil.dr. Lars Wikström. Till ny styrelseledamot efter
Olof Hägerstrand, som undanbett sig omval, valdes
doc. Torbjörn Nilsson. Björn Asker och Irma Rid-
bäck valdes att jämte ordföranden och den nye redak-
tören Torbjörn Nilsson ingå i redaktionsutskottet för
Personhistorisk tidskrift. Till revisorer omvaldes kansli-
chefen Björn Bergman och fil.lic. Lars-Olof Skog-
lund, samt till revisorssuppleant fil.dr. Björn Gäfvert.
Till valberedning omvaldes fil.dr. Andreas Tjerneld
och fil.kand. Lena Ånimmer samt nyvaldes f. stadsar-
kivarien fil.lic. Britt Hedberg.

Efter årsmötesförhandlingarna höll författaren di-
rektör Stig Ramel ett uppskattat anförande om sitt hi-
storiskt-biografiska författarskap (se separat notis).

Vid styrelsens konstituerande sammanträde
samma dag utsågs Torbjörn Nilsson till redaktör,
Sven-Olov Larsson till skattmästare och Irma Rid-
bäck till sekreterare för samfundet.

Stig Ramel om sitt författarskap

Efter ett framgångsrikt yrkesliv inom UD, Exportföreningen och Nobelstiftelsen slog Stig Ramel in på författarbanan. Om denna bana som inleddes 1992 berättade han vid Personhistoriska samfundets årsmöte i maj. Förutom den gamla lärdomsskolans katederundervisning lyfte han fram den direktkontakt han haft med politiker och näringslivsfolk under åren som väsentliga erfarenheter för skrivandet. Hur människor med makt tänker och agerar har därefter varit viktiga beståndsdelar i författarskapet.

Efter artikelsamlingen *Tyckt och tryckt* (1987) utkom den självbiografiska *Pojken i dörren* (1994). Därmed var det historisk-biografiska författarskapet inlett. Ramel förklarade att han fångades av personer som gått mot strömmen, vågat sina liv för sina idéer. Detta framgår tydligt i biografierna över Gustaf Mauritz Armfelt, med undertiteln *Dödsdömd kungagunstling i Sverige – Årad statsgrundare i Finland* (1997), samt Göran Magnus Sprengtporten, med undertiteln *Förrädaren och patrioten* (2003). Den senare betraktades som förrädare i Sverige, men som arkitekt för den nya nationen Finland. Därutöver har Ramel utkommit med en biografi inom familjen, om morfadern Alfred Nyström och hans hustru Dagmar Weber, *Smedpojken dröm* (2000). Nyström gjorde en klassresa från fattig smedpojke på 1840-talet till professor vid Konstakademien, dessutom var hans hustru dotter till en stormrik dansk industriman.

Det historiska biografiskrivandet gavs av Stig Ramel en existentiell mening. Genom att i ord försöka fånga och fixera upplevelserna av möten med människor kunde han hålla fast vid dem för evighet – sin evighet. Skrivandet blir en besvärjelse för att hålla kvar detta korta liv på jorden.

Med livet som insats

Ett tecken på det nyvaknade intresset för biografiskrivande inom forskningen är den heldagskonferens med ovanstående dramatiska titel som när detta läses nyligen har hållits (8 november). Arrangerade gjorde två yngre forskare, Henrik Rosengren och Johan Östling, vid historiska institutionen, Lunds universitet. Utifrån undertiteln "Den historiska biografien som vetenskaplig genre" var syftet att belysa den biografiska forskningens potential och problem. Motivet för konferensen var "en formlig biografisk explosion" som ägde rum under 1990-talet i Sverige. Problemet är att svenska historiker i stort sett lämnat biografien åt andra yrkesgrupper, främst journalister och författare. De biografiskt inriktade avhandlingarna i ämnet historia är synnerligen få under efterkrigstiden. Med tanke på genrens möjligheter att anknyta både till klassiska historiska frågor (individ-kollektiv, aktör-struktur) och nutida perspektiv om konstruktioner och identiteter ville arrangörerna lyfta fram biografins möjligheter.

På programmet stod följande föredrag: *Biografien och den svenska historievetenskapen* (Alf W Johansson); *Makten att bestämma: Om biografiskrivandets innebärande frestelser* (Yvonne Hirdman); *Unika personligheter och slitstarka dilemman* (Martin Kylhammar); *Et kritisk blik på den humanistiske biografi: Genren med de mange liv* (Birgitte Possing). Därefter följde en pannediskussion.

Bland medarbetarna

Ulf Hamilton

Född 1944. Fil. dr i historia vid Stockholms universitet 1997 på avhandlingen *Teknik på bönders villkor. De tekniska och politiska aktörernas inflytande på den statreglerade tekniska förändringen i Sverige 1806–1972*. Har inom idrotts-historia publicerat "The Paavo Nurmi-Issue – a Matter of Class and Nationality" (2002) och "The Games of the fifth olympiad" i *Encyclopedia of the Modern Olympic Movement* (2004). Har tidigare medverkat i Personhistorisk tidskrift med två artiklar som berör Kejneaffären: "Karl-Erik Kejnes föreställningsvärld", PHT 1998:2, och "Mentaliteter i kamp – Kejne och 'apel-sinsaken'", PHT 1999:2. Intendent vid Nordiska museet med ansvar för hantverk/industri, fritid/idrott mm

Amanda Hägerstrand

Född 1981. Fil. mag. i bl.a. religionsvetenskap, historia, filosofi och konstvetenskap. Har tidigare medverkat i PHT som recensent men även i en skönlitterär antologi med texter av unga skribenter från Norden.

Roger Andersson

Född 1957. Docent i nordiska språk vid Stockholms universitet. Disputerade 1993 på avhandlingen *Postillor och predikan*. Arbetar sedan 1996 som redaktör vid Svenskt Diplomatarium, Riksarkivet. Har forskat om medeltida predikningar och bland annat publicerat *De birgittinska ordensprästerna som traditionsförmedlare och folkföstrare* (2001). Håller nu på att slutföra en nyttgåva av en medeltida predikosamling under titeln *Sermones sacri svecice*. Ledamot av Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Medutgivare av serien *Sermo* på Brepols publishers, Belgien.

Erik Wängmar

Född 1968. Vikarierande lektor i statsvetenskap vid Växjö universitet. Disputerade i historia vid Växjö universitet år 2003 med avhandlingen *Från sockenkommun till storkommun. En analys av storkommunreformens genomförande 1939–1952 i en nationell och lokal kontext*. År 2005 gav han ut boken *Att skriva stads- och kommunhistoria. En handledning för forskning med stads- och kommunhistoriskt källmaterial*. Han har medverkat en gång tidigare i PHT (2004:1), med artikeln, "Eije Mossberg kontra Gunnar Hedlund - två utpräglade pragmatiker med stora likheter och stora skillnader". Forskningsinriktningen är framförallt modern politisk historia, särskilt stads- och kommunhistoria.

Fredrik Eriksson

Född 1971. Historiker verksam vid Samtidshistoriska institutet vid Södertörns högskola. Disputerade 2004 på avhandlingen *Det reglerade undantaget – högerns jordbrukspolitik 1904–2004*. Arbetet utfördes inom projektet Högern 1904–2004. Moderniseringens vän eller fiende?

Personregister

(n = hänvisning till notförteckningen)

Abenius, Margit, förf., 119
 Adelsohn, Ulf, partiledare, statsråd, landshöv., 154
 Ahlberg, Alf, förf., filosof, folkhögskolerektor, 78, 232f
 Ahlmark, Per, partiledare, statsråd, förf., 154
 Ahlström, C. Th., tryckeriförest., 95f
 Ahnlund, Nils, historiker, prof., 232
 Aldén, Gustav, tidningsman, 135f
 Alexander III, ry. tsar, 222
 Alfvén, Hugo, tonsättare, dirigent, 119
 Alice Fogelqvist (f. Ringborg), 232
 Alin, Oscar, statsvetare, prof., politiker, 53–56, 71, 74
 Allard, Christina, 234
 Allén, Sture, nordist, prof., 105f
 Almqvist, Carl Jonas Love, förf., 136
 Althin, Torsten, museichef, 126
 Alzinius, Petrus Martini, kyrkoherde, 18
 Ambjörnsson, Ronny, idéhistoriker, prof., förf., 88
 Amnefors, Ewert, skribent, 89
 Andersen, Hans-Christian, förf., 218, 220, 223ff
 Andersson (i Nöbbelev), Hans, riksdagsman, 61
 Andersson, Börje, politiker, statsråd, 158
 Andersson, Dan, skald, förf., 233
 Andersson, Ingvar, historiker, prof., riksarkivarie, 126
 Andersson, Ivar, fil. dr., publicist, politiker, 74f
 Andersson, Jörgen, politiker, statsråd, 161
 Andersson, Karin, politiker, statsråd, 162
 Andersson, Leif, utg., 116
 Andersson, Ragnar, förf., 75
 Andersson, Sten, partisekr., statsråd, 154
 Andersson, Sven, kyrkoherde, 7
 Andersson, Sven, politiker, statsråd, 154, 158
 Andgren, Sigfrid, förf., 74f
 Andrae, Tor, prof., statsråd, biskop, 233
 André, Samuel August, ingenjör, fysiker, polarforskarer,
 110f
 Andre, Sven, kyrkoherde, 5
 Annerstedt, Clas, historiker, biblioteksman, 29
 Armfelt, Gustaf Mauritz, militär, diplomat, 245
 Arndt, Ernst Moritz, ty. förf., historiker, politiker, 103
 Aronson, Stina, förf., 121
 Aschengreen, Erik, da. dansforskare, 216
 Ascheraden, M. Schultz von, regementschef, 37
 Asker, Björn, historiker, doc., 115ff, 153
 Askmark, Ragnar, biskop, 27, 29
 Aspelin, Kurt, litteraturvetare, doc., 101
 Attman, Arthur, ekonomhistoriker, prof., 75, 197, 199
 August Leopold av Valdenz, bayersk infanteriöverste,
 33

Aulén, Gustaf, teolog, prof., biskop, 120
 Aurell, Tage, förf., 121
 Aurén, Sven, tidnings- o radioman, förf., 122
 Avenstrup, Anna, näringsidkare, 180
 Backhaus, Helmut, historiker, fil. dr., arkivråd, 103ff
 Backman, häradshöv., 199f
 Backman, Pehr, grosshandlare, 197, 199–203, 205–211
 Baeckström, Arvid, förf., 197, 199, 205, 208
 Bang, Herman, da. förf., 109
 Barton, H. Arnold, am. historiker, prof., 108f
 Bauser, Friedrich, ty. historiker, 43
 Baylan, Ibrahim, statsråd, 169n
 Beckman, Eduard, 198ff, 206
 Belling, Hans Georg von, överste, 33
 Bellman, Carl Michael, skald, 106, 221
 Benedictus XVI, påve, 228
 Berg, Gösta, 126, 137, 139, 145
 Berg, J, arkitekt, 175
 Berggren, Rut, historiker, fil. dr., 74, 76
 Berglund, J.W., kommunalman, 88
 Berglund, Mats, 90
 Berglund, Östen, folkhögskolerektor, 88
 Bergman, Gösta M., teaterhistoriker, 221
 Bergman, Johan Gustaf, bokbindare, 93
 Bergsgård, Arne, no. historiker, 74f
 Berkeley, George, irl., filosof, teolog, biskop, 119
 Berling, F.T., boktryckare, förläggare, 92–96
 Bernadotte, Folke, sv. prins, 114
 Bernadotte, Wilhelm, sv. prins, 113
 Bildt, Carl, partiledare, statsminister, 154, 159
 Billing, Gottfrid, teol. dr., biskop, politiker, 46, 52f, 74f
 Birkbeck, Cockie (g. Blixen), 113
 Bjereld, Ulf, statsvetare, prof., 238
 Björck, Anders, politiker, statsråd, landshöv., 160, 162
 Björklund, Leni, politiker, statsråd, 157
 Björkman, Börje, doktorand, 168n
 Björling, Gunnar, finl.-sv. förf., 121
 Björnbeck, Nils, grosshandlare, 172, 193
 Björnberg, Niclas, 199
 Björning, Thorkild, da. förf., 114
 Bjørnson, Bjørnstjerne, no. förf., 108f
 Blanche, August, förf., 95
 Blix, Hans, politiker, statsråd, FN-inspektör, 159, 161
 Blixen, Bror, förf., 112–115
 Blixen, Karen, da. förf., 112–115
 Blomberg, Leif, fackordf., statsråd, 161
 Blumenthal, Lovisa Gertrud von, 35
 Boberg, Anne, 114
 Boberg, Ferdinand, arkitekt, 188

- Bodström Thomas, advokat, statsråd, 161
 Bohman, Anna, hernsömmerska, 191
 Bohman, Carl Johan, pedagog, fil. dr., 173, 183
 Bohman, Gösta, dir., statsråd, partiledare, 154, 158, 239, 241
 Bohman, Johan Gustaf, litteratör, 173, 180, 182f
 Bohman, Johanna Margareta (f. Nordström), 173
 Bohman, Stefan, etnolog, fil. dr., 87, 90f
 Bohman, Sven, läroverksadjunkt, 191
 de Boisgelin, L., 208
 Bondestam, Anitha, jurist, statsråd, 160
 Bonnier, Albert, bokförläggare, 96, 100f
 Bonnier, Isidor Adolf, bokförläggare, redaktör, 101
 Borg, Anna (g. Geldnico), 25
 Borggren, Jakob, sv.-am. förf. o journalist, 99
 Boström, Erik Gustaf, statsminister, 53, 57, 61f
 Bothvidi, Johannes, biskop, 9
 Bournonville, Antoine, koreograf, 219, 222f, 225
 Bournonville, August, koreograf, 215–225
 Bournonville, Augusta, 218, 224
 Bournonville, Charlotte, operasångerska, 223f
 Bournonville, Edmond, läkare, 224
 Bournonville, Eva, 224f
 Bournonville, Helena Fredrika (f. Håkansson), 223
 Bournonville, Lovisa (f. Sundberg), 222
 Bournonville, Paul, apotekare, 224
 Brahe, Adolf Johan, 21
 Brahe, Elsa Beata, 21
 Brahe, Per, riksdrots, 10f
 Brahms, Johannes, kompositör, 221
 Brandell, Georg, fil. dr., lektor, 27
 Brandes, Georg, da. litteraturhistoriker, kritiker, förf., 109, 216
 Brandt, Zacharias, trädgårdsmästare, 208, 210f
 Branting, Hjalmar, tidningsman, politiker, statsminister, 69
 Breitholtz, Anders, civilekonom, fil. kand., skriftställare 32–43
 Breitholtz, Carl, överste 32–43
 Breitholtz, Claes, generalmajor, 32, 36, 41, 43
 Breitholtz, Gustaf, stiftssekr., 32
 Breitholtz, Margareta von, 41
 Bremer, Fredrika, förf., kvinnoideolog, 98, 111, 222
 Bring, Ragnar, teolog, prof., 120
 Bring, Samuel E., fil. dr., 1:e bibliotekarie, 28
 Browaldh, Ernfrid, bankman, 126
 Brusewitz, Axel, statsvetare, prof., 66, 75
 Brylla, Eva, forskningschef, 234
 Buck, Pearl, am. förf., 233
 Burenstam-Linder, Staffan, nationalekonom, prof., statsråd, 154, 159
 Bååt, Anna, 242
 Bäckström, Lars, förf., 121
 Börstell, Johan, präst, 38, 41
 Börstell, Sven, kyrkoherde, 38, 41
 Böök, Fredrik, litteraturhistoriker, prof., kritiker, 117, 139, 145
 Carlberg, arkitekt, 208f
 Carlsson, Arvid, juridiskt ombud, 202, 204f
 Carlsson, Ingvar, partiledare, statsminister, 154, 158f, 166, 240
 Carlsson, Sten, historiker, prof., 74, 76
 Carnegie, David, grosshandlare, 198ff, 205f
 Caroli, Elsa (f. Andresdotter), 5f
 Caroli, Thorerus (Tor), kyrkoherde, 5–8, 20, 27
 Casparsson, Otto, skådesp., 112
 Cassirer, Ernst, ty. filosof, prof., 119
 Cecilia Fogelqvist (f. Günther), 232
 Cederborgh, Fredrik, förf., 198ff, 204
 Chaplin, Charlie am. skådespelare, regissör, 234
 Charlesen, Janne, förf., 101
 Churchill, Winston, britt. statsman, historiker, förf., 123
 Clason, Sam. (Samuel), historiker, prof., statsråd, 244
 Collet, Camilla, no. förf., 109
 Cronstedt, Jacob, 37
 Cruus af Edeby, Gustaf, landshöv., 19, 29
 Curman, Carl, läkare, balneolog, prof., 108
 Dahl, Tora, förf., 119f
 Dahlbergh, Erik, militär, arkitekt, ämbetsman, 40
 Dahlbom, Bea, folkhögskolelärare, 90
 Dahlbom, Jalle, folkhögskolelärare, 90
 Dahln, Rune W., religionsvetare, fil. dr., 88f
 Dahlstedt, Sten, idéhistoriker, fil. dr., 91
 Danell, Georg, politiker, statsråd, 157
 Dardel, Fritz von, konstnär, 111
 Davidson, Rolf, folkhögskoleman, 90
 De Geer, Lars, industriman, statsråd, 126
 De Geer, Louis, statsminister, memoarförf., 75
 De la Gardie, Magnus Gabriel, ämbetsman, rikskansler, 32
 Deléen, Carl Erik, boktryckare, lexikograf, 101
 Delwig, Johann Winrich von, generalmajor, 39f
 Dickson, Eva, 113f
 Dickson, Oscar, friherre, storföretagare, 149n
 Diös, Anders, byggmäst., 126
 Djurklou, Nils Gabriel, kulturhistoriker, förf., 138, 140, 148n
 Domö, Fritiof, partiledare, statsråd, 237
 Dostojevskij, Fjodor, ry. förf., 118
 Douglas, Ludvig, utrikesmin., 57
 Drachmann, Holger, da. skald, 109
 Dreyfus, Alfred, fra. officer, 124
 Durell, Magnus, överstelöjtn., 32
 Dücker, Carl Gustaf, generallöjtn., 39

- Edén, Nils, historiker, prof., statsminister, 74f
 Edfelt, Johannes, förf., 119
 Edholm, Erik af, hovmarskalk, operachef, 111f
 Edlund, S. Gunnar, överläkare, skribent, 125f
 Ehrenborg-Posse, Betty, psalmförf., 233
 Ehrenkrona, Olof, partiideolog, förf., 237
 Eichhorn, Christoffer, biblioteksman, publicist, 140
 Ekeblad, Johan, hovman, diplomat, 105f
 Ekelöf, Gunnar, förf., 121
 Ekholm, Gunnar, lokalhistoriker, 88
 Ekholm, Herbert, folkhögskolerektor, 88
 Ekholm, Simon, lokalhistoriker, 88
 Ekstedt, Birger, kyrkoadjunkt, partiledare, 241
 Eldblad, Anita, 234
 Elde, Pehr P:son, boktryckare, 95f
 Elfbrink, Anna (g. Lundeberg), 44
 Elfbrink, Sophia (f. Göransson), 44
 Elfbrink, Wilhelm, brukspatron, 44
 Elgenstierna, Gustaf, genealogisk- o personhistoriker, förf., 43
 Eliasson, Lars, politiker, statsråd, 159
 Elkan, Sophie, förf., 111f, 199
 Ellsler, Fanny, ballerina, 215
 Elvander, Nils, statsvetare, prof., 57, 74f
 Enander, Samuel, biskop, 9, 24, 26
 Enckell, Rabbe, finl.-sv. förf., 121
 Engberg, Arthur, politiker, statsråd, 233
 Engren, Bengt, lokalhistoriker, 88
 Engström, Albert, konstnär, 141
 Enquist, Per Olov, förf., 74f
 Ericson, Lars, historiker, doc., 105–108
 Erik XIV, 111
 Eriksson, Fredrik, historiker, fil. dr., 237
 Erixson, Sven "X-et", konstnär, prof., 121
 Erlander, Sven, matematiker, prof., universitetsrektor, 115ff
 Erlander, Tage, partiledare, statsminister, 115ff, 154f, 158f, 163, 237f
 Esaiasson, Peter, statsvetare, prof., 74f
 Falkenberg af Trystorp, Beata Elisabeth, 41
 Falkenberg, Melker von, överste, 39ff
 Fallentinsson (Höckert), Jöns, borgmästare, 25
 Fedorovna, Maria, tsaritsa, 222
 Fehr, Isak, forskare, 242
 Feldt, Kjell-Olof, politiker, statsråd, förf., 154, 159
 Filseck, Bernhard Friedrich Moser von, ty. rådsherre, 35
 Filseck, Maria Charlotte Moser von (g. Breitholtz), 35ff
 Finch-Hatton, Denys, britt.-kenyansk äventyrare, 113
 Flygare, Per Erik, boktryckare, 92, 101
 Flygare-Carlén, Emilie, förf., 95, 98
 Fogelmarck, Wilhelm, järnbruksdir., 46
 Fogelqvist, Torsten, publicist, folkbildare, 232–234
 Fogelström, Per Anders, förf., Stockholmsskildrare, 177
 Fontander, Björn, teve-man, förf., 112–115
 Fornander, Martin, dir., 165
 Forsell, Gunnar, tecknare, 136
 Forsslund, Karl-Erik, förf., folkhögskolerektor, 78, 126, 233
 Fortia de Piles, A., 208
 Fougdonius, Josephus, domprost, 19, 29
 Fränkel, Knut, ingenjör, polarfarare, 110f
 Fredrik VI, da. kung, 220
 Fredrik IX, da. kung, 222
 Fredriksson, Knut, förf., 37
 Freivalds, Laila, generaldir., statsråd, 156, 160
 Fridegård, Jan, förf., 121
 Fridericia, Allan, scenograf, 220
 Friggebo, Birgit, politiker, statsråd, landshöv., 154, 158
 Furuland, Gunnel, litteraturvetare, fil. lic., bibliotekarie, 92–102
 Fälldin, Thorbjörn, partiledare, statsminister, 154, 159
 Fällström, A.-M., Leander, stadsarkivarie, 29f
 Gade, Niels Wilhelm, kompositör, 218f, 222
 Gademan, Göran, operaforskare, 221
 Gagge, Carl-Magnus, skribent, 74, 76
 Garborg, Arne, no. förf., 109
 de Gaulle, Charles, fra. militär, president, 122–125
 de Gaulle, Henri, fra. skolman, 123
 de Gaulle, Jeanne (f. Maillot), 123
 Geijer, Agnes, förf., 218
 Geijer, Erik Gustaf, skald, historiker, 218, 223
 Geijerstam, Sven af, statsråd, landshöv., 155
 Gellerstedt, A. H., konstnär, 150n
 Gelsenius, Abraham, 22
 Gelsenius, Andreas, 27
 Gelsenius, Jonas, kyrkoherde, 25ff
 Gelsenius, Nathanael, präst, 25, 30
 Gelsenius, Sven Toreri, 25
 Gertner, Wilhelm, kontorschef, 175, 180, 183, 185
 Gessner, Salomon, teolog, prof., 243
 Giap, Vo Nguyễn, vietnam. militär, politiker, 125
 Giellman, Jöns, förf., 38
 Ginner, Thomas, fil. dr., 90
 Gjörwell, Carl Christoffer, publicist, 103, 107
 Gosselman, Karl August, förf., 98
 Gothus, Petrus Johannis, översättare, förläggare, 243
 Gounod, Charles, fra. tonsättare, 221
 Grahn, Lucile, balettleev, dansös, 216, 217
 Grauers, Sven, historiker, prof., skolman, 43
 Grimberg, Carl, historiker, läroboksförf., 37
 Grip, Sidonia (g. Leijonhufvud), 21
 Grundtvig, Nicolai Fredrik Severin, da. Präst, förf., 147
 Gullberg, Karin, musikdir., 90
 Gustafsson, Ingemar, 89
 Gustafsson, Lars, filosof, fil. dr., förf., 121
 Gustav I (Vasa), 7, 137, 147

- Gustav II Adolf, 7, 19f, 110
 Gustav III, 106ff, 222f
 Gustavsson (av Wasaborg), Gustav, 11
 Gustavsson, Bernt, idéhistoriker, prof., 90
 Gyllenstierna, Johannes, 19
 Gyllenstierna, Nils, 7
 Günther, Christian, utrikesmin., 114, 232
 Günther, Christopher, boktryckare, 9f
 Gödecke, Peter August, skolman, publicist, 108
 Göransson, Bengt, folkbildare, statsråd, 161
 Göransson, Göran Fredrik, bruksägare, fil. dr. (h.c.), 44
 Haakon, no. konung, 114
 Habicht, C. F., 208–211
 Hadenius, Stig, historiker, pressforskare, prof., 46, 57, 74, 76
 Hafström, kanslist, 206
 Hagberg, Carl Peter, förf., 98
 Haglund, Ann-Cathrine, politiker, 237
 Haglund, Ejnar, fil. lic., musikanmälare, "allvetare", 118
 Hall, Bo G., historiker, fil. mag., kommerseråd, 44–76
 Hall, Christina, 209
 Hall, David, politiker, finansmin., 158
 Hall, John d.ä., 208ff
 Hall, John, d.y., 197–211
 Hallendorf, Carl, ekonomhistoriker, prof., 93
 Hallengren, Lena, statsråd, 157
 Halvarson, Arne, förf., 76
 Hamilton, Hugo, politiker, landshöv., 45f, 74, 76
 Hammar skjöld, Dag, statsråd, FN:s generalsekr., förf., 115, 155, 227ff
 Hammar skjöld, Hjalmar, ämbetsman, statsminister, landshövding, 69, 227
 Hammarstedt, Edvard, folklivsforskare, 144
 Hammer, Christian, juvelerare, samlare, 140, 147
 Hannerberg, Dag, geograf, prof., 27
 Hansen, Theophilus, arkitekt, prof., 175
 Hansson, Jonas, idéhistoriker, fil. dr., 91
 Hansson, Nils, statsråd, 158f, 163
 Hansson, Per Albin, partiledare, statsminister, 154, 159
 Hansson, Stina, litteraturvetare, 105
 Hardt, Tom G. A., forskare, 194
 Hartmann, J. P. E., kompositör, 220, 222
 Hazelius, Artur, kulturhistoriker, filolog, fil. dr., 112, 135–147, 148–150n
 Hazelius, Gunnar, folklivsforskare, museiman, 140, 144f
 Hazelius, Johan August, officer, publicist, 135f, 139
 Heckscher, Eli, ekonomhistoriker, prof., 135, 144, 237, 239–242
 Heckscher, Gunnar, statsvetare, prof., diplomat, partiledare, 237, 239–242
 Hedberg, Arvid, hovbokbindare, 28
 Hedborg, Anna, LO-ekonom, statsråd, generaldir., 161
 Hedborn, Samuel, 233
 Hedenius, Anna (f. Bergh), no.-sv., 117
 Hedenius, Astrid (f. Andersson), 119
 Hedenius, Ingemar, filosof, prof., förf., 117–122
 Hedenius, Israel, medicinare, doc., 1:e livmedikus, 117
 Hedenius, Per, medicinare, prof., universitetsrektor, 118
 Hedlund, Gunnar, partiledare, statsråd, 154, 159, 237, 241
 Heidenstam, Verner von, förf., 150n
 Helagius, Jonas, kyrkoherde, 15
 Heland, Erik von, politiker, landshöv., förf., 163
 Helk, Vello, da. arkivman, 243
 Hellagia, Sara Jonssdotter (g. Gelsenius), 15, 20, 23
 Hellman, Jan, skribent, 75
 Hellström, E., släktforskare, 30
 Hellström, Pär, litteraturhistoriker, doc., 112–115, 117–122
 Hellsvik, Gun, jurist, statsråd, 154
 Helsingius, Petrus Petri, rektor, 242
 Helsted, Edvard, balettrepetitör, 218
 Hemingway, Ernest, am. förf., 113
 Hemmingsson, Anders, 23
 Henriksson, Sture, statsråd, 158
 Hermansson, Rune, statsråd, Systembolagschef, 155
 Hermodsson, Elisabeth, förf., 121
 Hernmarck, Carl Gustaf, justitieråd, 150n
 Hesse, Hermann, ty. förf., 233
 Heuman, Carl, prof., 126
 Hildebrand, Bror Emil, historiker, arkeolog, riksantikvarie, 136–140, 145, 148n
 Hildebrand, Hans, arkeolog, historiker, riksantikvarie, 138f, 143f
 Hider, Adolf, ty. rikskansler och diktator, 116, 118
 Hjalmarson, Jarl, dir., partiledare, medlare, 236–241
 Hjelm-Wallén, Lena, statsråd, 154, 156–158
 Hjerpe, Johan, dagboks förf., 107f
 Hjorth, Bror, konstn., 121
 Hoffberg, Herman, museiman, skriftst., 102
 Hogart, William, britt. målare, grafiker, konsteoretiker, 107
 Holm, Torsten, militärhistoriker, 43
 Holmberg, Axel Emanuel, förf., 98
 Holmberg, Yngve, partiledare, 239, 241
 Holmgren, Frithiof, medicinare, prof., 136
 Holmqvist, Ingvar, lokalhistoriker, 88
 Hugo, Yngve, folkbildare, radiochef, 233
 Hultberg, boktryckare, 98
 Hume, David, skotsk filosof, 119
 Husberg, K S, statsråd, 188, 190
 Huss, Erik, dir., landshöv., statsråd, 158, 161
 Hylén, Jan, statsvetare, 74, 76
 Hyllén-Cavallius, Gunnar Olof, 138, 140, 147
 Håhl, Johan Isaak, kyrkoherde, prost, 27

Håkansson, Carl Magnus, komminister, 224
 Hånell, August, förf., 101
 Hägerstrand, Olof, historiker, fil. dr., red., 108–111, 122–125
 Hägerström, Axel, filosof, prof., 117f, 120
 Höglund, Thure, tidningsman, 116
 Hörnlund, Börje, statsråd, landshövd., 160
 Hössle, Friedrich von, ty. bokhistoriker, 28

Ibsen, Henrik, no., förf., teaterman, 108f, 139
 Insulander, Britt-Marie, forskare, 90
 Isaeus, Magnus, arkitekt, prof., 150n
 Israelis, Israel, stilgjutare, 10

Jacobsen, J. P., da. förf., 109
 Jæger, Hans, no. förf., 109
 Jaensson, Knut, förf., 119
 Jansson, Mats, förf., 232
 Jarrick, Arne, historiker, prof., 76, 106f
 Jensfelt, Per Nils, utg., 125f
 Jeremi, Olaus, kyrkoherde, 11
 Johan Kasimir, pfalzgreve, 19, 25
 Johannes av Korset, sp. mystiker, poet, 227
 Johansson, Christian, danspedagog, 222
 Johansson, Gösta, statsvetare, 74f, 76
 Johansson, Olof, partiledare, statsråd, 154, 158, 162, 240
 Johansson, Rune, statsråd, 158
 Johansson, Ylva, politiker, statsråd, 157
 Johns, Theodor, boktryckare, 95
 Jonsson, Kjell, idéhistoriker, prof., 90
 Josephson, Ludvig, regissör, 222
 Jürgensen, K. A., da. forskare, 223
 Jönsson, Höckert Falentin, 31

Kardelj, Edvard, jugoslav. vicepres., 116
 Karitz, Anders, filosof, prof., 119
 Karl X Gustav, 145f
 Karl XI, 40
 Karl XII, 37, 40f, 43, 110
 Karl XIV Johan, 201, 207
 Karlfeldt, Erik Axel, förf., 232ff
 Karlsson, Jan, skribent, 74, 76
 Kaull, Gerard, 160
 Kellgren, Johan Henric, skald, tidningsutg., 105
 Key, Axel, läkare, prof., politiker, 142, 144, 150n
 Key, Ellen, förf., pedagog, rösträttsförkämpe, 108
 Kielland, Alexander L., no. förf., 109
 Kierkegaard, Søren, da. filosof, förf., 118, 223f, 227
 Kihlberg, Leif, statsvetare, doc., tidningsman, 46, 74, 76
 Kjellander, Rune, militärhistoriker, 43
 Kjellin, Björn, 155
 Klemming, Gustaf Edvard, urkundsutg., överbibliotekarie 101

Knorring, Sophie von, förf., 98
 Kock-Lindberg, Karin, nationalekonom, statsråd, SCB-chef, 156, 159
 Koskull, Constance, 205
 Kosmo, Jørgen, no. politiker, stortingspresident, 244
 Krafft, Per d.ä., konstnär, porträttmålare, 222
 Kristian II, unionskung, 110
 Kristina, sv. drottning, 7, 16, 18, 105f
 Kronow, Åke, museiman, 126
 Krönmark, Eric, statsråd, landshövd., 162
 Kurck, Knut, landshövd., 19, 29
 Kurras, Lotte, forskare, 242
 Kussak, Åke, litteratursociolog, fil. dr., 81, 89
 Kyronius, Hermannus, kyrkoherde, 20, 25
 Königsmarck, Conrad Christopher von, rikstygmästare, 35

Lacouture, Jean, fra. tidningsman, förf., 124f
 Læstadius, Lars Levi, präst, väckelseledare, förf., 82
 Lagercrantz, Olof, litteraturhistoriker, förf., tidningsman, 121
 Lagergren, Claes, markis, förf., 111
 Lagerlöf, Selma, förf., 38, 111
 Lamm, Martin, tecknare, 123
 Larsson, Anna, idéhistoriker, fil. dr., 77–91
 Larsson, Gunilla, bibliotekarie, 102
 Larsson, Ulf, statssekr., generaldirektör, 153
 Laurén, Reidunn, jurist, statsråd, 155
 (Leander Fällström, A.-M.) Se Fällström, A.-M.

Leander
 Leif-Lundgren, Åke, red., 88
 Leijon, Anna-Greta, statsråd, Skansenchef, 156
 Leijonhufvud (Lewenhaupt), Ludvig, 21f, 30
 Leijonhufvud, Johan Casimir, 21
 Leijonsköld/Löwenschild, Augustin, 35
 Lenæus, Johannes Canuti, prof., ärkebiskop, 17
 Leopold, Carl Gustaf af, förf., kungl. handsekr., 103, 105
 Lewenhaupt, Adam Ludvig, general, ståthållare, 43
 Lidbom, Carl, jurist, statsråd, diplomat, 164
 Lidner, Bengt, skald, 103
 Lie, Jonas, no. förf., 109
 Liedgren, Emil, 233
 Liedin, Henric, 209
 Liljegren, Johan Gustaf, förf., 98
 Lilliestam, Åke, lärdomshistoriker, fil. dr., 1:e bibliotekarie, 111f
 Lilljebjörn, Henrik, militär, sedeskildrare, 111
 Lind, Jenny, sångerska, 218
 Lindahl, C. F. ("Lazarus"), förf., 199f, 206
 Lindberg, Ernst Folke, museiman, 144
 Lindberg, Folke, historiker, prof., 27
 Lindberg, Nils J., pappershistoriker, 28
 Lindblad, Axel Rudolf, industriman, 125

- Lindblom, J. A., lexikograf, 29
 Lindeblad, Assar, förf., 98
 Lindegren, Erik, förf., 121
 Linder, Erik Hjalmar, litteraturhistoriker, fil. dr.,
 tidningsman, 89, 232
 Lindh, Anna, jurist, statsråd, 154
 Lindman, Arvid, industriman, ämbetsman, statsminis-
 ter, 65–69, 73, 238
 Lindmark, Daniel, historiker, prof., 89
 Lindqvist, Sven, litteraturhistoriker, fil. dr., förf., 121
 Lindroth, Sten, lärdomshistoriker, prof., 29
 Lindström, Ulla, statsråd, förf., 156, 163
 Ling, Per Henrik, gymnastikpedagog, skald, 112
 Linné, Bert, red., 88
 Linnström, Hjalmar, bokförläggare, bibliograf, 101
 Lithander, Pehr Emanuel, affärsman, riksdagsman, 59,
 62f
 Ljunggren, Stig-Björn, statsvetare, fil. dr., 236–239
 Losman, Arne, ide- o lärdomshistoriker, fil. dr., 103
 Lother, Helmuth, kyrkohistoriker, dr phil., 103
 Lothigius, L. W., riksdagsman, 61
 Louis von Baden, ty. prins, 34
 Lucidor, Lasse, skald, 103
 Lumbye, Hans Christian, da. kompositör, 218
 Lundbäck, Ernst, lokalhistoriker, 88
 Lundeberg, August, järnbruksdir., 44, 47, 49
 Lundeberg, Christian, bruksägare, statsminister, 44–76
 Lundeberg, Kristian Wilhelm, bruksprokurist, 49
 Lundgren, Bo, statsråd, partiledare, generaldir., 239
 Lundgren, Egon, konstn., förf., 108
 Lundin, Claës, förf., Stockholmsskildrare, 141, 143, 175
 Lundius, Nicolaus, lektor, kyrkoherde, 17f
 Lundkvist, Ingmar, idé- och lärdomshistoriker, 232ff
 Lundsjö, Per, förf., 207
 Lundstedt, Bernhard, bibliograf, 101
 Lundström, C. D., 199
 Lundström, Samuel, häradshövd., 198–200, 202–207,
 211
 Luther, Martin, teolog, reformator, 242
 Löfgren, Folke, förf., 76
 Løvenskiöld, Herman, kompositör, 216
 Mallmin, L. P., riksdagsman, 61
 Malmstedt, Göran, doc., 27
 Malmström, August, konstnär, prof., 108, 137
 Malmström, Carl Gustaf, historiker, prof., 142
 Mandelgren, Nils Månsson, konstnär, fornforskare,
 137f, 140, 148n
 Mannersköld, Nils Assarsson, 22f, 30
 Marc-Wogau, Konrad, filosof, prof., 118, 120f
 Marschalk, Jurgen, 105
 Martinson, Harry, förf., 121
 Matthi, Johannes, biskop, 19, 22, 25, 29
 Maurras, Charles, fra. förf., 123
 Mendelssohn-Bartholdy, Felix, ty. kompositör, 233
 Messing, Ulrica, statsråd, 157
 Michelsen, Christian, no. skeppsredare, statsminister,
 60
 Miranda, Francisco de, venezuel. militär o frihetshjälte,
 107, 209
 Moberg, Vilhelm, förf., 81, 121
 Modéer, Ivar, språkforskare, prof., 234
 Molin, Björn, statsvetare, statsråd, landshövd., 159
 Montelius, Oscar, arkeolog, riksantikvarie, 137, 144,
 150n
 Montelius, Sigvard, historiker, 74, 76
 Montgomery, Ingun, no. kyrkohistoriker, prof., 27, 30
 Moore, G. E., eng. filosof, prof., 120
 Moser, Johann Jacob, ty. genealog, 43
 Mundebo, Ingemar, statsråd, generaldir, landshövd.,
 154, 159
 Munk, Kaj, da. förf., 119
 Mussolini, Benito, it. fascistledare, regeringschef, 233
 Myrdal, Alva, statsråd, diplomat, förf., 156, 158
 Myrdal, Gunnar, nationalek., prof., statsråd, 119
 Mäster Eckhart, ty. medeltidsmystiker, förf., 227
 Möller, Christina Charlotta von (g. Wästfelt), 41
 Möller, Gustav, statsråd, 115f, 154, 158
 Möller, Tommy, statsvetare, professor, 237, 239–242
 Mørk, Ebbe, da. litteraturkritiker, 225
 Napoleon Bonaparte, fra. kejsare, 223
 Nathorst-Böös, E, häradshövd., 190
 Nilsén, Per, historiker, fil. dr., 103
 Nilsson, Göran B., historiker, prof., 70, 75f
 Nilsson, Hjalmar, statsråd, 162
 Nilsson, Sven-Eric, jurist, statsråd, generaldir., 164ff
 Nilsson, Torbjörn, historiker, doc., 237
 Nilsson, Torsten, partisekr., statsråd, 154, 158
 Nohrström, Holger, finl. bokhistoriker, 10f, 28
 Nordenfalk, Johan, riksdagsman, 141
 Nordenstam, Allan, statsråd, 155
 Nordin, Johan Gabriel, boktryckare, 101
 Nordin, Svante, lärdomshistoriker, prof., 117–122
 Nordlander, Carl Henrik, statsråd, riksbankschef, 155
 Nordqvist, Nils, förf., 101
 Nordström, Johan, lärdomshistoriker, prof., 105
 Noréen, auditör, 206
 Norström, Claes, civilingenjör, 144f, 150n
 Norup, Sam, lantbrukskooperatör, statsråd, 163
 Noverre, Jean Georges, fra. förf., 222f
 Nyberg, Julia, förf., 98
 Nyblom, Carl Rupert, konst- och litteraturhistoriker,
 prof., 135
 Nygren, Anders, teolog, prof., biskop, 120
 Nygren, Hildur, undervisningsråd, statsråd, 156
 Nygren, Jan, statsråd, dir., 161
 Nylander, Oskar, riksdagsman, 62f

Nyström, Alfred, prof. Konstakademien, 245
 Näsgård, Bernhard, lantbrukare, statsråd, 158, 162ff, 166
 O'Regan, Christopher, eng.-sv. förf., 106ff
 Odelberg, Wilhelm, historiker, fil. dr., 1:e bibliotekarie, 112
 Odenkrantz, Thor August, 209f
 Odhnoff, Camilla, doc., statsråd, landshöv., 156, 159
 Oehlschläger, Adam, da. diktare, prof., 216f, 223
 Ofstad, Harald, no.-sv. filosof, prof., 121
 Ohlin, Bertil, nationalekonom, prof., partiledare, 237
 Olsson, Bror, person- o kyrkohistoriker, fil. dr., biblioteksman, 112
 Olsson, Elvy, statsråd, landshöv., 156, 162
 Oscar II, 46, 54f, 57f, 111, 142f, 149n
 Oxenstierna, Axel, ämbetsman, kansler, 242f
 Oxenstierna, Gunnar, filosof, 118
 Palm, Anders, prof., 221, 223
 Palm, Irving, sociolog, fil. dr., 80, 88
 Palm, Sture, politiker, 115
 Palme, Olof, partiledare, statsminister, 116, 154, 159, 164, 166
 Palmqvist, Per, lärare, boktryckare, 96
 Pauli, H. S., balettrepetitör, 218
 Pauli, Johannes, akademiboktryckare, 17
 Peabody, Polly, 114
 Pehrson, Per (i Törneryd), riksdagsman, 60
 Pehrsson-Bramstorp, Axel, partiledare, statsminister, 163
 Pelicanus, Isak (Magnusson), skolman, rektor, 12
 Pepys, Samuel, eng. dagboks förf., 106
 Persson (i Stallerhult), Carl, riksdagsman, 62
 Persson, Göran, partiledare, statsminister, 154, 159, 166
 Petain, Philippe, fra. militär, politiker, statschef, 123f
 Peter, ry. tsar, 37
 Peterson, Thage G., statsråd, talman, 154
 Petersson (i Påboda), Alfred, riksdagsman, statsråd, 76
 Petersson, Ann-Marie, historiker, fil. dr., 237
 Petersson, Knut, publicist, förf., 76
 Pethrus, Lewi, väckelseledare, förf., 241
 Petipa, Marius, koreograf, 216, 222
 Petri, Carl Axel, jurist, statsråd, 154
 Pettersson, Abraham, pastor primarius, 224
 Phalén, Adolf, filosof, prof., 117f
 Pinet, Theodor, kapellmästare, 188
 Piscator, Petrus, teolog, prof., 243
 Platon, hellensk filosof, 118
 Pohl, Reinhard, ty. historiker, 104
 Pontoppidan, Henrik, da. förf., 109
 Posse, Gustaf, riksråd, 29
 Posse, Mauritz, landshöv., 25
 Prümme, Francois, kompositör, 219

Prytz, Andreas, biskop, 15, 17ff, 21f, 25
 Prytz, Brita Hansdotter (g. Gelsenia), 25, 30
 Pursche, Werner, historiker, fil. dr., landsarkivarie, 5–31

Quensel, Nils, jurist, statsråd, 155

Ramel, Stig, direktör, förf., 245
 Ramstedt, Johan O, justitieråd, statsminister, 58
 Ranius, Allan, stiftsbibliotekarie, bibliotekshistoriker, 27
 Ranke, Leopold von, ty. historiker, prof., 106
 Rasmusson, Ruth, 114
 Rathenau, Walter, ty. industriman, politiker, 233
 Ravius, Christian, orientalist, prof., 15f
 Refzelius, Petrus Johannes, kyrkoherde, 11
 Regnstrand, O. V., rådman, tidnings- o boktryckare, 94
 Reichert, Julius, ty. historiker, 43
 Reinfeldt, Fredrik, partiledare, 237, 239
 Reusner II, Christopher, bokbindare, 13
 Reuterholm, Nils, kungl. handsekr., 37
 Reuterswärd, Dagny, 188
 Reuterswärd, Patric, bruksägare, riksdagsman, hovmarskalk, 51, 53ff, 74
 Ribbing, Lennart, kapten, 32
 Ribbing, Ture, 12, 14f
 Ridderstedt, Lars teol. dr. (h.c.), 125f
 Rietz, Johan Ernst, prost, språkforskare, t.f. prof., 31
 Ringby, Pär, historiker, fil. dr., 88
 Robespierre, Maximilien de, fra. advokat, politiker, 223
 Rogberg, Carl Georg, förf., 98
 Romanus, Sven, justitieråd, statsråd, 154, 157f
 Roosevelt, Franklin D., am. president, 123
 Rosander, Carl, boktryckare, tidningsutg., skald, 92–102
 Rosen, Elsa Marianne von, dansare, koreograf, 220
 Rosén, Jerker, historiker, prof., 74, 76
 Rosengren, Henrik, historiker, 245
 Rosenstierna d.y., Mårten, 105
 Rossini, Gioacchino, it. kompositör, 218
 Rothovius, Isaac, biskop, 243
 Rothovius, Jonas, informator, 243
 Rousseau, Jean-Jacques, schweiz.-fr upplysningsförf., filosof, 223
 Runestam, Staffan, statsvetare, fil. dr., 66, 74ff
 Russell, Bertrand, eng. filosof, prof., förf., 120
 Rydberg, Susen, 137
 Rydberg, Viktor, förf., 137
 Rydélius, Arvid, skolman, rektor, 12
 Rydén, Per, litteraturhistoriker, pressforskare, prof., 110f
 Rydqvist, J-E, språkforskare, 139f
 Röhl, Carl, bokhållare, 175, 180, 183, 186f

- Sahlin, Carl, bruksdisp., 125f
 Sahlin, Mona, politiker, statsråd, 156f
 Salin, Bernhard, arkeolog, Skansenchef, riksantikvarie, 144
 Sallander, Hans, 1:e bibliotekarie, fil. dr. (h.c.), 28f
 Salomon, Otto, pedagog, 112
 Sandler, Rickard, statsråd, landshöv., 233
 Sandström, Anders, förf., 76
 Sandström, Gun-Britt, kanslist, 90
 Schmidt, Roderich, ty. utg., 103f
 Schneitzhoeffter, Jean, kompositör, 216
 Schumacher, Adolf, 175, 179, 183, 187f, 190
 Schumacher, Adolph, 171, 174, 194
 Schumacher, Anselma (f. Bohman), 173, 178–181, 183, 186–188, 191–193
 Schumacher, Bertil, 185, 188
 Schumacher, Carl (d. y.), 175f, 179, 190, 194
 Schumacher, Carl (d. ä.), 171, 173
 Schumacher, Carl Wilhelm, bageriföretagare, 171–194
 Schumacher, Christoff, lakej, 36
 Schumacher, Dagmar, 179, 183, 190
 Schumacher, Emilie, 174, 194
 Schumacher, Ester (f. Åkerstedt), 179f, 187f
 Schumacher, Greta, 188
 Schumacher, Gunnar, 179, 183, 187f, 191, 193
 Schumacher, Gustaf, 175, 179, 183–188, 190, 194
 Schumacher, Hartvig, 171, 174
 Schumacher, Ingeborg, 188
 Schumacher, Johan Caspar Heinrich, ty. bryggare, 178
 Schumacher, Louise, 171, 174, 180, 194
 Schumacher, Maria (f. Björnbeck), 171, 173
 Schumacher, Ragnar, 185, 188
 Schumacher, Selmy, 175, 179, 188, 190f
 Schumacher, Stig, 185
 Schumacher, Ulla Percy, 181, 191
 Schumacher, Wilhelm, civilingenjör, 175, 177, 179f, 183, 185–188, 190, 191, 194
 Schönning, general, 33
 Segelberg, Ivar, filosof, prof., 118
 Segerstedt, Torgny T., sociolog, prof., universitetsrektor, 117
 Selander, Sten, förf., tidningsman, botanist, 115
 Sellöner, v. auditör, 206
 Selow, Peter van, stilgjutare, 9ff
 Serenius, Jakob, biskop, 242
 Sergel, Johan Tobias, konstn., 172
 Seth, Ivar, historiker, 103ff
 Sigfridsson, Marcus, bokbindare, 13
 Silfverstolpe, Malla förf., 111
 Sillén, Gustaf af, arkitekt, 208
 Sjöberg, Nils 105
 Sjöborg, Nils Henrik, förf., 98
 Sjögren, Nils, skulptör, 126
 Sjöstrand, Henry, språkman, lektor, 27
 Skram, Amalie, no. förf., 109
 Skytte, Jakob, kyrkoherde, 18
 Sköld, Per Edvin, statsråd, 154, 158
 Snoilsky, Carl, skald, 173
 Solbe, Barbro, förf., 76
 Sommestad, Lena, ekonomhistoriker, statsråd, 159
 Sondén, Per, förf., 76
 Sparre, Axel, fältmarskalk, 39
 Sparre, Carl Axelsson, kammarherre, 41
 Sparre, Margareta (g. von Breitholtz), hovfröken, 41f
 Sparre, Nils Gustaf Alexander, riksdagsman, talman, 74
 Sparre, Sixten A:son, militärhistoriker, 39, 43
 Spiess, Karl-Heinz, ty. utg., 103f
 Spinoza, Baruch, ned. filosof, 233
 Sprengtporten, Göran Magnus, militär, politiker, 245
 Spångberg, Valfrid, förf., 74, 76
 Staaff, Karl, politiker, statsminister, 58, 65ff
 Stalin, Josef, sov. ledare, diktator, 118
 Stang, Oscar, no. politiker, statsminister, 54
 Stavenow, Åke, konsthistoriker, rektor, 137
 Steen, Johannes, no. politiker, statsminister, 54, 57
 Stenberg, lagman, 204, 211
 Stenlås, Niklas, historiker, fil. dr., 74, 76
 (Steyern, Maud Vult von) Se Vult von Steyern, Maud
 (Steyern, Nils E. L. Vult von) Se Vult von Steyern, Nils E. L.
 Stiernhielm, Georg, skald, ämbetsman, 103
 Stigzelius, Laurentius Mathi, ärkebiskop, 17
 Stjernquist, Nils, statsvetare, prof., universitetsrektor, 53, 74, 76
 Stolpe, Hjalmar, arkeolog, prof., 138
 Stridfeldt, Naima, lokalhistoriker, 88
 Strindberg, August, förf., 105, 109, 137, 173
 Strindberg, Nils, polarforskare, 110f
 Strähle, Nils Wilhelm, justitieråd, 200–202, 207
 Sträng, Gunnar, fackordf., statsråd, 154, 158, 161
 Strömberg, Per Anders, boktryckare, 93
 Ström-Billing, Inger, historiker, fil. dr., 237
 Stuart, J. K., regementschef, 37
 Ståhlberg, Knut, journalist, korrespondent, förf., 122–125
 Ståhlberg, Wilhelmina, förf., 95, 98
 Sundstedt, Fredrik, förf., 190
 Sundström, Agneta, 234
 Swartz, Carl, politiker, statsminister, 62f
 Svedberg, Jesper, biskop, 42f
 Swedenborg, Emanuel, naturvetenskapsman, mystiker, 103
 Svegfors, Mats, chefredaktör, landshöv., 227ff
 Svenö, kyrkoherde, tryckare, 5–31
 Svensson, Alf, adjunkt, partiledare, statsråd, 154
 Svärd, Gunnar, partisekr., generaldir., 154
 Sydow, Björn von, statsvetare, statsråd, talman, 159,

Säbyensis, Andreas Johannis, 243
 Söder, Karin, partiledare, statsråd, 154, 156, 162
 Söderlund, Ernst, ekonomhistoriker, 74, 76
 Söderlund, Gustaf, bankman, arbetsgivarchef, 126
 Söderpalm, Sven Anders, historiker, prof., 74, 76
 Sörlin, Sverker, idéhistoriker, prof., 88, 135, 146

Taglioni, Marie, ballerina, 215
 Tamm, Hugo, bruksägare, riksdagsman, 61ff, 76
 Taube, Carl Evert, överste, 190
 Tedenmyr, Eva, bibliotekarie, 102
 Tegnér, Esaias, biskop, skald, 105
 Ternström, Johan, präst, religionsfilosof, 229ff
 Terserus, Johannes, teolog, prof., 11, 15ff, 19, 25
 Tessin, Carl Gustaf, statsman, konstfrämjare, 223
 Thalén, Ingela, statsråd, partisekr., 157
 Tham, Carl, partisekr., statsråd, diplomat, 154
 Thomas a Kempis, ty.-ned. kanik, andlig förf., 227
 Thorild, Thomas, filosof, 103, 107
 Thorvaldsen, Bertel, da. skald, skulptör, 217
 Tigerstedt, Örnulf, finl.-sv. förf., 74, 76
 Tingsten, Herbert, statsvetare, prof., tidningsman, 88f, 119, 121
 Tingsten, Lars, general, statsråd, 75f
 Tjajkovskij, Pjotr, kompositör, 216
 Torbacke, Jarl, historiker, prof., 47, 74f, 232
 Torsslow, Stig, teaterhistoriker, 221
 Tott, Anna, 243
 Tott, Clas Åkesson, riksråd, 105
 Turesson, Bo, lantmätare, statsråd, 162
 Tuxen, August, general, 224
 Törnebladh, Henrik Ragnar, doc., rektor, riksdagsman, 74, 76

Uddgren, Hugo Edvard, 150n
 Uddholm, Alf, förf., rektor, fil. dr., 76
 Ugglas, Margaretha af, ekonom, statsråd, 154, 156
 Ullsten, Ola, partiledare, statsminister, 154, 159
 Ulvros, Eva Helen, historiker, doc., 111f
 Ulvskog, Marita, journalist, statsråd, partisekr., 161
 Unckel, Per, partisekr., statsråd, 154
 Undén, Östen, jurist, prof., statsråd, 158
 Undset, Sigrid, no. förf., 115
 Utterström, Gustaf, ekonomhistoriker, prof., 74, 76

Wachtmeister, Claes Adam, 207
 Wachtmeister, Hans, landshövding, jurist, 201
 Walcke, Sven Henric, dansmästare, 111
 Wald, Peter Eriksson, finl. boktryckare, 9ff
 Waldenström, Paul Peter, väckelseledare, politiker, förf., 136
 Wallander, Joseph Wilhelm, konstnär, 137
 Wallenberg, Marcus, bankman, finansman, 126

Waller, Sture M., historiker, fil. dr., 101
 Wallin, Johan Olof, biskop, psalmdiktare, 233
 Wallinder, Alvar, forskare, 232
 Vaste, knekt, 6f, 27
 Vastonius, Jon, präst, 20
 Weber, Dagmar, 245
 Wedberg, Anders, filosof, prof., 118
 Wedberg, Birger, kulturhistoriker, justitieråd, 197, 199f
 Vedung, Evert, statsvetare, prof., 46, 59, 74, 76, 244
 Weibull, Jörgen, historiker, prof., 46
 Weil, Simone, fra. förf., 119
 Vellink, Mauritz, generalguvernör, 43
 Wennström, Adrian, rektor, förf., missionspastor, 77–91
 Verelius, Olaus, 243
 Werner, Anshelm, läkare, 190
 Wessel, Nils, förf., 101
 Westelius, Petrus, kyrkoherde, 13f
 Westerberg, Bengt, partiledare, statsråd, 154
 Westerlander, Nils Petri, kyrkoherde, 20–23
 Westling, B. Gottfrid W, fil. dr., seminariektör, 27f
 Wetterbergh, C. A., förf., 95
 Wibble, Anne, ekonom, statsråd, 154, 156, 159
 Wichman, Knut, historiker, fil. dr., 76
 Wickman, Krister, statsråd, riksbankschef, dir., 159
 Widén, Johan, ämbetsman, statsråd, 76
 Wigforss, Ernst, språkmän, statsråd, förf., 154, 158f
 Wiklund, Victor, musiker, 126
 Willers, Uno, riksbibliotekarie, 103
 Williams, Anna, litteraturvetare, prof., 102
 Wiman, fru, 187
 Vinde, Victor, tidnings- o radioman, förf., 122
 Winter, Jacob, bagarmästare, 172
 Winther, Eva, statsråd, 165f
 Wirtén, Rolf, statsråd, landshöv., 165
 Vistrand, Per Gustaf, 144
 Voltaire, François, filosof, upplysningsförf., 223
 Wrangel, Carl Gustaf, fältmarskalk, riksamiral, riksråd, 103
 Vult von Steyern, Maud, 76
 Vult von Steyern, Nils E. L., kons. statsråd, 74
 Wählstrand, Arne, statsvetare, prof., 46, 52, 62, 74ff
 Wästfelt, Erik Magnus, hovjunkare, 41
 Wästfelt, Nils, bergsråd, 41
 Wästlund, Georg, prof., 126

Zoll, Kilian, konstnär, 137
 Zweigbergk, Otto von, tidningsman, förf., 76

Åkerhielm, Hans, präst, överhovpredikant, 126
 Åkerman, Sune, historiker, prof., 88
 Åkerstedt, Gustaf, 180
 Åkerstedt, Sophie, 180, 187

Åsling, Nils, dir., statsråd, 154
Åström, Johan, förf., 98

Öberg, Gunilla, skribent, 75
Ödla, Margareta (g. Breitholtz), 32
Ödmann, Samuel, teolog, zoolog, prof., 111
Öhrström, Eva, musikvetare, doc., 90f
Öman, Ivar, fil. dr., tidningsman, ambassadör, 76

Önnerfors, Andreas, historiker, fil. dr., 103
Ørsted, H. C., da. naturforskare, 224
Östberg, Gustaf Fredrik, SAF-ordf., partiordf., 59ff, 63,
74
Österberg, Eva, historiker, prof., 69
Östling, Johan, historiker, 245
Östlund, C. E., boktryckare, -förläggare, 92–96

Personhistorisk tidskrift 2005:2

Artiklar

Ulf Hamilton	Varför kom Nordiska museet till?	135
Erik Wängmar	Svenska statsråd 1945–2003.	153
Björn Schumacher	C.W. Schumacher – Dansken som grundade ett bageriföretag i Stockholm 1864.	171
Lars Gahrn	John Halls uppgörelse med konkursförvaltarna – en mytomspunnen historia.	197
Åke Lilliestam	August Bournonville – en kristen koreograf.	215

Recensioner

Mats Svegfors	Dag Hammarskjöld. Den förste moderne svensken.	227
Ove Samuelsson	Johan Ternströms levnadsminnen.	229
Ingmar Lundkvist	Kulturprosten. Torsten Fogelqvist som DN-publicist och folkbildare.	232
	Sveriges medeltida personnamn. Häfte 14. Holmger–Ingeborgh.	234
Stig-Björn Ljunggren	En konservativ i skjortärmarna. En politisk biografi över Jarl Hjalmarson.	236
Tommy Möller	Mellan ljusblå och mörkblå. Gunnar Heckscher som högerledare.	239
Axel Oxenstiernas	Album amicorum und seine eigenen Stammbucheinträge.	242